

BIBLIOTHECA INDICA; 7
—
—

▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 56, 67 AND 70.

THE

NYA'YA DARS'ANA,

WITH

THE COMMENTARY OF VATSYAYANA.

EDITED BY

PANDITA JAYANARAYANA TARKAPANCHANANA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1865.

Ind 12.50

~~Ind 12.50~~

Princeton

PREFACE.

The Series of ancient Nyáya works is as follows :—

- I. The original *Sútras* ascribed to the Rishi Gotama.
- II. The *Nyáya-bháshya*,—a commentary on No. I. by Pakshila Swámin or Vátsyáyana.
- III. The *Nyáya-vártika*,—a commentary on No. II. by Uddyotakara A'chárya.
- IV. The *Nyáya-vártika-tátparyá-ñiká*,—a commentary on No. III. by Váchaspati Mis'ra.
- V. The *Nyáya-vártika-tátparyá-paris'uddhi*,—a commentary on No. IV. by Udayana A'chárya.

Of these, the second is the work now published in the Bibliotheca Indica. Colebrooke mentions* that the Bháshya “is repeatedly cited by modern commentators as well as by writers of separate treatises,” but he had never met with a copy of the work ; and in fact, although it is, after the *Sútras*, the most ancient authority for the Naiyáyika system, few pandits know more of it than the name.

It has been edited from three MSS.

- I. A very correct MS. belonging to the Benares College library.
- II. A fair MS. in the Bengali character, belonging to a pandit of Nuddea.
- III. An imperfect MS. belonging to the editor, Pandita Jayanáráyana Tarkapanchánana.

* *Essays*, Vol. I. p. 262.

गोतम-मुनि-प्रणीतम् ।

न्यायदर्शनम् ।

वात्स्यायनमुनिप्रणीतभाष्यसहितम् ।

श्रीयुक्त-जयनारायण-तर्कपञ्चाननेन

परिशोधितम् ।

कलिकातानगरे

वात्सिल-मिश्रन्-यन्त्रे यज्ञोऽयं मुद्राङ्कितोऽभूत् ।

शकाब्दाः १०८६ । इ० १८६५ ।

न्यायवात्स्यायनभाष्यमुद्रणाविवरणपत्रम् ।

भागैस्तुभिर्भक्ताभूरियमिंलण्डपण्डितैः ।
यद्भागे भारतं वर्षमाग्निचा सोऽभिधीयते ॥ १ ॥
तत्र यावन्ति वस्त्रानि तिष्ठन्ति स्थितवन्ति च ।
अत्यन्तस्नान्तहारीणि तत्प्रकाशनतत्परा ॥ २ ॥
कल्पाताख्येऽत्र नगरे विख्याता याग्निचासभा ।
विद्योतमाना विद्वद्भिर्नानाविद्याविशारदैः ॥ ३ ॥
कीर्त्तिः प्राक्तनमान्यानामायुःशेषमुपेयुषी ।
चिरायुषी पुनः सैव यत्प्रभावाङ्गवेदिह ॥ ४ ॥
ये गन्था लुप्तपदवीपान्यास्ते यत्प्रयत्नतः ।
विद्यन्ते मुद्रिताः सन्तः कायव्यूहं वहन्ति च ॥ ५ ॥
न्यायभाष्यमिदं पूर्वं विरलं लुप्तवत् स्थितं ।
मुद्रणामोक्षनेऽस्तेयं सा सभा मां न्ययोजयत् ॥ ६ ॥
नप्ताहं रामचन्द्रस्य तर्कालङ्कारसंज्ञिनः ।
न्यायादिनानाविद्यासु विख्यातस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
पुत्रस्तथा हरिसुन्दरविद्यासागरधीमतः ।
सूतौ व्युत्पत्तिमाप्तस्य पुराणादौ च तत्त्वतः ॥ ८ ॥
अवाच्यां नगरादस्माद्गम्यः प्रहरमात्रतः ।
वङ्खाख्यः प्रथितः ग्रामस्तत्र वासः पुरा मम ॥ ९ ॥

वाक्ये व्याकरणादीनि धर्मशास्त्राणि कानिचित् ।
 पितुः संकाशात् प्राप्नोऽहमन्नवक्त्रादिवत् पुरा ॥ १० ॥
 रामतोषणसंज्ञस्य विद्यालङ्कारधीमतः ।
 छात्रोऽहं सुप्रसिद्धस्यालङ्कारग्रन्थपाठने ॥ ११ ॥
 वेदान्तादीनि शास्त्राणि नाद्युरामस्य शास्त्रिणः ।
 सकाशादाप्तवानस्मि पुरा गुर्जरवासिनः ॥ १२ ॥
 तर्कसिद्धान्तसंज्ञस्य जगन्मोहनशर्मणः ।
 शुश्रूषयाप्तवानस्मि न्यायविद्यां महामतेः ॥ १३ ॥
 अद्यापि शास्त्रिकायामे मज्ज्येष्ठे मधुसूदनः ।
 तर्कवागीशसंज्ञोऽस्य छात्रोऽध्यापयति भ्रुवं ॥ १४ ॥
 अहन्तु नगरप्राच्यां पल्ल्यां लोहाध्वसन्निधौ ।
 नारिकेलस्यस्राख्यायां पाठयामि मठेऽधुना ॥ १५ ॥
 तथा मठे राजकीये नगरेऽस्मिन् नियोजितः ।
 दर्शनाध्यापने राज्ञा पञ्चविंशतिवत्सरान् ॥ १६ ॥
 रसाष्टाक्षरभूमाने शाकाब्दे सौरचैचिके ।
 मुद्रामेतस्य भाष्यस्य सम्यक्नां कृतवानहम् ॥ १७ ॥

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रम् ।

	श्लोकः ।				पङ्क्त्यङ्कः ।
मोक्षरूपशास्त्रप्रयोजनकथनम् } पदार्थानामुद्देशश्च, }	२	..	..	..	१०
तत्त्वज्ञानाधीनक्रममुक्तिस्त्रयम्, ..	६	..	..	..	२१
प्रमाणलक्षणं तद्विभागश्च, ..	८	..	..	..	८
प्रत्यक्षलक्षणम्, ...	१०	..	..	..	१६
अनुमानस्य लक्षणम् विभागश्च, ..	१७	..	..	..	४
उपमानलक्षणम्, ...	१४	..	..	..	१५
शब्दलक्षणम्, ...	१५	..	..	..	६
शब्दस्य विभागः, ...	१५	..	..	..	१२
प्रमेयस्य लक्षणम् विभागश्च, ..	१६	..	..	..	१
आत्मनिरूपणम्, ...	१७	..	..	..	१
शरीरनिरूपणम्, ...	१८	..	..	..	४
इन्द्रियविभागः, ...	१८	..	..	..	१३
भूतविभागः, ...	१९	..	..	..	४
अर्थस्य विभागः, ...	१९	..	..	..	८
बुद्धिलक्षणम्, ...	१९	..	..	..	१४
मनोनिरूपणम्, ...	२०	..	..	..	१
प्रवृत्तिलक्षणं तद्विभागश्च, ..	२०	..	..	..	८
दोषलक्षणम्, ...	२०	..	..	..	१३
प्रेत्यभावलक्षणम्, ...	२१	..	..	..	३
फललक्षणम्, ...	२१	..	..	..	१२
दुःखलक्षणम्, ...	२२	..	..	..	१

||

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रम्।

	पृष्ठाङ्कः।	पङ्काङ्कः।
अपवर्गलक्षणम्, ...	२२	७
संग्रहस्य लक्षणं विभागश्च,	२५	११
प्रयोजनलक्षणम्, ...	२७	३
दृष्टान्तलक्षणम्, ...	२७	८
सिद्धान्तलक्षणम्, ...	२७	१६
सिद्धान्तविभागः, ...	२८	५
सर्वतन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्, ..	२८	८
प्रतितन्त्रसिद्धान्तलक्षणम्, ..	२८	१२
अधिकारयसिद्धान्तलक्षणम्, ..	२९	१
अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम्, ..	२९	११
अवयवविभागः, ...	२९	१८
प्रतिज्ञालक्षणम्, ...	३०	१८
हेतुलक्षणम्, ...	३०	२१
व्यतिरेकिहेतुलक्षणम्, ...	३१	६
उदाहरणलक्षणम्, ...	३१	१०
व्यतिरेक्युदाहरणलक्षणम्, ..	३२	५
उपनयलक्षणम्, ...	३३	१
निगमनलक्षणम्, ...	३३	१३
तर्कनिरूपणम्, ...	३५	१५
निर्णयनिरूपणम्, ...	३७	६
वादलक्षणम्, ...	३९	२
अल्पलक्षणम्, ...	४०	७
वितण्डालक्षणम्, ...	४१	१०
हेत्वाभासविभागः, ...	४१	१६
सत्यभिचारलक्षणम्, ...	४२	१
विरुद्धलक्षणम्, ...	४२	१४

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रम् ।

	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
प्रकरणसमकक्ष्यम्, ...	४३	७
साध्यसमकक्ष्यम्, ...	४४	१
अतीतकालकक्ष्यम्, ...	४४	४
कृष्णकक्ष्यम्, ...	४५	६
कृष्णविभागः, ...	४५	१२
वाक्कृष्णकक्ष्यम्, ...	४५	१५
सामान्यकृष्णनिरूपणम्, ...	४७	३
उपचारकृष्णकक्ष्यम्, ...	४८	४
कृष्णपूर्वपक्षः, ...	४९	१
तत्समाधानम्, ...	४९	५
जातिकक्ष्यम्, ...	४९	१६
नियहस्थानकक्ष्यम्, ...	५०	४
प्रथमाध्यायसमाप्तिः, ...	५०	२०
संशयपूर्वपक्षः, ...	५१	३
संशयसिद्धान्तः, ...	५२	१६
प्रमाणपूर्वपक्षः, ...	५५	१७
तत्समाधानम्, ...	५८	३
समाधानान्तरम्, ...	५९	७
पूर्वपक्षान्तरम्, ...	६१	२१
तत्समाधानम्, ...	६२	११
प्रत्यक्षकक्ष्यभाष्यः, ...	६५	५
तत्समाधानम्, ...	६५	१२
भाष्योपान्तरम्, ...	६५	१६
समाधानान्तरम्, ...	६६	५
मगःसिद्धौ युक्तिः, ...	६६	८
प्रत्यक्षसिद्धान्तसूत्रम्, ...	६७	१०

	प्रस्तावः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।
सन्निकर्षाद्येतुत्वशङ्का, ...	६७	१६
तत्त्वमाधानम्, ...	६८	६
प्रत्यक्षस्यानुमितित्वशङ्का, ...	६९	३
तत्त्वमाधानम्, ...	६९	१६
अवयविपूर्वपक्षसूत्रम्, ...	७१	१७
तत्त्वमाधानम्, ...	७२	१
अवयविसिद्धान्तसूत्रम्, ...	७३	१
अनुमानपूर्वपक्षसूत्रम्, ...	७७	१
तत्त्वमाधानम्, ...	७७	६
वर्तमानाक्षेपः, ...	७८	१
तत्त्वमाधानम्, ...	७९	१३
उपमानपूर्वपक्षसूत्रम्, ...	८१	१
तत्त्वमाधानम्, ...	८१	६
उपमानस्यानुमानान्तर्भावमतम्, ...	८१	१३
तत्खण्डनम्, ...	८२	८
शब्दपूर्वपक्षसूत्रम्, ...	८२	११
तत्त्वमाधानम्, ...	८३	८
वेदप्रामाण्याक्षेपः, ...	८५	२०
तत्सिद्धान्तः, ...	८६	१५
वेदवाक्यविभागः, ...	८८	८
विधिषष्ठ्यम्, ...	८८	११
अर्थवादविभागः, ...	८८	१४
अनुवादषष्ठ्यम्, ...	८९	१३
वेदप्रामाण्ये युक्तिः, ...	९१	१
प्रमाणावतुहाक्षेपः, ...	९३	२
तत्त्वमाधानम्, ...	९३	१७

	श्लोकाः ।	पङ्क्तयः ।
शब्दानित्यत्वसाधनम्, ...	६७	१७
शब्दपरिग्रहसंशयः, ...	१११	८
शब्दविकारनिराकरणम्,.. ..	११३	१
शब्दविकारव्यवहारः, ...	११३	१७
पदनिरूपणम्, ...	११६	१३
पदार्थसंशयः, ...	१२०	७
केवलव्यक्तिशक्तिखण्डनम्, ...	१२१	५
केवलाकृतिशक्तिमतखण्डनम्, ...	१२२	११
केवलजातिशक्तिखण्डनम्, ...	१२३	८
पदार्थनिरूपणम्, ...	१२३	१३
व्यक्तिलक्षणम्, ...	१२३	१
आकृतिलक्षणम्, ...	१२४	६
जातिलक्षणम्, ...	१२४	१४
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः, ...	१२४	१६
प्रमेयपरीक्षारम्भः, ...	१२५	१
तत्रापि इन्द्रियचेतन्यवाददूषणम्, ...	१२५	१२
शरीरात्मवाददूषणम्, ...	१२७	२०
आक्षेपान्तरम्, ...	१२८	१३
तत्समाधानम्, ...	१२८	१६
चक्षुरद्वैतप्रकरणम्,.. ..	१३०	५
तत्खण्डनम्, ...	१३०	१०
मनस आत्मत्वप्रश्ना, ...	१३४	१
तत्खण्डनम्, ...	१३४	७
आत्मनित्यत्वप्रतिपादनम्,.. ..	१३५	११
शरीरस्यैकभौतिकत्वप्रयत्नम्, ...	१४०	१६
पार्थिवत्वे युक्त्यन्तरप्रयत्नम्, ...	१४१	१७

॥ न्यायदर्शनवाक्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रम् ।

	प्रश्नाङ्कः ।	पङ्काङ्कः ।
इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षणम्, ..	१४२	७
इन्द्रियानात्रात्वपरीक्षणम्, ..	१५१	११
अर्थपरीक्षणम्, ...	१५७	१६
बुद्ध्यनित्यतासंशयः, ...	१६३	१७
बुद्धिनित्यतावादिसाङ्ख्यमतम्, ..	१६४	११
तत्त्वखण्डनम्, ...	१६४	२०
साङ्ख्यमतान्तरदूषणम्, ...	१६६	२०
अयुगपद्दृश्यव्युत्पादनादि, ..	१६६	१७
क्षत्तिकवादि सौगतशङ्काकथनम्, ..	१६६	३
सौगतशङ्कासमाधानम्, ...	१६६	१६
सौगतमते साङ्ख्यदूषणम्, ...	१७१	७
तन्निराकरणादि, ...	१७१	१४
बुद्धेरात्मगुणत्वप्रकरणम्, ...	१७३	१२
बुद्धेरेत्यन्नापवर्गित्वकथनम्, ..	१८६	११
बुद्धौ शरीरगुणत्वाभावस्य विशिष्य- कथनम्, ...	१८३	१२
मनःपरीक्षाप्रकरणम्, ...	१८६	८
शरीरस्य तत्त्वबुद्ध्यादृष्टनिष्पाद्यता- प्रकरणम्, ...	१८८	१६
तृतीयाध्यायसमाप्तिः, ...	२०८	७
प्रवृत्तिपरीक्षा, ...	२०८	११
दोषपरीक्षणम्, ...	२०६	१
दोषाणां पक्षत्रयकथनम्, ...	२०६	१०
प्रेत्यभावसिद्धान्तः, ...	२१२	५
उत्पत्तिप्रकारप्रदर्शनम्, ...	२१२	१४
श्रुत्यतोपादानप्रकरणम्, ...	२१३	१७

	प्रश्नाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
ब्रह्मपरिणामवादः, ...	२१५	१३
आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणम्,	२१७	१
सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम्,	२१८	१
सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम्,...	२१९	७
सर्वव्यक्त्यत्वनिराकरणप्रकरणम्,	२२१	१७
सर्वशून्यत्वानिराकरणप्रकरणम्,	२२३	३
सङ्घैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम्;	२२६	८
यत्नपरीक्षाप्रकरणम्, ...	२२७	११
दुःखपरीक्षा, ...	२३१	९
अपवर्गपरीक्षाप्रकरणम्, ...	२३७	७
तत्त्वज्ञानोत्तिप्रकरणम्, ...	२४३	१९
अवयवविप्रकरणम्, ...	२४५	११
निरवयवप्रकरणम्, ...	२५०	१३
वाङ्मार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम्,	२५४	११
तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम्, ..	२६०	११
चतुर्धाध्यायसमाप्तिः, ...	२६५	३
जातिविभागसूत्रम्, ...	२६५	१६
साधर्म्यवैधर्म्यसमलक्षणम्, ...	२६५	५६
साधर्म्यसमादेरसदुत्तरत्वे वीजम्,	२६७	७
जातिषट्करूपम्, ...	२६७	११
जातिषट्कासदुत्तरत्ववीजम्, ...	२६८	१६
प्राप्त्यप्राप्तिसमनिरूपणम्, ...	२६९	७
तयोरसदुत्तरत्वे वीजम्, ...	२६९	१६
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमनिरूपणम्,...	२७०	३
प्रसङ्गसमोत्तरकथनम्, ...	२७०	१७
प्रतिदृष्टान्तसमोत्तरकथनम्, ...	२७१	१०

	प्रहाङ्कः ।	पङ्काङ्कः ।
अनुत्पत्तिसमसञ्ज्ञकम्, ...	२७१	१५
तस्योत्तरम्, ...	२७२	५
संग्रहसमनिरूपकम्, ...	२७२	१२
तस्योत्तरम्, ...	२७३	४
प्रकरणसमनिरूपकम्, ...	२७३	१५
प्रकरणसमोत्तरम्, ...	२७४	५
अहेतुसमप्रकरणम् -	२७४	१४
अर्थापत्तिसमप्रकरणम्, ...	२७५	१२
अविशेषसमप्रकरणम्, ...	२७६	१३
उपपत्तिसमप्रकरणम्, ...	२७७	१८
उपलब्धिसमप्रकरणम्, ...	२७८	१३
अनुपलब्धिसमप्रकरणम्, ...	२७९	११
अनित्यसमप्रकरणम्, ...	२८१	८
नित्यसमप्रकरणम्, ...	२८२	११
कार्यसमप्रकरणम्, ...	२८७	१३
कथाभासप्रकरणम्, ...	२८३	१२
नियमदृष्टानविभागः, ...	२८४	१७
प्रतिज्ञाहानिकञ्चकम्, ...	२८८	६
प्रतिज्ञान्तरकञ्चकम्, ...	२८८	१७
प्रतिज्ञाविरोधकञ्चकम्, ...	२८९	१४
प्रतिज्ञासन्न्यासकञ्चकम्, ...	२९०	१
हेत्वन्तरकञ्चकम्, ...	२९०	८
अर्थान्तरकञ्चकम्, ...	२९१	८
निरर्थककञ्चकम्, ...	२९१	१८
अविज्ञातार्थकञ्चकम्, ...	२९२	४
अपार्थककञ्चकम्	२९२	१०

	प्रश्नाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
अप्राप्तकालक्षक्ष्यम्, ...	२६२	१६
न्यूनक्षक्ष्यम्, ...	२६३	१३
अधिकक्षक्ष्यम्, ...	२६३	६
पुनरुक्तक्षक्ष्यम्, ...	२६३	८
अननुभाष्यक्षक्ष्यम्, ...	२६४	७
अज्ञानक्षक्ष्यम्, ...	२६४	१२
अप्रतिभाक्षक्ष्यम्, ...	२६४	१६
विक्षेपक्षक्ष्यम्, ...	२६५	३
मतानुष्ठाक्षक्ष्यम्, ...	२६५	८
पर्यनुयोज्यापेक्षक्षक्ष्यम्, . .	२६५	१४
निरनुयोज्यानुयोगक्षक्ष्यम्, . .	२६६	३
अपसिद्धान्तक्षक्ष्यम्, ...	२६६	८
हेत्वाभाससूत्रम्, ...	२६७	११
पञ्चमाध्यायसमाप्तिः, ...	२६७	१७

इति न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ।

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

श्लोकाङ्कः।	पङ्क्त्याङ्कः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
४	१	लौकिक	लौकिक
६	१०	एद्यगुदेश	एद्यगुपदेश
१४	१६	प्रतिपत्तिरूपमा	प्रतिपत्तिरूपमा
१६	१३	बुद्धिरूपत्वम्	बुद्धिरूपत्वम्
२१	१६	फलमुपात्तं	फलमुपात्तमुपात्तं
२१	१७	त्यक्त्यक्तं	त्यक्तं त्यक्तं
२२	५	निर्व्विघ्नो	निर्व्विघ्नो
२३	७	नित्यान्तरं	निमित्तान्तरं
२६	४	गन्धवत्त्वात्	गन्धवत्त्वात्
४४	१२	प्रागूर्द्ध्व	प्रागूर्द्ध्व
७१	३	अङ्गन्तु भवान् पृष्ठो	अङ्ग तु भवान् पृष्ठो
७४	१६	समानाधिकारख्यात्	सामानाधिकारख्यात्
७६	२०	स्थार्थान्तरस्य	स्थार्थान्तरस्य
७८	३	यदूर्ध्वं	यदूर्ध्वं
८६	५	धारयन्ति	धारयन्ति
९०	१८	निघण्टु	निघण्टु
१०३	३	ऊर्ध्वं	ऊर्ध्वं
१२७	४	ख्येयं	ख्येयं
१३३	३	कर्तृकाणि	कर्तृकाणि
१३३	८	कर्तृकः	कर्तृकः
१३८	५	लोलादयः	लोलादयः
१३८	१२	बाधते	बाधते

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धाङ्कः ।	पङ्काङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१३८	.. ..	१४ लोठ	लोठ
१५४	.. ..	६ मिन्द्रियाखं	मिन्द्रियाखां
१५६	.. ..	१२ पञ्चेन्द्रियाखम्	पञ्चेन्द्रियाखाम्
१६०	.. ..	१२ पार्थिवप्ययोः	पार्थिवाप्ययोः
१७६	.. ..	१७ संयोग	संयोग
१८३	.. ..	६ एवात्पन्तो	एवात्पन्तो
१८३	.. ...	१६ परमोत्पन्त	परमोऽत्यन्त
१८३	.. ..	२० प्रतिषेधः	प्रतिषेधः
२०७	.. ..	१६ भवितव्यं	भवितव्यं
२१०	.. ..	७ तत्त्वज्ञानं	तत्त्वज्ञानं
२४१	.. ..	३ व्यय	व्यय
२४४	.. ..	१६ वयव्यभिमानः	वयव्यभिमानः
२५३	.. ..	१ पक्षश्च	पक्षश्च
२५६	.. ..	४ विपर्यय	विपर्यये
२५६	.. ..	१७ बुद्धेद्विविधो	बुद्धेद्वैविधो
२७७	.. ..	११ दुदाहरणं	दुदाहरणं
२६१	.. ..	३ हेतो	हेतो

समाप्तम् शुद्धिपत्रम् ।

H.

ॐ नमः प्रमाणाय ।

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यं ।

ॐ नमः प्रमाणाय ।

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ * प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ।
प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः । नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृ-
त्तिसामर्थ्यम् । प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाताऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभी-
प्सति जिहासति वा । तस्येष्टाजिहासा प्रयुक्तस्य समीहा प्रवृ-
त्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्धः । समीह-
मानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा तमर्थमाप्नोति जहाति वा ।
अर्थस्तु सुखं सुखहेतुः दुःखं दुःखहेतुश्च, सोऽयं प्रमाणाद्यो-
ऽपरिसङ्ख्येयः प्राणभृद्भेदस्यापरिसङ्ख्येयत्वात् । अर्थवति च प्र-
माणे प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरित्यर्थवन्ति भवन्ति, कस्मात्
अन्यतमापायेऽर्थस्थानुपपत्तेः । तत्र यस्येष्टाजिहासाप्रयुक्तस्य
प्रवृत्तिः स प्रमाता । स येनार्थं प्रमिषोति तत् प्रमाणम् ।
योऽर्थः † प्रतीयते तत् प्रमेयम् । यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः ।
सतस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः । सत्त्वस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः ।
सतस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः । सत्त्वस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः ।
सतस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः । सत्त्वस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः ।
सतस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः । सत्त्वस्य सत्त्वोऽसत्त्वस्य सत्त्वः ।

* 'समर्थं प्रवृत्तिजनकत्वात्' । † प्रतीयते २ ।

भा० यथाभूतमविपरीतं तत्त्वम् भवति । कथमुत्तरस्य प्रमाणे-
 नोपलब्धिरिति सत्यप्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः प्रदीपवत्,
 यथा दर्शकेन दीपेन दृष्टे गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते
 तन्नास्ति यद्यभविष्यदिदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञानाभावा-
 न्नास्तीति । एवं प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न
 गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यत् इदमिव व्यज्ञास्यत विज्ञा-
 नाभावान्नास्तीति तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि
 प्रकाशयतीति । सच्च खलु षोडशधाव्यूढमुपदेक्ष्यते तासां
 खल्वसां सद्भिधानाम् ॥

सू० प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-
 तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजाति-
 निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

भा० निर्दोषे यथावचनं विग्रहः । चार्थे दन्दः समासः ।
 प्रमाणादीनान्तत्त्वमिति त्रैषिकी षष्ठी, तत्त्वस्य ज्ञानम् निः-
 श्रेयसस्याधिगम इति कर्मणिषष्ठ्यौ, एतावन्तो विद्यमा-
 नार्थाः । एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः, सोऽयमन-
 वयवेन* तन्मार्थं उद्दिष्टो वेदितव्यः, आत्मादेः खलु प्रमेयस्य
 तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति ।
 हेयं तस्य निर्वर्तकं ज्ञानमात्यन्तिकं तस्योपायोधिगन्तव्य
 इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुद्ध्या निःश्रेयसमधि-

* 'अत्यावयवेन' ।

भा० गच्छति । तत्र संग्रहादीनां पृथग्वचनमनर्थकम् संश-
यादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न
व्यतिरिच्यन्त इति, सत्यमेतत् इमास्तु चतस्रोविद्याः पृथक्-
प्रस्थानाः प्राणभूतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थी-
यमान्विचिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संग्र-
हादयः पदार्थाः । तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्यात्मविद्या-
मात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः । तस्मात् संग्रहादिभिः
पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते । तत्र ज्ञानुपसम्भवे न निर्णीतेर्थे
न्यायः प्रवर्तते किन्तुर्हि संग्रह्यितेर्थे, यथोक्तं “विमृश्यपक्ष-
प्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति,” विमर्शः संग्रहः ।
पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः । अर्थावधारणं निर्णयस्तत्त्व-
ज्ञानमिति । स चायं किंस्विदितिवस्तुविमर्शमात्रमनव-
धारणं ज्ञानं संग्रहः प्रमेयेन्तर्भवन्नेवमर्थमृद्यगुच्यते । अथ
प्रयोजनम् । येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यम-
र्थमभीष्टान् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्रा-
णिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयस्तु
न्यायः प्रवर्तते, कः पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं
न्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्त्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्या-
मीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी
न्यायविद्या न्यायशास्त्रम् । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं
न्यायाभासः स इति तत्र वादजल्पौ सप्रयोजनौ, वितण्डा तु
परीक्ष्यते वितण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिकः । सप्रयोजन-

भा० मनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते नायं लौकिको न परोक्षक इत्यापद्यते । अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति, एतदपि तादृगेव । योज्ञापयति योज्ञानाति यच्च ज्ञायते एतच्च प्रतिपद्यते यदि, तदा वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते, परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति । वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति । अथ न प्रतिपद्यते प्रज्ञापमात्रमनर्थकं भवति वितण्डात्वं निवर्त्तत इति । अथ दृष्टान्तः । प्रत्यक्षविषयार्थः । यत्र साक्षिकपरोक्षकार्षां दर्शनं न व्याचक्षते स च प्रमेयं तस्य पृथग्बचनम् तदात्रयावनुमानागमौ । तस्मिन् सति स्थातामनुमानागमावसति च न स्थाताम् । तदात्रया च न्यायप्रवृत्तिः । दृष्टान्तविरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः साधनीयो भवति, नास्तिकस्य दृष्टान्तमभ्युपगच्छसाक्षिकत्वं जहाति अनभ्युपगच्छन् किंसाधनः परमुपास्यतेति निरुक्तेन दृष्टान्तेन प्रक्यसभिधातुम् “साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्त्मभावो दृष्टान्त उदाहरणं तद्विपरीता*द्विपरीतमिति” अख्यमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः, स च प्रमेयं, तस्य पृथग्बचनम्, सत्सु

* तद्विपर्यया इदमपि पाठान्तरं ।

भा० सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिशमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवायत्रागमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षं, उपनयनमुपमानम्, सर्व्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति सोऽयं परमोन्याय इति एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति तदा-
 अथा च तत्त्वव्यवस्था । ते चैतेऽवयवाः शब्दविशेषाः सन्तः प्रमेयेन्तर्भूता एवमर्थम् पृथगुच्यन्त इति । तर्को न प्रमाण-
 सङ्गृहीतो न प्रमाणान्तरम् प्रमाणानामनुयाहकस्तत्त्व-
 ज्ञानाय कल्प्यते, तस्योदाहरणं किमिदं जन्म कृतकेन हेतु-
 ना निवर्त्यते आहोस्त्रिदकृतकेन अथाकस्मिकमिति एवमवि-
 ज्ञातेर्ये कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्तते यदि कृतकेन हेतुना
 निवर्त्यते हेतुच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः । अथाकृतकेन
 हेतुना ततो हेतुच्छेदस्याशक्यत्वादानुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः ।
 अथाकस्मिकमतोऽकस्मान्निवर्त्यमानं न पुनर्निर्वत्स्यतीति
 निवृत्तिकारणं नोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मिं-
 स्सार्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि वर्तमानानि
 तर्केणानुद्वेष्टान्ते तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागान्तत्त्वज्ञानाय क-
 ल्प्यते तर्क इति । सोऽयमित्यम् भूतसार्कः प्रमाणसहितो वादे
 साधनायोपा*लम्भाय वाऽयस्य भवतीत्येवमर्थम्पृथगुच्यते

* उपाकम्भः परपक्षद्रुषणम् ।

भा० प्रमेयान्तर्भूतोपीति, निर्णयस्तत्त्वज्ञानम् प्रमाणानां फलम्, तदवसानोवादः, तस्य पालनार्थं जल्पवितण्डे, तावेतौ तर्क-निर्णयो लोकयात्रां वहत इति सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्त-र्भूत-एवमर्थम् पृथगुद्दिष्ट इति । वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानोवाक्यस-मूहः पृथगुद्दिष्ट-उपलक्षणार्थम्, उपलक्षितेन व्यवहार-स्तत्त्वज्ञानाय भवतीति तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यव-सायसंरक्षणार्थमित्युक्तम् । नियहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासा-वादे चोदनीया-भविष्यन्तीति, जल्पवितण्ड-योस्तु नियहस्थानानीति हलजातिनियहस्थानानाम् पृथगु-देश-उपलक्षणार्थं इति । उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिव-र्जनम् । हलजातिनियहस्थानानाम् परवाक्ये पर्यनुयोगः । जातेषु परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयञ्च सुकरः प्रयोग इति । सेयमास्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदा-र्थैर्विभज्यमाना “प्रदीपः सर्व्वविद्यानामुपायः सर्व्वकर्म-णाम् । आश्रयः सर्व्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता” तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदित-व्यम् । इहलब्धात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसा-धिगमोऽपवर्गप्राप्तिः । तत् खलु निःश्रेयसं किन्तत्त्वज्ञाना-नन्तरमेव भवति नेत्युच्यते किन्तर्हि तत्त्वज्ञानात् ॥ १ ॥

सू० दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त-रापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

भा० तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्तप्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं
वर्त्तते आत्मनि तावन्नास्तीति अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुख-
मिति अनित्ये नित्यमिति अत्राणे चाणमिति सभये निर्भ-
यमिति जुगुप्सितेऽभिमतमिति ज्ञातव्येऽप्रतिज्ञातव्यमिति
प्रवृत्तौ नास्ति कर्म, नास्ति कर्म-फलमिति दोषेषु नायं
दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा
सन्न आत्मावा यः प्रेयात् प्रेत्यच भवेदिति । अनिमित्तं
जन्म । अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावोऽन-
न्तश्चेति नैमित्तिकः सन्न कर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति ।
देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्नानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरा-
त्मकः प्रेत्यभाव इति । अपवर्गो भोगः । स खल्वयं सर्व-
कार्योपरमः सर्वविप्रयोगेऽपवर्गे वज्रं च भद्रकं लुप्यत इति
कथं बुद्धिमान् सर्वसुखोच्छेदमचैतन्यममुपवर्गं रोचये-
दिति । एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु
द्वेषः रागद्वेषाधिकारात्सम्येख्यामायासोभादयो दोषा
भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्र-
तिषिद्धमैद्युनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि
मनसा परद्रोहं परद्रव्याभोगानास्तिक्वञ्चेति सेयं पापा-
त्मिका प्रवृत्तिरधर्माय । अथ शुभा शरीरेण दानं परि-
त्राणं परिचरणञ्च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्चेति ।
मनसा दयामस्यूहं अद्रुञ्चेति सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्ति-
साधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथाऽन्नसाधना'

भा० प्राणाः । “असं वै प्राणिनः प्राणा इति” । सेयं कुक्षित-
 स्थाभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्, जन्म पुनः प्ररोरे-
 द्भिश्च-बुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । तस्मिन् सति
 दुःखम्, तत्पुनः प्रतिकूलवेदनीयम् बाधना पीडा ताप
 इति । इमे मिथ्याज्ञानादयोदुःखान्ता-धर्मा-अविच्छेदे-
 नैव प्रवर्त्तमानाः संसार इति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्या-
 ज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा-अपचन्ति दो-
 षापाये प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मापाये
 दुःखमपैति दुःखापाये चात्मन्तिकोऽपवर्गानिःश्रेयसमिति ।
 तत्त्वज्ञानान्नु खलुमिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम्, आत्मनि
 तावदस्तीति अनात्मन्यनात्मेति एवं दुःखेऽनित्येऽच्चाणे स-
 भये जुगुप्सते हातव्ये च यथा-विषयं वेदितव्यम्, प्रवृत्तौ
 अस्ति कर्म अस्ति कर्मफलमिति दोषेषु दोषनिमित्तोऽयं
 संसार इति । प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्जीवः सत्त्व आत्मा-
 वा यः प्रेत्य भवेदिति । निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मो-
 परम-इत्यनादिः प्रेत्यभावोऽपवर्गान्त-इति नैमित्तिकः
 सन् प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः सन् देहेन्द्रिय-
 बुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्त्तत इति । अप-
 वर्गः भ्रान्तः खल्वयं सर्व्वविप्रयोगः सर्व्वोपरमोऽवर्गः । बद्ध
 च क्लृप्तं घोरं पापकं सुप्यत इति कथं बुद्धिमान् सर्व्व-
 दुःखोच्छेदं सर्व्वदुःखसंविदपवर्गे न रोचयेदिति । तद्यथा
 मधुविषसंपृक्तान्नमनादेर्यामिति एवं सुखं दुःखानुषक्तमना-

भा० देयमिति । त्रिविधाचास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । उद्देशो
लक्षणं परीक्षा चेति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभि-
धानमुद्देशः, तत्रोद्दिष्टस्याऽतत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम्
लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमास्यैरवधारणं
परीक्षा, तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमा-
णानां प्रमेयस्य च, उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं
यथा क्लृप्तस्य वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्वा क्लृप्तम् तत्
त्रिविधमिति । अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम् ॥

सू० प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

भा० अत्रचास्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् । वृत्तिस्तु
सन्निकर्षो ज्ञानं वा यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः
यदा ज्ञानं तदा ज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः फलम् ।
अनुमानम् । मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चान्मानमनुमानम् ।
उपमानं सारूप्यज्ञानम् यथा गौरेवं गवय इति, सारू-
प्यन्तु सामान्ययोगः । शब्दः शब्दतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते
ज्ञायते उपलब्धिमाधनानि प्रमाणानिति समाख्यानिर्वच-
नसामर्थ्याद्बोद्धव्यम्, प्रमोचतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि
प्रमाणशब्दस्तद्विशेषसमाख्या*या अपि तथैव व्याख्यानम् ।
किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंभवन्ते अथ प्रमेयं व्यव-

* सपि इत्यपि कश्चित् पाठः ।

२०

भा० तिष्ठन् इत्युभयथा दर्शनम् । अख्यात्मेत्याप्तोपदेशात् प्रतीयते तत्रानुमानमिच्छादेशप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति । प्रत्यक्षं बुद्धानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति, अग्निराप्तोपदेशात् प्रतीयते अचाग्निरिति, प्रत्यासीदता भूमदर्शनेनानुमीयते । प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते, व्यवस्था पुनरग्निहोत्रं जुष्टयात् स्वर्गकाम इति । लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम् । खगयित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् तच्च न प्रत्यक्षं नागमः, पाषाणं प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने जानुमानं नागम इति । साचेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा, जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात् प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुक्षते । लिङ्गदर्शनानुमितश्च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते, प्रत्यक्षत उपलभ्येऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते । पूर्वोक्तमुदाहरणम् अग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणाणां सङ्करोऽभि संभवः । असङ्करो व्यवस्येति । *अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति ॥

दू० इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकम् प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

भा० इन्द्रियस्वार्थेन सन्निकर्षोत्पद्यते यत् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । न तर्हीदानीमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मनइन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति, नेदं कारणावधारणमेता-

* इति तिस्रस्त्रीभाष्यम् ।

भा० वत् प्रत्यक्षे कारणमिति किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्तत इति । मनसस्तर्हीन्द्रियेष संयोगो वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्त्वेरर्थसंप्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः । तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं रूपमिति वा रसइत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम् । तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रसइति जानीते नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शब्दम् प्रसज्यते अत आहाव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्याऽयं शब्दो नामधेयमिति, यदातु मोर्षो गृह्यते तदा तत् पूर्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते तदर्थविज्ञानं तादृगेव भवति तस्य त्वर्थज्ञानस्यान्यः समाख्याशब्दो नास्ति येन प्रतीयमानो व्यवहाराय कस्येत न चाप्रतीयमानेन व्यवहारः । *तस्माञ्ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञानं रस इति ज्ञानमिति तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते, तस्माद्शब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पन्नमिति । यीशे मरीचयो भौमे-

* तस्माञ्ज्ञेयस्येति क्वचित् पाठः ।

भा० नोऽप्यत्र संसृष्टाः स्यन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृत्यन्ते
 तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमितिज्ञानमुत्पद्यते तच्च प्रत्यक्षम्
 प्रसज्यतइत्यत आह अव्यभिचारोति यदतस्मिंस्तदिति तद्व्य-
 भिचारि, यत्तु तस्मिंस्तदिति तदव्यभिचारि प्रत्यक्षमिति ।
 दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति धूम इति वा, रेणु-
 रिति वा वदेत् तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारण-
 ज्ञानम् प्रत्यक्षम् प्रसज्यतइत्यत आह व्यवसायात्मकमिति,
 * तच्चैतन्मन्त्रव्यम् आत्ममनःसन्निकर्षजमेवानवधारणज्ञान-
 मिति । चक्षुषा ह्ययमर्थं पश्यन्नावधारयति † तथाचेन्द्रि-
 येषोपलब्धमर्थं मनसोपलभते एवमिन्द्रियेणानवधारयन्
 मनसा नावधारयति यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं
 मनसाऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं संशयान-
 पूर्वमिति सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायः
 पश्चात् मनसाऽनुव्यवसायः उपहतेन्द्रियाणामनुव्यवसायाऽ
 भावादिति । आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्त-
 व्यम् अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति, इन्द्रियस्य वै सतो
 मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानो-
 द्रियाणि नियतविषयाणि । सगुणानाञ्चैषामिन्द्रियभाव
 इति । मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रिय-
 भाव इति सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्नधिमसन्नधिं
 चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणं वक्ष्याम इति । मनस-

* न चैतदिति ह्यचित्पाठः । † यथाचेति ह्यचित्पाठः ।

भा० खेन्द्रियभावाच्च वाच्यं लक्षणान्तरमिति । तस्मान्तरसमा-
चाराच्चैतत् *प्रत्येतद्यमिति परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति
हि तन्मयुक्तिः ॥ व्याख्यातम् प्रत्यक्षम् ॥

सू० अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववच्छे-
षवत् सामान्यतोद्दृष्टञ्च ॥ ५ ॥

भा० तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनम् लि-
ङ्गदर्शनञ्चाभिसम्बध्यते लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धयोर्दर्शनेन
लिङ्गस्यतिरभिसम्बध्यते स्यत्या लिङ्गदर्शनेन साप्रत्यक्षोऽ-
र्थोऽनुमीयते । पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते ।
यथा भेषोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तत् यत्र
कार्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः
पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टि-
रिति, सामान्यतोद्दृष्टं ब्रज्यापूर्वकमन्यत्रदृष्टस्यान्यत्र दर्श-
नमिति तथाचादित्यस्य तस्मादस्त्वप्रत्यक्षायादित्यस्य प्र-
व्येति । अथ वा पूर्ववदिति यत्र यथा पूर्वम्प्रत्यक्षभू-
तयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानम् । यथा
धूमेनाग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषे-
धेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमापे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमि-
त्येवमादिना द्रव्यगुणकर्माणामविशेषेण सामान्यविशेषसम-
वायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन् द्रव्यकर्माणुणसंश्रये न

* प्रतिपत्तयमिति क्वचित् पाठः ।

भा० द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् न कर्म्यं शब्दान्तरहेतुत्वात् यस्तु शिष्यते
 सोयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतोद्दृष्टं नाम
 यत्राप्रत्यये लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य
 सामान्यादप्रत्ययो लिङ्गी गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा
 इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः तद्यदेषां स्थानं स
 आत्मेति विभागवचनादेतन्निविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनम्
 महतोमहाविषयस्य न्यायस्य लघोयसा सूत्रेणोपदेष्टात् परं
 वाक्यलाघवं मन्यमानस्त्रान्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः
 तथाचायमित्यभूतेन वाक्यविकल्पेन, प्रवृत्तः सिद्धान्ते
 क्लृप्ते शब्दादिषु च बहुलं समाचारः प्राप्ते इति सदि-
 षयश्च प्रत्यक्षं सदसदिषयज्ञानुमानम्, कस्मात् त्रैकाल्य-
 यदृशात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्य-
 तीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असच्च खल्वती-
 तमनागतश्चेति । अथोपमानम् ॥

सू० प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

भा० प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमान-
 मिति । यथा गौरेवं गवय इति, किं पुनरत्रोपमानेन
 क्रियते यदा खल्वयं गवासमानधर्म्यं प्रतिपद्यते तदा प्रत्य-
 क्षतसामर्थ्यं प्रतिपद्यत इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूप-
 मानार्थं इत्याह । यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा
 समानधर्म्यमर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवय-

भा० शब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथामाषस्तथा माषपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धमप्रतिपद्यमानस्तामोषर्षो भैषज्यायाहरति एवमन्योप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुक्षितव्य इति । अथ शब्दः ॥

सू० आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

मा० आप्तः खलु साक्षात् हतधर्मा यथादृष्टस्वार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तथा प्रवर्त्तत इत्याप्तः स्वस्वार्थस्नेहानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति । एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्यतिरस्नां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते नातोन्वयेति ॥

सू० सद्विविधो दृष्टाऽदृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

भा० यस्येह दृश्यतेऽर्थः स दृष्टार्थः यस्यामुत्र प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः एवमपि लौकिकवाक्यानां विभाग इति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते स न मन्येत दृष्टार्थएवाप्तोपदेशः प्रमाणम् अर्थस्यावधारणादिति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति । † किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ॥

* न्यधि इति कश्चित् पाठः । † इति प्रमाण भाष्यम् ।

सू० आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रे-
त्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ६ ॥

मा० तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा, सर्वस्य भोक्ता, सर्वज्ञः, स-
र्वानुभावो, तस्य भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानी-
न्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः भोगो बुद्धिः । सर्वार्थोप-
सन्नौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तःकरणं मनः-
शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदानां निवृत्तिकारणम्, प्रवृ-
त्तिदोषाश्च नास्य, इदं शरीरमपूर्वमनुत्तरञ्च, पूर्वं शरी-
राणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गाऽन्त इति प्रेत्यभावः ।
ससाधनसुखदुःखापभोगः फलम् । दुःखमिति नेदमनु-
कूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम्, किन्तर्हि
जन्मनएवेदम्, ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गाद्दुःखेनावि-
प्रयोगाद्विधवाधनायोगाद्दुःखमितिसमाधिभावनमुपदि-
श्यते, समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विष्यन्स्य
वैराग्यम्, विरक्तस्यापवर्ग इति जन्ममरणप्रवन्धोच्छेदः सर्वं
दुःखप्रहाणमपवर्ग इति । अस्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मासा-
मान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् तद्भेदेन चाऽपरिगच्छेयम् ।
अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गः मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत-
एतदुपदिष्टं विशेषेणेति । तत्रात्मा तावत् प्रत्यक्षतो न गृ-
ह्यते स किमाप्तोपदेभ्रमाच्चादेव प्रतिपद्यत इति नेत्युच्यते
अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति कथम् ॥

सू० इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-
मिति ॥ १० ॥

भा० यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलभवान्
तज्जातीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा
एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद्भवति लिङ्गमा-
त्मनः, नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति दे-
हान्तरवदिति । एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धा-
नाद्दुःखहेतौ द्वेषः, यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसि-
द्धस्तज्जातीयमर्थमप्यस्मादातुम् प्रयतते सोऽयम् प्रयत्न
एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात्
नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति
एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः । सुखदुःखस्मृत्या चायं
तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते सुख-
दुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः, बुभुत्समानः खल्वयं वि-
मृशति किंस्त्रिदिति विमृशन् जानीते इदमिति तदिदं
ज्ञानं बुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्म-
लिङ्गम् पूर्वोक्त एव हेतुरिति । तत्र देहान्तरवदिति वि-
भज्यते । यथाऽनात्मवादिनो देहान्तरेषु नियतविषया-
बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न
प्रतिसन्धीयेरन् अविशेषात्, सोऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः
स्वयं दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्येति एवं खलु नामासत्वानां

समाचारोऽन्यदृष्टमन्ये न स्मरन्तीति । तदेतदुभयमशक्य-
मनात्मवादिना व्यवस्थापयित्तुमिति । एवमुपपन्नमस्या-
त्मेति । तस्य भोगाधिष्ठानम् ॥

सू० चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

भा० कथं चेष्टाश्रयः । ईप्सितं जिहासितं वाऽर्धमधिकृत्येष्वा-
जिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समोहा चेष्टा सा
यत्र वर्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः । यस्यानुग्रहेणा-
नुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु
वर्तन्ते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्, कथमर्थाश्रयः यस्मिन्ना-
यतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसं-
वेदनं प्रवर्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरमिति । भोगसाध-
नानि पुनः ॥

सू० घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः
॥ १२ ॥

भा० जिघ्रत्यनेनेति घ्राणं गन्धं गृह्णातीति, रसयत्यनेनेति
रसनं रसं गृह्णातीति । चष्टेऽनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति,
स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् तक्स्थानमिन्द्रियं तक् तदुप-
चारः स्नानादिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णा-
तीति । एवं समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यम्* स्वविषय-
ग्रहणलक्षणानिन्द्रियाणीति । भूतेभ्य इति नानाप्रकृतोना-

* ध्यमिति क्वचित् पाठः ।

भा० मेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनां सति च विषय
नियमे स्वविषयग्रहणलक्षणं भवतीति । कानि पुनरि-
न्द्रियकारणानि ॥

सू० पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥
॥ १३ ॥

भा० संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं*
कार्यम्भविष्यतीति । इमे तु खलु ॥

सू० गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तद-
र्थाः ॥ १४ ॥

भा० पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथा-
क्रममर्था विषया इति । अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं
वृत्तिः चेतनस्याकर्तृरूपलभिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्या-
षचाणक इवेदमाह ॥

सू० बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

भा० नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति तद्धि चेतनं
स्यात् एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसङ्घातव्यतिरिक्त इति प्रमे-
यलक्षणार्थस्याऽपि वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्या-
दिति । सत्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोद्वाः सुखा-
दिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि तेषु सत्त्वियमपि ॥

* वचनमिति क्वचित् पाठः ।

सू० युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

भा० अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनाञ्च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपद्भानानि* नोत्पद्यन्ते तेनानुभूयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेस्त्रोत्पद्यत इति मनः-संयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युग-पदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति । क्रमप्राप्ता तु ॥

सू० प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

भा० मनोऽच बुद्धिरित्यभिप्रेतम्, बुद्ध्यतेऽनेनेति बुद्धिः, सोऽय-मारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापस्य दशविधः, तदेतत् कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति ॥

सू० प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

भा० प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्त-यन्ति पुण्ये पापे वा । यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागदोषाविति प्रत्यात्मवेदनोया हीमे दोषाः कस्मात् लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति । कर्म्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म्म कुरुते येन कर्म्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा

* युगपज्ज्ञानानीति क्वचित् पाठः ।

भा० मूढ इति दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने *बहुनेक्तं
भवतीति ॥

सू० पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

भा० उत्पन्नस्य क्वचित् सत्त्विकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः
सः प्रेत्यभावः । उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रि-
यमनोबुद्धिवेदनाभिः, पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः स-
म्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम् । यत्र क्वचित् प्राणभृत्त्रि-
काये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत् प्रैति
यत् तत्रान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्यभा-
वो मृत्वा पुनर्जन्म सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिर-
पवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ॥

सू० प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

भा० सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखवि-
पाकञ्च तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह
देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनि-
तोऽर्थः फलमेतत् सर्व्वभवति तदेतत् फलमुपात्तं हेयं
त्यक्त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्य्य-
वसानं वाऽस्ति न खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोऽह्यते
लोक इति । अथैतदेव ॥

* बहुनेक्तमिति क्वचित् पाठः । † सा इति क्वचित् पाठः ।

सू० बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

भा० बाधना पीडा ताप इति । तयानुविद्धमनुष्यमवि-
निर्भागेन वर्त्तमानं दुःखयोगाद्दुःखमिति सोऽयं सर्व्वं
दुःखेनानुविद्धं वृहन्नमिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि
दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विन्नो विरच्यते विरक्तो विमुच्यते
यत्र तु निष्ठा सोऽयं यत्र तु पर्यवसानं ॥

सू० तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

भा० तेन दुःखेन जन्मनात्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्तस्य
जन्मनो हानमन्यस्य चानुपादानम् एतामवस्थामपर्यन्ताम-
पवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः तदभयमजरममृत्युपदं ब्रह्मचे-
मप्राप्तिरिति । नित्यं सुखमात्मनो महत्ववन्नोचे व्यज्यते
तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्नान्यन्ते
तेषां प्रमाणाभावाद्नुपपत्तिः, न प्रत्यक्षं नानुमानं नाग-
मो वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्ववन्नोचेऽभिव्यज्यत
इति नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो
यतस्तदुपपद्यत इति, सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्यस्य
मुक्तेनाऽविशेषः यथा मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च सन्नित्ये-
नोपपन्नस्यथा संसारस्योऽपि प्रसज्यत इति । उभयस्य
नित्यत्वात् अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्य्यं
योगपद्यं गृह्येत यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं
दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण तस्य च *नित्यं स्वसंवेदनस्य च

* नित्यसुखसंवेदनस्येति क्वचित् पाठः ।

भा० सह भावो योगपथं गृह्येत न सुखाभावो नाऽनभिव्यक्ति-
रस्ति उभयस्य नित्यत्वात् अनित्यत्वे हेतुवचनम् । अथ
मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमित्यं यत उत्पद्यते स
हेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतु-
त्वम् । आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि तस्य सह-
कारिनिमित्तान्तरं वचनीयमिति धर्मस्य कारणवचनम्
यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति
योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात् प्रक्षये* संवेदना-
निवृत्तिः, यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्यावसा-
यविरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्त्तयति असंवेदने
चाविद्यमानाविशेषः यदि धर्मक्षयात् संवेदनोपरमो नित्यं
सुखं न संवेद्यत इति किं विद्यमानं न संवेद्यते अथावि-
द्यमानमिति नानुमानं विप्रिष्टेऽस्तीति अप्रक्षयस्य धर्मस्य
निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् योगसमाधिजो धर्मो न क्षी-
यते इति नाख्यनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्य-
यस्य त्वनुमानम् यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवे-
दनेन हेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तसंसारस्य-
योरविशेषइत्युक्तम् यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेद-
नहेतुस्य संवेदनस्य त्वपरमो नास्ति कारणस्य नित्य-
त्वात् तथा संसारस्यस्थापीति एवञ्च सति धर्माधर्म-
फलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति । शरी-

* प्रक्षये इति क्वचित् पाठः ।

भा० रादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत् न शरीरादीना-
 मुपभोगार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात् । स्यान्मतं सं-
 सारावस्थशरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिब-
 न्धकस्तेनाविशेषो नास्तीति, एतच्चायुक्तम् शरीरादय उप-
 भोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् न चा-
 स्वनुमानमशरीरस्यान्मनोभोगः कश्चिदस्तीति, दृष्टाधिग-
 मार्था प्रवृत्तिरिति चेत् न अनिष्टोपरमार्थत्वात् दृष्टाधि-
 गमार्था मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति नेष्टमनि-
 ष्टेभामनुविद्धं सम्भवतीति दृष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते अनिष्ट-
 हानाय घटमान दृष्टमपि जहाति विवेकहानस्याशक्य-
 त्वादिति दृष्टातिक्रमस्य देहादिषु तुल्यः यथा दृष्टमनित्यं
 सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धि-
 रनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः क-
 ल्पयितव्याः, साधोयस्यैवं मुक्तस्य *कैकात्म्यं कल्पितम्भवतीति,
 उपपत्तिविरुद्धमिति चेत् समानम् । देहादीनां नित्यत्वं
 प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति समानं सुखस्यापि
 नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति, आत्यन्तिके
 च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमेपि सत्यविरोधः
 यद्यपि कश्चिदागमः स्यान्मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति सुख-
 शब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते । दृष्टो
 हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहूलं श्लोक इति, नित्य-

* कैवल्यमिति क्वचित् पाठः ।

भा० सुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनस-
माज्ञानात् यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति नित्य-
सुखरागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेन्नाधि-
गन्तुमर्हतीति बन्धनसमाज्ञातो* हि रागः न च बन्धने
सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यत इति प्रहीणनित्यसुखराग-
स्याप्रतिकूलत्वम् अथास्य नित्यसुखरागः प्रहीयते तस्मिन्
प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति यद्येवं मु-
क्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि न भवति नास्योभयोः
पक्षयोर्भोक्षाधिगमो विकल्प्यत इति । स्थानवत् एव
तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ॥

सू० समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुप-
लब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥
॥ २३ ॥

भा० समानधर्मापपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति
स्याणुपुरुषयोः समानं धर्मामारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्व-
दृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुक्षमानः किंस्त्रिदित्यन्यतरन्ना-
वधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयो
धर्ममपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभइत्येषा बुद्धिर-
पेक्षा संशयस्य प्रवर्तिका †वर्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः

* ज्ञानो इत्यपि पाठः । † विद्यते इति क्वचित् पाठः ।

भा० संग्रहः । अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयज्ञानेकम् तस्यानेकस्य धर्मोपपत्ते विश्लेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यस्यार्था विभिन्नव्यक्ते । गन्धवत्त्वात् पृथिवी अवादिभ्यो विश्लेष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च ब्रह्मे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्त्रिङ्गुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मोपपत्तमे इति बुद्धिरिति । विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्यदर्शनं विप्रतिपत्तिः । व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति अस्यात्पेत्येकं दर्शनम् नास्यात्पेत्यपरम्, न च सङ्गावासङ्गावौ सहैकच सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरपस्यभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संग्रह इति । उपलब्ध्यवस्थातः खल्वपि षष्ठादकमुपस्यभ्यते तडागादिषु मरीचिषु* वाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपस्यभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपस्यभ्यते अथासदिति संशयो भवति । अनुपलब्ध्यवस्थातः सच्च नोपस्यभ्यते मूलकोलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपस्यभ्यमाने संग्रहः किं सन्नोपस्यभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्व्यः समानोऽनेकस्य धर्मो ज्ञेयस्यः, उपलब्ध्यनुपलब्धौ पुनर्ज्ञादस्ये, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानध-

* मरीचिषु चापि इति क्वचित् पाठः । † पूर्व्यमिति क्वचित् पाठः ।

माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्यत्यपेक्षो विमर्श इति,
स्नानवतां लक्षणवचनमिति समानम् ॥

सू० यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

भा० यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वाऽध्यवसाय तदाग्निहानोपाय-
मनुतिष्ठति प्रयोजनन्तद्देदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वादिममर्थ-
माश्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं
व्यवभोजमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥

सू० लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स
दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

भा० लोकसाम्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बु-
द्धतिश्रयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं
परोक्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा
परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रति-
पक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स-
पक्षाः स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु सोदाहरणाय
कल्पत इति । अथ सिद्धान्तः । इदमित्यभूतञ्चेत्यभ्यनु-
ज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं सिद्धस्य संस्थितिः सिद्धान्तः ।
संस्थितिरित्यन्नावव्यवस्था, धर्मनियमः । स खल्वयं ॥

सू० तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

भा० तन्त्रार्थसंस्थितिस्तन्त्रसंस्थितिः । तन्त्रमितरेतराभि-

भा० सम्यङ्कार्थमूहस्योपदेशः शास्त्रम्। अधिकरणानुषक्तार्था
संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः। अभ्युपगमसंस्थितिरनवधा-
रितार्थपरिग्रहः तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः।
तन्त्रभेदान्तु खलु च चतुर्विधः ॥

सू० सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्था-
न्तरभावात् ॥ २७ ॥

भा० तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽर्थान्तरभूताः, तासां ॥

सू० सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसि-
द्धान्तः ॥ २८ ॥

भा० यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः
पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥

सू० समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसि-
द्धान्तः ॥ २९ ॥

भा० यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरति-
त्रयास्येतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च
विशेष इति सांख्यानम्, पुरुषकर्मानिमित्तो भूतसर्गः, कर्म-
हेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टास्येतनाः, असदुत्प-
द्यते, उत्पन्नं निरुध्यते इति योगानाम् ॥

सू० यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

भा० यस्वार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सोऽर्थः सिद्ध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनामालं नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं नियतविषयास्येतना इति पूर्वार्थसिद्धावतेऽर्थाः सिद्ध्यन्ति न तैर्विना सोऽर्थः सम्भवतीति ॥

सू० अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

भा० यत्र किञ्चिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽथाऽनित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्तत इति । अथावयवाः ॥

सू० प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

Visu 17.
538

भा० दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये मञ्चन्ते । जिज्ञासा
 संग्रहः ब्रह्मप्राप्तिः प्रयोजनं संग्रहव्युदास इति, ते कस्मा-
 कोच्यन्त इति तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्त्तिका
 जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माच्चिज्ज्ञासते तं तत्त्वतो
 ज्ञातं हास्यामि वोपादास्ये वा उपेक्षिये वेति तावता हानो-
 पादानोपेक्षाबुद्ध्यस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा
 स्वस्वियमसाधनमर्थस्येति, जिज्ञासाधिष्ठानं संग्रहस्य व्याहृत-
 धर्मोपसङ्गातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहृतयोर्हि धर्मयो-
 रन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति स पृथगुपदिष्टोऽप्यसाधनमर्थ-
 स्येति, प्रमातुः प्रमाणाणि प्रमेयाधिगमार्थानि सा ब्रह्म-
 प्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति
 प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश
 इति, संग्रहव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनम् तत्प्रतिषेधेन तत्त्व-
 ज्ञानाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति प्रकरणे
 तु जिज्ञासादयः समर्थाः अवधारणीयार्थोपकारा अर्थ-
 साधकभावात्तु प्रतिज्ञादयः साधकवाक्यस्य भागः एक-
 देशा अवयवा इति । तेषां तु यथाविभक्तानाम् ॥

सू० साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

भा० प्रज्ञापनीयेन धर्मैष धर्मिणो विस्मिष्टस्य परिग्रहवचनम्
 प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः ब्रह्म इति ॥

सू० उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

भा० उदाहरणेन सामान्यात् साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनम् हेतुः साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादिति उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति । किमेतावद्धेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किन्नाहं ॥

सू० तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

भा० उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः कथम् अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथात्मादिद्रव्यमिति ॥

सू० साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

भा० साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य साध्यञ्च द्विविधम् धर्मविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरन्तद्दृष्टेन गृह्यत इति कस्मात् पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तच्च यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽय-

भा० मेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्भवस्यित
 उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति
 शब्देऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्यात्सादिवदित्युदाहरणम्
 तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ॥

सू० तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

भा० दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यात् तद्व-
 र्माभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति अनित्यःशब्द उत्पत्ति-
 धर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादि
 दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादन्युत्पत्तिधर्मकत्वादतद्वर्माभावी यो-
 ऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति । अत्रा-
 त्मादी दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भव-
 तीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्ति-
 धर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साधर्म्याक्तस्य हेतोः
 साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्माभावी दृष्टान्त उदाहरणम् वैध-
 र्म्याक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्वर्माभावी दृष्टान्त उदाह-
 रणम् पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यो तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ
 पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्त-
 रस्मिन् दृष्टान्ते ययो धर्मयोरैकस्याभावादितरस्याभावं
 पश्यति तयोरैकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनो-
 तीति, तदेतद्वेत्ताभाषेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभाषाः
 तदिदं हेत्वादाहरणयोः सामर्थ्यपरमसूत्रं दुःखबोधं प-
 ष्छितैरुपवेदनीयमिति ॥

सू० उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा
साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

भा० उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवन्नः, वन्नः
सामर्थ्यम्, साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्यास्यादिद्रव्यमु-
त्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टम् तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति
साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंछ्रियते, साध्यवैधर्म्ययुक्ते
पुनरुदाहरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं
न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रति-
षेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंछ्रियते तदिदमुपसंहारद्वैतमुदा-
हरणद्वैताङ्गवति उपसंछ्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदि-
तय्य इति । द्विविधस्य पुनर्हेतो द्विविधस्य चोदाहरणस्यो-
पसंहारद्वैते च समानम् ॥

सू० हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्
॥ ३९ ॥

भा० साधर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंछ्रियते
तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम्, निग-
म्यन्तेऽनेनेति प्रतिज्ञाहेत्वदाहरणोपनया एकचेति निग-
मनम् निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते, तत्र साधर्म्योक्ते
तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, उत्पत्तिध-
र्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्यास्यादिद्रव्यमनि-

भा० त्यमित्युदाहरणम्, तथाचोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः, तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्द इति निगमनम्, वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द, उत्पत्तिधर्मकत्वात्, अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं दृष्टम्, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः, तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्द इति, अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूय इतरेतराभिसम्बन्धात् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति, सम्भवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिबन्धानादनृषेः स्थातन्प्रामुपपत्तेः अनुमाने हेतुः उदाहरणे संदृश्यप्रतिपत्तेः, तत्रोदाहरणं भाष्ये व्याख्यातम् प्रत्यक्षविषयमुदाहरणम् दृष्टेनादृष्टसिद्धेः । उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेत्युपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः, सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । इतरेतराभिसम्बन्धोऽप्यसत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन्, असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति, असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्त्तेत, उपनयनज्ञान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत्, निगमनाभावे *वानभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रति-

* चा इति क्वचित् पाठः ।

भा० ज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्त्तनं तथेति प्रतिपादनं कथ्येति ।
 अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा *सम्बन्धोपादानं
 प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य
 साधकभाववचनं हेत्वर्थः, धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शन-
 मेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेषु
 सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः । उदाहरणस्यो-
 धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रति-
 पेधार्थन्निगमनम् । न चैतस्यां हेतुदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां
 साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थान-
 वज्जलं प्रक्रमते, अव्यवस्थाप्य खलु साध्यसाधनभावमुदा-
 हरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः
 साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्य गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य
 हेतुत्वेनोपमानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति ।
 अत ऊर्द्धं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते ॥

सू० अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थ-
 मूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

भा० अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीये-
 ममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मे
 विभागेन विमृशति किंस्त्रिदित्यमाहोस्त्रिनेत्यमिति वि-
 मृश्यमानयोर्धर्मयोरैकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भव-

* सम्बन्धोपादानमिति क्वचित् पाठः ।

भा० त्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्या-
 देवमेतच्चेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्य-
 मर्थं जानीते तच्च* भो जानीयेति जिज्ञासा, स कि-
 मुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विमृश्यमानेऽ-
 विज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तम-
 नुजानातिं, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः खलु तस्य कर्मणः
 फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञाना-
 नामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये
 तदनन्तराभावादपवर्गं इति स्यातां संसारापवर्गो, उत्पत्ति-
 धर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहे-
 न्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं खलु तस्य कर्मणः
 फलमुत्पन्नस्य भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य
 वा खलु तस्य कर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्थानेक-
 शरीरयोगः शरीरादिवियोगस्यात्यन्तं न स्यादिति । यत्र
 कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तत्रानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षण
 ऊहसकं इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञा-
 नमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कार-
 णोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमे-
 वेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थं इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञा-
 त्छल्लक्षणानुसङ्गावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्

* तं तत्त्वतो इति क्वचित् पाठः ।

† लक्षणादुसङ्गावितादिति क्वचित् पाठः ।

भा० तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थ इति । सोऽयं तर्कः
 प्रमाणानि प्रतिषन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाण-
 सहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा
 सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथात-
 थ्यम् । एतस्मिंश्च तर्कविषये ॥

सू० विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः
 ॥ ४१ ॥

भा० स्थापना साधनं, प्रतिषेध उपासम्भः, तौ साधनोपासम्भौ
 पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं सन्भवतीति एको हि प्रतिज्ञात-
 मर्थं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं चोद्धरतीति द्वितीयस्य
 द्वितीयेन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चो-
 द्ध्यते स निवर्त्तते तस्य निवृत्तौ चोऽवतिष्ठते तेनार्थाव-
 धारणं निर्णय इति उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह, कया
 युक्त्वा एकस्य सम्भवो द्वितीयस्यासम्भवः तावेतौ सम्भ-
 वासम्भवौ विमर्शं सह निवर्त्तयतः, उभयसम्भवे उभयास-
 म्भवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वा, सोऽयं
 विमर्शः पक्षप्रतिपक्षाभावद्योत्यं न्यायं प्रवर्त्तयतीत्युपादी-

भा० यत इति, एतच्च विरुद्धयोरैकधर्मिस्त्वयोर्वीरुद्धव्यम्, यत्र तु धर्मिसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः सम्भवतः, तत्र समुच्चयः हेतुतोऽर्थस्य तत्त्वाभावोपपत्तेः, यथा क्रियावद्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः सम्भवति तत् क्रियावत् यस्य न संभवति तदक्रियमिति, एकधर्मिस्त्वयोस्व विरुद्धयोरयुगपद्भाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रियं पुनरक्रियमिति । न चायं निर्णये नियमो विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति किन्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेऽर्थावधारणं निर्णय इति परीक्षाविषये तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाऽध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ * ॥

भा० तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति तासां ॥

सू० प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः प-
ञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥

॥ ४२ ॥

भा० एकाधिकरणस्यै विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्य-
नीकभावादस्यात्मा नास्यात्मेति, नानाधिकरणौ विरुद्धौ
न पक्षप्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति,
परिग्रहोऽभ्युपगमव्यवस्था, सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः
तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भः प्रमाणैस्तर्कैश्च
च साधनमुपासम्भस्यास्मिन् क्रियत इति, साधनं स्थापना,
उपासम्भः प्रतिषेधः, तौ साधनोपासम्भौ उभयोरपि पक्ष-
योर्यतिषक्तावनुवद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्य-
वस्थित इति निवृत्तस्योपासम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति
जल्पे नियहस्थानविनियोगत्वादेतत्प्रतिषेधः, प्रतिषेधे कस्य-
चिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम्, सिद्धान्तम-
भ्युपेत्य तद्विरोधो विरुद्ध इति हेत्वाभाषस्य नियहस्थानस्या-
भ्यनुज्ञावादे पञ्चावयवोपपन्न इति, हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन
न्यूनम् हेतुदाहरणाधिकमधिकमिति चैतयोरभ्यनुज्ञा-
नार्थमिति अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्क-
ग्रहणं साधनोपासम्भव्यतिषक्त्वापनार्थम् । अन्ययोभावपि
पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्तरेणा-

भा० प्यवयवसम्बन्धम् प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति दृष्टम् तेनापि कल्पेन साधनोपासन्नो वादे भवत इति ज्ञापयति । क्लृप्ताजातिनियहस्थानसाधनोपासन्नो जल्प इतिवचनादिनियहो जल्प इति माविज्ञायि । क्लृप्ताजातिनियहस्थानसाधनोपासन्न एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपासन्नो वाद एवेति माविज्ञायीत्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥

सू० यथोक्तोपपन्नक्लृप्ताजातिनियहस्थानसाधनोपासन्नो जल्पः ॥ ४३ ॥

भा० यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपासन्नः सिद्धान्ताविद्भूः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपञ्चपरिग्रहः । क्लृप्ताजातिनियहस्थानसाधनोपासन्न इति । क्लृप्ताजातिनियहस्थानैः साधनमुपासन्नश्चास्मिन् क्रियत इति । एवं विभ्रेषणो जल्पः न खलु वै क्लृप्ताजातिनियहस्थानैः साधनं कस्यचिदर्थस्य सम्भवति प्रतिषेधार्थं तेषां सामान्यलक्षणे च श्रूयते वचनविघातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्लृप्तामिति साधनवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च नियहस्थानमिति । विभ्रेषलक्षणेऽपि यथास्त्वमिति न चैतद्विजानीयात् प्रतिषेधार्थतयैवार्थं साधयन्तीति । क्लृप्ताजातिनियहस्थानोपासन्न इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायत एतदिति । प्रमाणैः साधनोपासन्नयोक्लृप्ताजातीनामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् न तु स्वतन्त्राणां

भा० साधनभावः । यत् तत्प्रमाणैरर्थस्य साधनं तत्र ह्यस्यजाति-
 नियहस्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात्, तानि हि प्रयुज्य-
 मानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षयन्ति । तथा चो-
 क्तम् । “तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोह-
 रक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति” । यस्यासौ प्रमाणैः प्र-
 तिपक्षस्योपास्यभक्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि प्रतिषेध-
 विघातात्महकारिणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां ह्यसा-
 दीनामुपादानम् जल्पे न स्वतन्त्राणां साधनभावः । उपा-
 स्यभक्ते तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ॥

सू० स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ४४ ॥

भा० स जल्पो वितण्डा भवति, किं विशेषणः प्रतिपक्षस्था-
 पनया हीनः, यो तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ
 पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति
 परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति । अस्तु तर्हि स प्रतिपक्ष-
 हीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधस्य चणं वाक्यं स
 वैतण्डिकस्य पक्षः न तस्यै साध्यं कश्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्था-
 पयतीति तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति हेतुलक्षणाभावाद्दे-
 तवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः त इमे ॥

सू० सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीत-
 काला हेत्वाभासाः ॥ ४५ ॥

भा० तेषाम् ॥

सू० अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

भा० व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्तते इति सव्यभिचारः, निदर्शनम् नित्यःशब्दोऽस्यर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्यर्शत्वान्नित्यःशब्द इति, दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मो न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यस्येति । आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्यर्शत्वादितिहेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्यर्शा बुद्धिरनित्या चेति, एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधनभावे नास्तीति खक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः, एकस्मिन्नन्ते *विद्यत इति ऐकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्तव्यापकत्वादिति ॥

सू० सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

भा० तं विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन खसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रश्रुतिः यद्यात्मलाभात् प्रश्रुतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते

* नीयते इति कश्चित् पाठः ।

भा० यद्वाक्त्रेपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति ।
 नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः ।
 यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मला-
 भात् प्रच्यवते । अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति
 विद्वद्भावेनैव न सह सम्भवत इति मोऽयं हेतुर्यत्सिद्धान्त-
 माश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति ॥

सू० यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्र-
 करणसमः ॥ ४८ ॥

भा० विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रकरणम्, तस्य
 चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत् समीक्षणं सा जि-
 ज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षमाभ्यात् प्रक-
 रणमनतिवर्त्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते
 प्रज्ञापनं तु अनित्यःशब्दे नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुप-
 लभ्यमाननित्यधर्माकमनित्यं दृष्टं स्यात्त्यादि, यत्र समानो
 धर्माः संग्रहकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संग्रहसमः सव्य-
 भिचार एव । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षवि-
 श्लेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तयति, कथम् । विपर्यये हि
 प्रकरणनिवृत्तेः यदि नित्यधर्माशब्दे गृह्यते न स्यात्प्रकरणम्
 यदि वा अनित्यधर्मा गृह्येत एवमपि निवर्त्तत प्रकरणम्
 मोऽयं हेतुर्भौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्र-
 कल्पते ॥

सू० साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ४६ ॥

भा० द्रव्यं छायेति साध्यम्, गतिमत्वादिति हेतुः साधेना-
विशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः, अयमप्यभिद्धत्वात् साध्य-
वत्प्रज्ञापयितव्यः, साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि
गच्छति आदेशिदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्ताना-
दसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण
*ज्ञानाद्येयस्तेजोभाग आन्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवाव-
च्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणन्तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥

सू० कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ५० ॥

भा० कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानस्य स
कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् ।
नित्यःशब्दः संयोगव्यङ्गत्वात् रूपवत् प्रागूर्द्ध्वं व्यक्तेरवस्थितं
रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो
भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा तस्मात्
संयोगव्यङ्गत्वान्नित्यःशब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदे-
त्वात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिर-
त्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते
संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्तेन शब्दः
श्रूयते । विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति
न संयोगनिर्मिता भवति । कस्मात्कारणाभावाद्धि का-

* ज्ञानादिति पाठः क्वचिन्नास्ति । † निमित्ता इति क्वचित् पाठः ।

भा० र्थाभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यसाभावादसाधनमर्थं हेतुर्हेत्वाभास इति । अवयवविपर्ययासवचनं न सूत्रार्थः, कस्मात् “यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” इत्येतद्वचनाद्विपर्ययासेनोक्तो हेतुर्ददाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यात्साधनं हेतुलक्षणं न जहाति । अत्र हृद्देतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्ययासवचनमप्राप्तकालमिति नियहस्यानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यते इति अतस्तत्र सूत्रार्थः । अथ हलम् ॥

सू० वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या हलम् ॥ ५१ ॥

भा० न सामान्यलक्षणे हलं शक्यमुदाहर्तुम् विभागे त्वदाहरणानि । विभागश्च ॥

सू० तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति ॥ ५२ ॥

भा० तेषाम् ॥

सू० अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ ५३ ॥

भा० नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः । अत्र नवः कम्बलोऽस्येति वक्तुरभिप्रायः । विग्रहे तु विशेषो न समासे, तत्रायं हलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्ब-

भा० सा अस्येति तावदभिहितं भवतेति कल्पयति कल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति एकोऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति । तदिदं सामान्यशब्दे वाचि क्लृप्तं वाक्कलमिति । अस्य प्रत्यवस्थानम् सामान्यशब्दस्थानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनम् । नवकम्बल इत्यनेकार्थस्थाभिधानं नवः कम्बलोऽस्य नव कम्बला अस्येति । एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भवताभिहितं तच्च न सम्भवतीति । एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः । *यस्मादिद्वेषोऽर्थविशेषेषु विज्ञायते । अयमर्थोऽनेनाभिहित इति, स च विशेषो नास्ति तस्मान्निष्ठाभियोगमाचमेतदिति । प्रसिद्धस्य लोके शब्दार्थसम्बन्धोऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः । अस्याभिधानस्यायमर्थोऽभिधेय इति सामानः सामान्यशब्दस्य विशेषो विशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वास्त्रमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः, प्रयोगस्वार्थसम्प्रत्ययार्थः, अर्थप्रत्ययाश्च व्यवहार इति । तत्रैवमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः । अजां यामं नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति सामान्यशब्दाः सन्तोऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते सामर्थ्याद्यर्थक्रियादेशना सम्भवति तच्च प्रवर्तन्ते नार्थसामान्ये क्रियादेशनाऽसम्भवात् । एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति योऽर्थः सम्भवति नवः कम्बलोऽस्येति तच्च प्रवर्तते यस्तु न सम्भवति नव कम्बला अस्येति

* यस्मादिद्वेषादिज्ञायते इति क्वचित् पाठः ।

भा० तत्र न प्रवर्तते सोऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परवाक्यो-
पासन्नस्तेन कल्प्यत इति ॥

सू० सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थक-
ल्पना सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

भा० अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चि-
दाह सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् इत्यस्य वचनस्य
विघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्याऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते यदि
ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति त्रात्येऽपि सम्भवेत्, ब्रा-
ह्मणोऽपि ब्राह्मणः सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति । यद्वि-
वक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यम् । यथा ब्रा-
ह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सा-
मान्यनिमित्तं क्वलं सामान्यच्छलमिति । अस्य च प्रत्यवस्था-
नमविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः, प्रश्नसार्थत्वात् वाक्यस्य,
तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः । यथा सम्भवत्यस्मिन्
क्षेत्रे ब्राह्मण इति । अनिराहृतमविवक्षितञ्च बीजजन्म,
प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोऽयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन्
ब्राह्मणो *विधीयन्त इति । बीजात्तु ब्राह्मिनिर्वृत्तिः सती
न विवक्षिता एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति
सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्धेतुः । न चात्र हेतुविव-
क्षितः । विषयानुवादस्त्वयं प्रश्नसार्थत्वाद्वाक्यस्य सति ब्रा-

* विद्यन्ते इति क्वचित् पाठः ।

भा० द्वाणले सम्यङ्हेतुः समर्थ इति विषयश्च प्रशंसता वाक्येन
यथा हेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते तदेवं सति वचन-
विघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति ॥

सू० धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचार-
च्छलम् ॥ ५५ ॥

भा० अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र-
दृष्टस्थान्यत्रप्रयोगः । तस्य निर्देशे धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा
मञ्जाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्जुः पुरुषः
क्रोशन्ति न तु मञ्जाः क्रोशन्ति, का पुनरत्रार्थविकल्पोप-
पत्तिः अन्यथाप्रयुक्तस्थान्यथार्थकल्पनम् भक्त्या प्रयोगे प्राधान्ये-
न कल्पनम्, उपचारविषयं क्लृप्तमुपचारकलमुपचारो नी-
तार्थः सद्वचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार
इति । अत्र समाधिः *प्रसिद्धाप्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभि-
प्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न ह्यन्दतः प्रधानभूतस्य
शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः
सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ
प्रतिषेधौ वा न ह्यन्दतः । यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते
यथा भूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न ह्यन्दतः । अथ गुणभूतं
तदा गुणभूतस्य, यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधान-
भूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधोऽसौ
भवति न परोपालम्भ इति ॥

* सिद्धे इति क्वचित् पाठः ।

सू० वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ ५६ ॥

भा० न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्प-
नाया अविशेषात्, इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः
स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति ॥*

सू० न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

भा० न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसङ्गावप्रतिषेध-
स्थार्थान्तरभावात्। कुतः अर्थान्तरकल्पनातोऽन्यार्थान्तर-
सङ्गावकल्पना अन्यार्थसङ्गावप्रतिषेध इति ॥

सू० अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥
॥ ५८ ॥

भा० ह्यस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय चित्तं प्रतिषिध्यते किञ्चि-
त्साधर्म्यात् यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्व-
मभ्यनुज्ञातं प्रतिषेधति, विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं इयो-
रपीति, अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यात् निवर्त्तते चित्तमपि
न निवर्त्त्यतीति। अत ऊर्द्धम् ॥

सू० साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५९ ॥

भा० प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते सा जातिः स च प्र-
सङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपासन्नः प्रतिषेध इति
उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरण-

* प्रतिषिध्यत इति प्रतिसन्धीयत इति क्वचिदधिकः पाठः ।

भा० साधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्यात् साध्यसाधनं
हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभा-
वाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ॥

सू० विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ६० ॥

भा० विपरोता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः ।
विप्रतिपत्त्यमानः पराजयं प्राप्नोति, निग्रहस्थानं खलु
पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये न प्रारम्भः ।
परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति,
असमासाच्च नैत एव निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तव-
ज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह ॥

सू० तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

भा० तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम् प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जाति-
बहुत्वम् तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थान-
बहुत्वम्, नाना कल्पो विकल्पः, विविधो वा कल्पो विकल्पः ।
तच्चाननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेयोमतानुज्ञा पर्यनुयो-
ज्योपेक्षामित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम् शेषस्तु विप्रतिप-
त्तिरिति । इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा ययोद्देशं
सञ्चिता वशात्सचणं परीक्षित्यन्त इति त्रिविधस्य प्राप्तस्य
प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥०॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तसायं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भा० अत ऊर्द्धं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रति-
पक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यथे विमर्श एव परीक्ष्यते ॥

सू० समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यव-
सायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

भा० समानस्य धर्माध्यायवसायात् संग्रहो न धर्ममात्रात् ।
अथवा समानमनयोर्धर्माध्यायमुपलभत इति धर्माध्यायवस्ये
संग्रहाभाव इति । अथवा समानधर्माध्यवसायादर्थान्त-
रभूते धर्मिणि संग्रहोऽनुपपन्न इति न जातु रूपस्या-
र्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते सङ्घे संग्रह इति ।
अथवा नाध्यवसायादर्थवधारणादनवधारणज्ञानं संग्रह
उपपद्यते कार्यकारणयोः साहचर्याभावादिति । एतेना-
नेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसा-
याच्च संग्रहो न भवति । ततो अन्यतरावधारणमेवेति ॥

सू० विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

भा० न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संग्रहः । किं
तर्हि विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संग्रहः । एवमव्यवस्था-
यामपीति । अथवास्यात्मेत्येके नास्यात्मेत्यपरे मन्यन्त
इत्युपलभ्येः कथं संग्रहः स्यादिति । अथोपलभ्यिरव्यवस्थिता
अनुपलभ्यिस्याव्यवस्थितेति विभागो नाध्यवसिते संग्रहो
नोपपद्यत इति ॥

सू० विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

भा० चाञ्च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते सा सम्प्रतिपत्तिः । सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्माविषया तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति ॥

सू० अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥४॥

भा० न संशयः । यदि तावदियमव्यवस्था आत्मन्येव व्यवस्थिता व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः, अथाव्यवस्थात्मनि न व्यवस्थिता एवमतादात्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥

सू० तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मासातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

भा० येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुष्केदात् संशयानुष्केदः नायमतद्धर्मा धर्मा विमृश्यमाद्ये गृह्यते सततम् तद्धर्मा भवतीति । अथ प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः ॥

सू० यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

भा० संशयानुपपत्तिः संशयानुष्केदश्च न प्रसज्यते, कथम्, यत्तावत्समानधर्माध्यवसायः संशयहेतुर्न समानधर्ममात्र-

भा० मिति । एवमेतत्, कस्मादेवं नोप्यत इति विशेषापेक्ष इति वचनात् सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षाकाङ्क्षा, सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मो कथमाकाङ्क्षा न भवेत् यद्यथं प्रत्यक्षः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्यासङ्गावसंवेदनाद्गते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसङ्गावो हि समानो धर्मो विद्यमानवद्भवतीति । विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयते इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते कथं दृष्ट्वा हि धूममग्निसमनुमिनोति नादृष्ट्वा, न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम्, तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् बोद्ध्वाऽनुजानाति एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति । यथोहित्वा समानमनयोर्धर्ममुपलभत इति । धर्मधर्मिण्यहणे संग्रहाभाव इति । पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावद्दमर्थो पूर्वमद्राचन्तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभ इति । कथन्तु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति, न चैतत्समानधर्मोपलभ्यै* धर्मधर्मिण्यहणमात्रेण निवर्तत इति यच्चोक्तम् नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संग्रह इति यो स्यार्थान्तराध्यवसाय-

* लभ्येः इति क्वचित् पाठः ।

भा०मात्रं संग्रहहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति । यत्पुनरे-
 तत्कार्यकारणयोस्सारूप्याभावादिति कारणस्य भावाभा-
 वयोः कार्यस्य भावाभावौ कार्यकारणयोः सारूप्यम्
 यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्का-
 रणं कार्यमितरदित्येतत्सारूप्यम्, अस्ति च संग्रहकारणे
 संग्रहे चैतदिति, एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः
 परिहृत इति यत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिपत्त्यवस्थाध्यवसायाच्च
 न संग्रह इति । पृथक् प्रवादयोर्ब्याहृतमर्थमुपस्रभे विशेष-
 स्य न जानामि नोपस्रभे येनान्यतरमवधारयेयम् । तत्
 कोऽत्र विशेषः स्याद्येनैकतरमवधारयेयमिति । संग्रहो वि-
 प्रतिपत्तिजनितोऽयं न ब्रह्मो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमा-
 चेष निवर्त्तयितुमिति । एवमुपस्रभ्यनुपस्रभ्यवस्थाकृते सं-
 ग्रहे वेदितव्यमिति । यत् पुनरेतत् विप्रतिपत्तौ च सम्प्रति-
 पत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्य योऽर्थः तदध्यवसायो विशेषा-
 पेक्षः संग्रहहेतुस्य च समाख्यानन्तरेण न निवृत्तिः समा-
 नेऽधिकरणे व्याहृतार्थो प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः
 तदध्यवसायस्य विशेषापेक्षः संग्रहहेतुः न चास्य सम्प्रति-
 पत्तिशब्दे समाख्यानन्तरे योज्यमाने संग्रहहेतुत्वं निवर्त्तते ।
 तदिदमस्तबुद्धिसम्बोधनमिति । यत्पुनरव्यवस्थात्मनि व्य-
 वस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति संग्रहहेतोरर्थस्याप्रतिषेधाद्-
 व्यवस्थाऽभ्यनुज्ञानाच्च निमित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना-
 व्यर्था शब्दान्तरकल्पना, अव्यवस्था खलु व्यवस्था न भवत्य-

भा० व्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति नानयोद्दपक्षभ्रानुपपत्तयेः
 सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संग्रहहेतुर्न भवतीति प्रतिषिध्यते
 यावता चाव्यवस्थात्मनि व्यवस्थिता न तावतात्मनं जहाति
 तावता ह्यनुज्ञाता भवत्यव्यवस्था । एवमिदं क्रियमाणापि
 शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति । यत्पुनरेतन्नया-
 त्यन्तसंग्रहस्यदूर्ध्वासातत्योपपत्तेरिति नायं समानधर्मादिभ्य
 एव संग्रहः किन्तर्हि तन्नद्विषयाध्यवसायादिश्लेषस्यति-
 सहितादित्यतो नात्यन्तसंग्रह इति अन्यतरधर्माध्यवसा-
 यादा न संग्रह इति तत्र युक्तम् विशेषापेक्षो विमर्शः
 संग्रह इति वचनात् विशेषस्यान्यतरधर्मा न च तस्मिन्न-
 ध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥

सू० यत्र संग्रहस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

भा० यत्र यत्र संग्रहपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथार्या वा तत्र
 तत्रैवं संग्रहे परेषु प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति । अतः
 सर्वपरीक्षाव्यापित्वात्प्रथमं संग्रहः परीक्षित इति । अथ
 प्रमाणपरीक्षा ॥

सू० प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

भा० प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वा-
 परसहभावानुपपत्तेरिति । अस्य सामान्यवचनस्यार्थवि-
 भागः ॥

सू० पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्र-
त्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

भा० गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पूर्वम्, पश्चाद्गन्धा-
दीनां सिद्धिः, नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥

सू० पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

भा० अस्ति प्रमाणे केन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्र-
माणेन खलु प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतस्मिथ्यति ॥

सू० युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वा-
भावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

भा० यदि प्रमाणं प्रमेयञ्च युगपद्भवतः । एवमपि गन्धा-
दिष्विन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भव-
न्तीति ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः । या
इमा बुद्ध्यः क्रमेणार्थेषु प्रवर्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं
न सम्भवतीति, व्याघातस्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
ल्लिङ्गमिति, एतावांस्य प्रमाणप्रमेययोः सङ्गावविषयः स
चानुपपन्न इति तस्मात् प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भ-
वतीति, अस्य समाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य
चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथा दर्शनं विभागवचनम्
क्वचिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धिविषयः । यथा-
दित्यस्य प्रकाशः उत्पद्यमानानां क्वचित्पूर्वमुपलब्धिविषयः

भा० पश्चादुपलब्धिहेतुः, यथावस्तितानां प्रदीपः कश्चिदुपल-
 ब्धिहेतुर्दुपलब्धिविषयश्च सह सम्भवतः, यथा धूमेनाग्नेर्ग्रह-
 णमिति, उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्, प्रमेयम्पुपलब्धिविषयः
 एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वपरसहभावेऽनियते यथाऽर्थो दृ-
 श्यते तथा विभज्य वचनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधा-
 नुपपत्तिः सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति समा-
 ख्याहेतोस्त्रैकाख्ययोगात् तथाभूता समाख्या, यत् पुनरिदं
 पश्चात् सिद्धे च प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिति वि-
 ज्ञायत इति । प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहे-
 तुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाख्ययोगः, उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं
 करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाख्ययो-
 गात् समाख्या तथाभूता, प्रमितोऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमा-
 स्यते इति प्रमाणम्, प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यत इति च प्रमे-
 यम् । एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः, प्रमास्यतेऽ-
 यमर्थः, प्रमेयमिदमित्येतत् सर्व्वं भवतीति, त्रैकाख्यानभ्यनु-
 ज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः । यस्यैवं नाभ्यनुजानीयात् तस्य
 पाचकमानथ पच्यति, खावकमानथ खविष्यतीति व्यव-
 हारो नोपपद्यत इति । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाख्या-
 सिद्धेरित्येवमादिवाक्यम् प्रमाणप्रतिषेधः । तत्रायं प्रष्टव्यः ।
 अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियत इति, किं सम्भवे
 निवर्त्त्यते अथासम्भवे ज्ञाप्यत इति, तद्यदि सम्भवे निव-
 र्त्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः अथा-

भा० सन्नवो ज्ञायते प्रमाणलक्षणं प्राप्तस्वर्हि प्रतिषेधः प्रमाणा-
सम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति । किञ्चातः ॥

सू० चैकाख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

भा० अस्य तु विभागः पूर्व्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसतिप्रति-
षेधे किमनेन प्रतिषिध्यते, पश्चात् सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः
प्रतिषेधाभावादिति, युगपत्सिद्धौ प्रतिषेधसिद्ध्यभ्यनुज्ञाना-
दनर्थकः प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्येऽनुपपद्य-
माने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति ॥

सू० सर्व्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

भा० कथम् चैकाख्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपा-
दीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति न च
तर्हि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रा-
माण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोऽयं
सर्व्वप्रमाणैर्वाहतो हेतुरहेतुः । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तदि-
रोधी विदुः इति, वाक्यार्था ज्ञस्य सिद्धान्तः स च
वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति । इदञ्चाव-
यवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति । अथ नोपादीयते
अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति *निषेधो नो-
पपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥

* प्रतिषेधो इति क्वचित् पाठः ।

सू० तत्रामाख्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

भा० प्रतिषेधलक्षणे खत्राक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षा-
दीनामप्रामाण्येऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्येऽप्यवयवाश्रितानां
प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति । एवञ्च न सर्वाणि प्रमा-
णानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति वीत्ययमुप-
सर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थाभावादिति ॥

सू० त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्
सिद्धेः ॥ १५ ॥

भा० किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वोक्तनिबन्धनार्थं यत्तावत्
पूर्वोक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापर-
सहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनमिति । तदितः
समुत्थानं यथा विज्ञायेत । अनियमदर्शी स्वस्वयमृषिर्निय-
मेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे, त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति ।
तत्रैकां विधामुदाहरति । शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति यथा
पश्चात् सिद्धेन शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते सा-
ध्यज्ञातोद्यं साधनञ्च शब्दः । अन्तर्हिते ज्ञातोद्ये खनतो-
ऽनुमानं भवतीति । वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यत इति खन-
विशेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपल-
ब्धिहेतुना प्रतिपद्यतइति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य विशेषयो-
र्विधयोर्थयोक्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति । कस्मात् पुनरिह

भा० तत्रोच्यते पूर्वोक्तमुपपाद्यत इति । सर्व्वथा तावदद्यमर्थः प्रकाशयितव्यः सह इह वा प्रकाशयेत तत्र वा न कश्चिद्विशेष इति । यदा चोपलब्धिविषयः कश्चिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा प्रमाणं प्रमेयमिति चैकोऽर्थोऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते ॥

सू० प्रमेयता च तुल्यप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

भा० गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुल्य प्रमाणं, ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा तु सुवर्णादिना तुल्यान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुल्यान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणम्, तुल्यान्तरं प्रमेयमिति । एवमनवयवेन तन्मार्थं उद्दिष्टो वेदितव्यः । आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् *प्रमेये परिपठितः । उपलब्धौ स्नातन्मार्थात् प्रमाता । बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम्, उपलब्धिविषयत्वात् प्रमेयम्, उभयाभावात् प्रमितिः । एवमर्थविशेषे समाख्या समावेशो योज्यः । तथा च कारकशब्दा निमित्तवशात् समावेशेन वर्त्तन्त इति । वृक्षस्तिष्ठतीति स्तिष्ठितौ स्नातन्मार्थात् कर्त्ता, वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाप्तुमिच्छमाणतमत्वात् कर्म, वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात् करणम् । वृक्षयोदकमासिञ्चतीत्यासिञ्चमानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति सम्प्रदानम्, वृक्षात्पर्णम्यततीति भ्रुवमपाये-

* प्रमेयेषु इति कश्चित् पाठः ।

भा०ऽपादानमित्यपादानम् । वृत्ते वर्यासि सन्तीत्याधारोऽधिक-
रणमित्यधिकरणम् । एवञ्च सति न द्रव्यमात्रं कारकं न
क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कार-
कम् । यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्त्ता न द्रव्यमात्रं न
क्रियामात्रम् । क्रियया ह्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म न द्रव्य-
मात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधकतमादिष्वपि, एवञ्च
कारकार्थान्वाख्यानं यथैवोपपत्तित एवं लक्षणतः कार-
कान्वाख्यानमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा, किं तर्हि
क्रियासाधने क्रियाविशेषे युक्त इति कारकशब्दस्यायं प्रमा-
णं प्रमेयमिति स च कारकधर्मं न हातुमर्हति अस्ति च
भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः । प्रत्य-
चादीनि च प्रमाणानि उपलब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयज्ञोप-
लब्धिविषयत्वात्, संवेद्यानि च प्रत्यचादीनि प्रत्यक्षेणोप-
लभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोप-
लभे प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे
ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति ज्ञानविशेषा गृह्यन्ते, लक्ष-
णतश्च ज्ञायमानानि ज्ञायन्ते विशेषेण, इन्द्रियार्थसन्न-
कर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना, सेयमुपलब्धिः प्रत्यचादि-
विषया किम्प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसा-
धनेति कश्चात्र विशेषः ॥

सू० प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

भा० यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेन नोपलभ्यन्ते । येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रसज्यत इति । अनवस्थामाह तस्याप्यन्यतरस्याप्यन्येनेति नचानवस्था शक्यानुज्ञातुमनुपपत्तेरिति । अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति ॥

सू० तद्विनितृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः
॥ १८ ॥

भा० यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्तते आत्मैत्युपलब्धभावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्यत्यविशेषात् । एवञ्च सर्वप्रमाणविक्षेप इत्यत आह ॥

सू० न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

भा० यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वाद्दृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयोदर्शनस्य तथाभावाद्दर्शनहेतुरनुमीयते । तमसि प्रदीपमुपादधीया इत्याप्नोपदेज्ञेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तावत् स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते । अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु आवरणेन खिन्नेनानुमीयते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यते । एवं

भा० प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः । यथा च दृश्यः सन् प्रदीप-
 प्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां
 लभते । एवं प्रमेयं सत् किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात्
 प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते, सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षा-
 दीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो न च प्रमाण-
 मन्तरेण निःसाधनेति, तेनैव तस्या ग्रहणमिति चेत् ना-
 र्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षादीनाम् प्रत्यक्षादिभिरेव
 ग्रहणमित्युक्तम् । अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य
 लक्षणसामान्यात् प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः सङ्गृहीतः । तत्र
 केनचित् कस्यचिद्ग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादिष्वपी-
 ति, यथाद्भूतेनोदकेनाश्रयस्त्वस्य ग्रहणमिति ज्ञादमनसोऽस्य
 दर्शनात् । अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्वा त-
 स्यैव ग्रहणं दृश्यते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो सिद्धमिति
 च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चा-
 भेदो ग्रहणस्य ग्राह्यस्य चाभेद इति । निमित्तभेदोऽचेति
 चेत् समानम्, न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जा-
 नीते न च निमित्तान्तरेण विना मनसा मनो गृह्यत इति
 समानमेतत्, प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनां ग्रहणमित्यत्रा-
 प्यर्थभेदो न गृह्यत इति । प्रत्यक्षादीनाञ्चाविषयस्यानुप-
 पत्तेः । यदि स्यात् किञ्चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः ।
 यत् प्रत्यक्षादिभिर्न ब्रह्मं गृहीतुं तस्य ग्रहणाय प्रमा-
 णान्तरमुपादीयेत । तन्न न ब्रह्मं केनचिदुपपादयितु-

भा० मिति । प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्व्वं विषय इति केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते । यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते, तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति । स चायं किञ्चिद्विद्वत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च कश्चिदनेकान्तः । यथा चायं प्रसङ्गोऽनिवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते, एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेतुत्वात् यथा स्थाव्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते । एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेतुभावात् सोऽयं विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकान्तः । एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त उपादेयो न प्रतिपक्षे दृष्टान्त इत्यनेकान्तो विशेषहेतुत्वाभावादिति । विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । विशेषहेतुपरिगृहीतस्य दृष्टान्त एकस्मिन् पक्षे उपसंह्रियमाणो न प्रक्यो ज्ञातुम् । एवञ्च सत्यनेकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावगवस्येति चेत् न संविद्विषयनिमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः । प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभ इति । प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति संविद्विद्वत्तस्योपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयो-

भा० जनस्तत्प्रत्यगीकपरिवर्जनप्रयोजनस्य व्यवहार उपपद्यते,
 सोऽयं तावत्येव निवर्त्तते, न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्था
 साधनीयम्, येन प्रयुक्तोऽनवस्थामुपाददीतेति । सामान्येन
 प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यन्ते तत्र ॥

सू० प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

भा० आत्ममनःसन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति । न
 चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ज्ञानो-
 त्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम्, मनःसन्निक-
 र्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्प-
 ष्ठेरन् बुद्ध्य इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम् । तदिदं
 सूत्रं पुरस्तात् कृतभाष्यम् ॥

सू० नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥

॥ २१ ॥

भा० आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षम् इन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षाभाववदिति, सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञा-
 नोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रुवते ॥

सू० दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः ॥ २२ ॥

भा० दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावान्तान्यपि कारणानीति ।
 अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीय-
 त्वात् । यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदापि सत्सु

भा० दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यम्, न हि दिगादीनां सन्निधिः
 शक्यः परिवर्ज्यितुमिति तत्र कारणभावे हेतुवचनम्,
 एतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति । आत्ममनः-
 सन्निकर्षस्यैवपस्येय इति तत्रेदमुच्यते ॥

सू० ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

भा० ज्ञानमात्मनो लिङ्गं तद्गुणत्वात् न चासंयुक्ते द्रव्ये संयो-
 गस्य गुणस्योत्पत्तिरस्योति ॥

सू० तदधीगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

भा० अनवरोध इति वक्तंते, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लि-
 ङ्गमित्युच्यमाने सिध्यत्येव मनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षो ज्ञानकारणमिति प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थ-
 योः सन्निकर्षस्य ब्रह्मेण वचनम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानब्रह्मा-
 नां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्येवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष
 इत्यसमानोऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तस्यासक्तमनसाच्चेन्द्रि-
 यार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं
 नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । एकदा खल्वयं प्रबोधकालं
 प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधानवद्वात् प्रबुध्यते । यदा तु
 तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणम्भवतस्तदा प्रसुप्तस्येन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते, तत्र न ज्ञातु-
 र्मनसस्य सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति, किन्तु हीन्द्रियार्थयोः

भा० सन्निकर्षस्य, न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति । एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः सङ्कल्पवद्वादिषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसेन्द्रियं संयोज्य तत्तद्विषयान्तरं जानीते । यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो वाङ्मविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् न ह्यासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्यासेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं, गुणत्वात्, नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । प्राधान्ये च हेतुन्तरम् ॥

सू० तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २५ ॥

भा० तैरिन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः, कथम्, घ्राणेन जिघ्रति, चक्षुषा पश्यति, रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञानं, चक्षुर्विज्ञानं, रसनाविज्ञानमिति, गन्धविज्ञानं, रूपविज्ञानं, रसविज्ञानमिति च इन्द्रियविषयविशेषाश्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति, अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति । यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं कार्यन्नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति कस्मात् सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति, सोऽयं ॥

सू० व्याहृतत्वाद्हेतुः ॥ २६ ॥

भा० यदि तावत् कश्चिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोर्लिङ्गमिति

भा० व्याहृत्येत तदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपे-
क्षते, मनःसंयोगानपेक्षायाञ्च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः ।
अथ माभूदव्याघात इति सर्व्वविज्ञानानामात्ममनसोः
सन्निकर्षः कारणमिष्यते तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकार-
णत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति ॥

सू० नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ २७ ॥

भा० नास्ति व्याघातः नद्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकार-
णत्वं व्यभिचरति, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादी-
यते अर्थविशेषप्रावल्याद्भि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्ति-
रेकदा भवति, अर्थविशेषः कस्यिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्रावत्यं
तीव्रतापटुते तच्चार्यविशेषप्रावल्यामिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं
नात्ममनसोः सन्निकर्षविषयं, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः
प्रधानमिति, असति प्रणिधाने सङ्कल्पे चासति सुप्त-
व्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र
मनःसंयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रिया कारणं वा-
च्यमिति । यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रयत्नो म-
नसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्व्वस्य साधकं
प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति, येन प्रेरितं मन इन्द्रियेषु सम्ब-
ध्यते तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावाज्ज्ञानानुत्पत्तौ
सर्व्वार्थतास्य निवर्त्तते, एषितव्यज्ञास्य गुणान्तरस्य द्रव्य-
गुणकर्मकारणकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूत-

भा० सूक्ष्माणां मनसाश्च ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरी-
रेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

सू० प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

भा० यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृत्त इत्ये-
तत् किल प्रत्यक्षं तत् खल्वनुमानमेव, कस्मात्, एकदेश-
ग्रहणात् वृत्तस्योपलब्धेरर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृत्तमुपल-
भते नचैकदेशो वृत्तः । तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्नि-
मनुमिनोति तादृगेव तद्भवति । किं पुनर्गृह्यमाणदेक-
देशादर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्त-
राणि द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति अवयव-
समूहपक्षे तावत् एकदेशग्रहणाद्बुद्धेरभावः नागृह्य-
माणमेकदेशान्तरं वृत्तो गृह्यमाणैकदेशवदिति, अथैकदेश-
ग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिषन्धानात् तत्र
वृत्तबुद्धिः न तर्हि वृत्तबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्ह-
तीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयवमनुमेयः । अस्यैकदेश-
सम्बन्धस्याग्रहणात् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्मा-
द्बुद्धिरनुमानं न भवति । एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्य-
क्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ॥

सू० न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ २९ ॥

भा० न प्रत्यक्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षैवोपलम्भात् । यत्त-

भा० देकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः न चोपलम्भो निर्विषयोऽस्ति थावच्चार्थजातस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकम्भवति । किं पुनस्ततोऽन्यदर्थजातमवयवी समुदायो वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेतुभावादिति । अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं, सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानम्भवति यच्च च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनाः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेषामनुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न चैतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् न चानुमेयस्येन्द्रियेषसन्निकर्षादनुमानम्भवति सोऽयम् प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥

सू० न चैकदेशोपलम्भिरवयविसङ्गावात् ॥ ३० ॥

भा० न चैकदेशोपलम्भिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलम्भिसत्त्वहसरितावयव्युपलम्भिस्य, कस्मात् अवयविसङ्गावात् अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी तस्यावयवस्यान्योपलम्भिकारणप्राप्त्येकदेशोपलम्भानुपलम्भिरनुपपत्तेति । अस्त्यग्रहणादिति चेत् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् न चावयवाः कृत्वा गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानात् नावयवी कृत्वा गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिषमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलम्भिरनिवृत्तेति

भा० कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतया सत्याम्भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु वञ्चयस्ति । अव्यवधाने गृहणात् व्यवधाने चागृहणादिति । अङ्गन्तु भवान् पृष्ठो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे येनैकदेशोप-
सृम्भिः स्यादिति न ह्यस्य कारणेभ्योऽन्ये एकदेशा *भव-
न्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति इदं तस्य वृत्तम्,
येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्गृहणमवयवानां तैः सह गृह्यते
येषामवयवानां व्यवधानादगृहणं तैः सह न गृह्यते न
चैतत्कृतोऽस्ति भेद इति समुदायोऽप्यशेषता वा समुदायो
वृत्तः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा उभयथागृहणभावः । मूलस्कन्ध-
शाखापञ्चाङ्गादीनामशेषता वा समुदायो वृत्त इति स्यात्
प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृ-
त्तस्य गृहणं नोपपद्यत इति अवयवैस्त्वावयवान्तरस्य
व्यवधानादशेषगृहणं नोपपद्यते प्राप्तिगृहणमपि नोपपद्यते
प्राप्तिमतामगृहणात् सेयमेकदेशगृहणसहचरिता वृत्तबुद्धि-
द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्प्यते न समुदायमात्र इति ॥

सू० साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

भा० यदुक्तमवयविसङ्गावात् प्राप्तिमतामयमहेतुः, साध्यत्वात्
साध्यन्तावदेतत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति अनुप-
पादितमेतत्, एवञ्च सति विप्रतिपत्तिमात्रम्भवति विप्रति-
पत्तेस्त्वावयविनि संशय इति ॥

* सम्भवन्तीति क्वचित् पाठः ।

सू० सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

भा० यद्यवयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते किं तत्सर्वम्
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथङ्कुला परमाणु-
समवस्थानं तावद्दर्शनविषयो* भवतीत्यतीन्द्रियत्वाद्दणूनां
द्रव्यान्तरञ्चावयविभूतं दर्शनविषयो नास्ति दर्शनविषय-
स्यास्येमे द्रव्यादयो गृह्यन्ते तेन निरधिष्ठाना न गृह्येरन्,
गृह्यन्ते तु कुम्भोऽयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्यन्दते
अस्ति गृह्यमयस्येति, सन्ति चेमे गुणादयो धर्मा इति तेन
सर्वस्य ग्रहणात् पश्चामोऽस्ति द्रव्यान्तरभूतोऽवयवीति ॥

सू० धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

भा० अवयव्यर्थान्तरभूत इति संयुक्तकारिते वै धारणा-
कर्षणे संयुक्ते नाम संयोगसहचरितं गुणान्तरम् । स्नेह-
द्रव्यत्वकारितमपांसंयोगादामे कुम्भे, अग्निसङ्गात् पक्वे यदि
त्ववयविकारिते अभविव्यताम् पांशुराग्निप्रभृतिष्वप्यज्ञा-
स्येतां द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च दृष्टोपलकाष्ठादिषु जन्तुसङ्ग-
हीतेष्वपि नाभविव्यतामिति । अथावयविनं प्रत्याचक्षाण-
को माभूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसङ्घयं दर्शनविषयं प्रतिजा-
नानः किमनुयोक्तव्य इति । एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धेर्विषयं
पर्यनुयोच्यः किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया, आहो नानार्थ-
विषयेति । अभिन्नार्थविषयेति चेत् अर्थान्तरानुज्ञानादव-
यविसिद्धिः, नानार्थविषयेति चेत् भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः ।
अनेकस्मिन्नेक इति व्याहृताबुद्धिर्न दृश्यत इति ॥

* विषयो न इति क्वचित् पाठः ।

सू० सेनावनवद्ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम्
॥ ३४ ॥

भा० यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्के-
कमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः, एवं परमाणुषु सञ्चितेष्वगृह्य-
माणपृथक्केकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति, यथाऽगृह्य-
माणपृथक्कानां खलु सेनावनाङ्गानामारात्कारणान्तरतः
पृथक्कस्याग्रहणम्, यथाऽगृह्यमाणजातीनां पक्षाग्र इति वा
खदिर इति वा नाराज्जातियग्रहणम्भवति, अगृह्यमाणप्रत्य-
न्दानामारात् स्यन्दग्रहणम्, अगृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्क-
स्याग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनां अगृह्य-
माणपृथक्कानां कारणतः पृथक्कस्याग्रहणात् भाक्त एक-
प्रत्ययोऽतीन्द्रियत्वादणूनामिति । इदमेव च परीक्ष्यते
किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चयविषय आहोस्त्रिभवेति । अणुसञ्चयएव
सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तम्,
साध्यत्वादिति, दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः ।
यदपि मन्यते दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्कस्याग्रह-
णादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं ब्रह्मं प्रत्याख्यातु-
मिति, तथा नैवं तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः । दर्शनविषय-
एवायं परीक्ष्यते योऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परी-
क्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयो वाऽथाणुसञ्चयविषय इत्यत्र
दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति नानाभावे चाणूनां पृ-
थक्कस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम् । अतस्मिंसादिति

भा० प्रत्ययो यथा स्त्राणौ पुरुष इति ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिः, स्त्राणौ पुरुष-इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्, योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्य-स्मिन् सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्त्राणौ पुरुषोऽयमिति, एवं नानाभूतेष्वेकमिति *प्रामाण्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति प्रधानञ्च सर्व्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते, तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति, इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् न विशेषहेतुभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था, श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति । एवञ्च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते, विशेषहेतुभावात्, अणुषु सन्धितेषु एकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तत्प्रत्ययः स्त्राणौ पुरुषप्रत्ययवत्, अथार्थस्य तथाभावात् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्द इति । विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तौ संग्रहमापादयत इति, कुम्भवत् सञ्जयमात्रं गन्धादयोऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय इति, एवं परिमाणसंयोगस्यन्द-जातिविशेषप्रत्ययानयनयोक्तव्यास्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति । एकत्वबुद्धिस्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन समानाधिकरण्यात् एकमिदं महदिति एकविषयो प्रत्ययौ समानाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यस्मादत् तदेकमिति । अणुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय-

* सामान्यग्रहणादिति क्वचित् पाठः ।

भा० इति चेत् सोऽयममहत्त्वेषु महत्प्रत्ययो ऽतस्मिंस्त्वेदिति प्रत्ययो भवतीति, किञ्चातः अतस्मिंस्त्वेदितिप्रत्ययस्य प्रधानापेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्त्वेव महत्प्रत्ययेनेति । अणुशब्दो महानिति च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् न मन्दतीव्रताग्रहणमियत्तानवधारणात् यथा द्रव्येऽणुः शब्देऽणुो मन्द इत्येतस्य ग्रहणम्, महान्-शब्दः पटुतीव्र इत्येतस्य ग्रहणम् । कस्मात् इयत्तानवधारणात्, न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्थान्निधानवमित्यवधारयति । यथा वदरामलकविष्वादीनि संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रयं प्राप्तिग्रहणम् द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगश्चेति चेत् कोऽयं समुदायः । प्राप्तिरनेकस्याऽनेका वा प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत् प्राप्तिरग्रहणं प्राप्ताश्रितायाः संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते अनेकसमूहः समुदाय इति चेन्न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात् द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमुदायाश्रयः संयोगो गृह्येते न च द्वयोरप्लौर्यग्रहणमस्ति तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्यसंयोगस्य स्थानमिति प्रत्यासत्तिः प्रतीक्षा तावता संयोगो नार्थान्तरमिति चेत् नार्थान्तरहेतुत्वात् संयोगस्य शब्दरूपादिस्थान्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु *सर्वे च कारणत्वं गृह्येते तस्मा-

* स्यन्दे इति क्वचित् पाठः ।

भा० दुष्कारं प्रत्ययविषयस्यार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डलो
 गुरुरकुण्डलश्चात्र इति संयोगबुद्धेः यद्यर्थान्तरं न विष-
 यः, अर्थान्तरप्रतिषेधस्तर्हि विषयस्तत्र प्रतिषिद्धमानवचनं
 संयुक्ते द्रव्ये इति यद्यर्थान्तरमन्यत्रदृष्टमिह प्रतिषिद्धते
 तद्वक्तव्यमिति द्वयोर्महतोराश्रितस्य ग्रहणान्नास्त्रय इति
 जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिस्त्रिङ्गस्याप्रत्याख्यानम् प्रत्या-
 ख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः । व्यधिकरणस्थानभि-
 व्यक्तेरधिकरणवचनम् अणुसमवस्थानम् विषय इति चेत्,
 प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम् । किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदा-
 अयो जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति, अप्राप्ते ग्रह-
 णमिति चेत् व्यवहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युपलम्बिप्रसङ्गः,
 अव्यवहितेऽणुसमवस्थाने तदाअयो जातिविशेषो गृह्यते,
 प्राप्ते ग्रहणमिति चेत्, मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः,
 यावत् प्राप्तभवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् तावतो-
 ऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य यावति प्राप्ते जातिविशेषो
 गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तभवति, तत्रैकसमुदाये
 प्रतीयमानेऽर्थभेदः । एवञ्च सति योऽयमणुसमुदायो वृत्त-
 इति प्रतीयते तत्र वृत्तवज्जलम्प्रतीयेत । यत्र यत्र अणु-
 समुदायस्य भागे वृत्तत्वं गृह्यते स स वृत्त इति । तस्मात्
 समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषस्याभिव्यक्ति-
 विषयत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति । परीक्षितं प्रत्यक्षम् ।
 अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ॥

सू० रोधापघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानम-
प्रमाणम् ॥ ३५ ॥

भा० अप्रमाणमिति । एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति ।
रोधादपि नदी पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्ठाद्दृष्टो देव-
इति मिथ्यानुमानम् । नीलोपघातादपि पिपीलिकाण्ड-
सञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमा-
नमिति । पुरुषोऽपि मयूरवासितमनुकरोति तदापि शब्द-
सादृश्यान्मिथ्यानुमानमभवति ॥

सू० नैकदेशचाससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

भा० नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनु-
मानाभिमानः, कथं, नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वा-
दकविशिष्टं खलु वर्षादकं शीघ्रतरत्वं सोतषो बद्धतरफेष-
फलपर्णकाष्ठादिबद्धलस्योपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि
वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिका-
प्राथस्याण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासा-
श्चिदिति । नेदं मयूरवासितं तत्सदृशोऽयं शब्द इति विशेष-
षापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति यस्तु सदृशात् विशिष्टाच्छ-
ब्दाद्विशिष्टं मयूरवासितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्य-
माणो लिङ्गं यथा सर्पादीनामिति, सोऽयमनुमातुरपरा-
धो नानुमानस्य योऽर्थविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्श-
नेन बुभुक्षत इति । त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रह-
णादित्युक्तमत्र च ॥

सू० वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः
॥ ३७ ॥

भा० दृग्भात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं
स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः, पतितकालः, योऽधस्तात्
स पतितयोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः, नेदानौ
द्वतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत,
तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यते इति ॥

सू० तयोरप्यभावे वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥
॥ ३८ ॥

भा० नाध्वव्यङ्गः कालः, किन्तुर्हि क्रियाव्यङ्गः पततीति
यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः,
यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्त्तमाने क्रिया
गृह्यते स वर्त्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्त्तमानं
पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते
पतितः काल इति भूता क्रिया, पतितव्यः काल इति
चोत्पत्स्यमाना क्रिया, उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्र-
व्यमधःपततीति क्रियासम्बद्धम् सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः स-
म्बन्धं गृह्णाति वर्त्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरेौ कालौ
तदभावे न श्वातामिति । अथापि ॥

सू० नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३९ ॥

भा० यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्धेताम्, प्रतिपद्ये-

भा० महि वर्त्तमानविलोपम् । गतीतापेक्षाऽनागतसिद्धिः ।
 नाप्यनागतापेक्षा अतीतसिद्धिः कथा युक्त्वा केन कल्पे-
 गतीताः कथमतीतानागतयोरिति तन्नोपपद्यते विशेषहे-
 त्वाभावात् । दृष्टान्तवत् प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते । यथा
 रूपस्यैवा गन्धरसौ नेतरेतरापेक्षा सिद्ध्यते एवमतीता-
 नागताविति नेतरेतरापेक्षा कस्यचित् सिद्धिरिति । यस्मा-
 देकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभावः । यथेकस्यान्यतरापेक्षा-
 सिद्धिरन्यतरस्येदानो किमपेक्षा यस्यन्यतरस्यैवापेक्षा सि-
 द्धिरेकस्येदानो किमपेक्षा एवमेकस्याभावेऽन्यतरस्य सिद्ध-
 तीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसङ्गावव्यञ्जसायं वर्त्तमानः
 कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति । यस्य
 चायं नास्ति तस्य ॥

सू० वर्त्तमानाभावे सर्व्वाग्रहणम्प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥
 ॥ ४० ॥

भा० प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् न चाविद्यमानमसदि-
 न्द्रियेण सन्निकृत्यते, न चायं विद्यमानं सत् किञ्चिदनुजा-
 नाति प्रत्यक्षमिन्द्रियं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वन्नो-
 पपद्यते प्रत्यक्षानुपपत्तौ च तत्पूर्वकत्वात् अनुमानाग-
 मयोरनुपपत्तिः । सर्व्वप्रमाणविलोपे सर्व्वग्रहणं न भव-
 तीति । उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते कश्चिदर्थ-
 सङ्गावव्यञ्जः यथा *द्रव्ये द्रव्यमिति, कश्चित् क्रियासन्तान-

* यथास्ति द्रव्यमिति कश्चित् पाठः ।

भा० व्यङ्ग्यः। यथा पचति हिनतीति, नामाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च नामाविधा चैकार्था क्रिया पचतीति स्थास्यधिश्रयणमुदकाशेषनं तण्डुलावपनमेधोप-सर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वीघटनं मण्डत्रावणमधोऽवतारण-मिति। हिनतीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य परशुं दा-दणि निपातयन् हिनतीत्युच्यते। यच्चेदं पच्यमानं च्छि-द्यमानश्च तत्क्रियमाणं तस्मिन् क्रियमाणे ॥

सू० कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तुभयथाग्रहणम् ॥ ४१ ॥

भा० क्रियासन्तानोऽनारम्भश्चिकीर्षितोऽनागतः कालः पच्य-तीति। प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमोऽतीतः कालो-ऽपाशीदिति। आरम्भक्रियासन्तानो वर्तमानः कालः पच-तीति। तत्र या उपरता सा कृतता, या चिकीर्षिता सा कर्तव्यता, या विद्यमाना सा क्रियमाणा। तदेवं क्रिया-सन्तानस्यैकाग्रसमाहारः पचति पच्यत इति वर्तमान-ग्रहणेन *गृह्यन्ते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधी-यते नारम्भो नोपरम इति सोऽयमुभयथा वर्तमानो गृह्यते। अपट्टको व्यपट्टकश्च। अतीतानागताभ्यां स्थि-तिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति क्रियासन्तानविच्छेदाभिधायी च चैकाग्रान्वितः पचति हिनतीति अन्यस्य प्रत्यासत्ति-प्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु उपप्रेक्षितव्यः तस्मादस्ति वर्तमानः काल इति ॥

* गृह्यते इति कश्चित् पाठः साधुः।

सू० अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥

भा० अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति, प्रायःसाधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, नहि भवति यथानङ्गानेवं मद्भिष इति, एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिद्ध्यति, नहि सर्व्वेण सर्व्वमुपमीयत इति ॥

सू० प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

भा० न साध्यस्य कृत्प्रप्रायास्यभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते, किन्तर्हि, प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते, यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानम्प्रतिषेद्धुं शक्यम्, तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति । अस्य तर्ह्युपमानमनुमानम् ॥

सू० प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४४ ॥

भा० यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वक्त्रेर्ग्रहणमनुमानमेवं गवा प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानादिभिन्नव्यते । विशिष्यत इत्याह, कथा युक्त्वा ॥

सू० नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४५ ॥

भा० यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयसमानमर्थं पश्यति, तदाऽयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रति-

भा० पश्यते, न *वैवमनुमानमिति, परार्थं चोपमानम् यच्च
 क्षुपमानमप्रसिद्धं तदर्थं †प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति परा-
 र्थमुपमानमिति चेत् न स्वयमध्यवसायात् भवति च भोः
 स्वयमध्यवसायः यथा गौरेवं गवय इति । नाध्यवसायः
 प्रतिषिध्यते उपमाने तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्मात्
 साध्यसाधनमुपमानम् न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति-
 साध्यसाधनभावो विद्यत इति । अथापि ॥

सू० तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

भा० तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानु-
 मानम् । अयञ्ज्ञानयोर्विशेष इति ॥

सू० शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥

भा० शब्दोऽनुमानं न प्रमाणान्तरम्, कस्मात् शब्दार्थस्या-
 नुमेयत्वात्, कथमनुमेयत्वम्, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः यथाऽनु-
 पलब्धमानो खिप्नी मितेन खिप्नेन पश्चान्मीयत इति अनु-
 मानम् एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेऽर्थोऽयमनुपलब्ध-
 मान इत्यनुमानं शब्दः । इतस्मानुमानं शब्दः ॥

सू० उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

भा० प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिरन्यथा क्षुपलब्धि-
 रनुमाने अन्योपमाने, तद्वाक्यान्तम् शब्दानुमानयोस्तुप-

* न चेदमिति क्वचित् पाठः । † प्रसिद्धोपमेयेनेति क्वचित् पाठः ।

भा० लभिरद्विप्रवृत्तिर्यथानुमाने प्रवर्तते तथा शब्देऽपि विशेष-
षाभावादानुमानं शब्द इति ॥

सू० सम्बन्धाच्च ॥ ४६ ॥

भा० शब्दोऽनुमानमिति वर्तते, सम्बद्धयोश्च शब्दार्थयोः
सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलभेरर्थग्रहणम् यथा सम्बद्धयोल्लिङ्ग-
लिङ्गिनोः सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलभ्यौ लिङ्गग्रहणमिति ।
यत्तावदर्थस्थानुमेयत्वादिति तत्र ॥

सू० *आतोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः ॥ ५० ॥

भा० स्वर्गः अप्सरस उत्तराः कुरवस्तपस्वीपाः समुद्रो लोक-
सन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्ययस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्र-
त्ययः, किन्तु हिं आत्रैरयमुक्तः शब्द इत्यतः सम्प्रत्ययः ।
विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावात् । न त्वेवमनुमानमिति । यत्
पुनरुपलभेरद्विप्रवृत्तित्वादिति, अयमेव शब्दानुमानयो-
रुपलभ्येः प्रवृत्तिभेदः । तत्र विशेषेः सत्यहेतुर्विशेषाभा-
वादिति । यत्पुनरिदं सम्बन्धाच्चेति अस्ति शब्दार्थयोः
सम्बन्धोऽनुज्ञातः अस्ति च प्रतिषिद्धः । अस्येदमिति षष्ठी-
विभ्रष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः प्राप्तिरुपलभ्यसु शब्दा-
र्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः कस्मात् ॥

सू० प्रमाणतोऽनुपलभ्येः ॥ ५१ ॥

* आतोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थे सम्प्रत्यय इति क्वचित् पाठः ।

भा० प्रत्यक्षतस्मात् शब्दार्थप्राप्ते नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् ये-
नेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न
गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चे-
न्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति प्राप्तिलक्षणे च
गृह्यमाणे सम्बन्धे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात्,
अर्थान्तिके वाशब्दः स्यात्, उभयं वोभयत्र । अथ खल्वयं ॥

सू० पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥
॥ ५२ ॥

भा० स्थानकरणाभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतो-
ऽप्युपलभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति । एतस्मिन् पक्षेऽप्यस्य स्थान-
करणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति । अस्माग्न्यसि
शब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्, न च प्रगृ-
ह्यन्ते । अथ ह्यणानुमानमेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः अर्थान्ति-
के शब्द इति । स्थानकरणासम्भवादनुच्चारणम्, स्थानं
कष्टादयः, करणं प्रयत्नविशेषः । तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्ति-
रिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्माच्च शब्देनार्थः
प्राप्त इति ॥

सू० शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

भा० शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थ-
सम्बन्धो व्यवस्थाकारणम् । असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे
प्रत्ययप्रसङ्गः । तस्मादप्रतिषेधः सम्बन्धस्येति । अत्र समाधिः ॥

सू० न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

भा० न सम्बन्धाकारितं शब्दार्थव्यवस्थानं किन्तु हि समय-
कारितं यत्तदवोचाम । अश्वेदमितिषष्ठीविशिष्टस्य वा-
क्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति समयं
तदवोचामेति । कः पुनरयं समयः । अस्य शब्दश्वेद-
मर्थजातमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमनियोगः । त-
स्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्द-
श्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः, सम्बन्धवादिनापि चायमवर्जनीय
इति । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम्
समयपालनार्थं चेदपदलक्षणया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकर-
णवाक्यलक्षणया वाचोऽर्थो लक्षणम् । पदसमूहो वाक्य-
मर्थपरिसमाप्ताविति । तदेवं प्राप्ति लक्षणस्य शब्दार्थसम्ब-
न्धस्यार्थजुषोऽप्यनुमानहेतुर्न भवतीति ॥

सू० जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

भा० सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः । श-
ब्दार्थस्येच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय
प्रवर्तते, स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं
न स्यात् । यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जा-
तिविशेषे* व्यभिचरतीति ॥

सू० तदप्रामाण्यमन्तव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

* विभ्रंशमिति क्वचित् पाठः ।

भा० पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु तस्येतिशब्दविशेषमेवाधिकु-
 हते भगवानृषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति, कस्माद्-
 नृतदोषात् । पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति, नेष्टौ
 संस्त्रितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात्
 अदृष्टार्थमपि वाक्यमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्या-
 द्यनृतमिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च हवने “उदि-
 ते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यम्” इति
 विधाच्च विहितं व्याहन्ति “श्रावोऽस्याऽऽतिमभ्यवहरति य
 उदिते जुहोति श्रवलोऽस्याऽऽतिमभ्यवहरति योऽनुदिते
 जुहोति *श्रावश्रवसौ वास्याऽऽतिमभ्यवहरतो यः समयाध्यु-
 षिते जुहोति” । व्याघाताच्चान्यतरन्मिथ्येति । पुनरुक्तदोषाच्च
 अभ्यासे देश्यमाने “चिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्” इति
 पुनरुक्तदोषो भवति । पुनरुक्तञ्च प्रमत्तवाक्यमिति तस्मा-
 दप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति ॥

सू० न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥

भा० नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ, कस्मात्, कर्मकर्तृसाधनवैगु-
 ण्यात् इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति इष्टेः
 करणं साधनम् पितरौ कर्तारौ संयोगः कर्म चयाणां
 गुणयोगात् पुत्रजन्म वैगुण्याद्विपर्ययः । इष्ट्याश्रयं तावत्क-
 र्मवैगुण्यम् समीहाभ्रेषः† । कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ताः

* श्रावः श्रवलो वास्याऽऽतिमभ्यवहरतीति क्वचित् पाठः ।

† दोष इति क्वचित् पाठः ।

भा० कपूयाचरणश्च । साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहतमिति ।
 मन्त्रा न्यूनाधिकाः स्वरवर्णहीना इति । दक्षिणा दुरा-
 गता हीना निन्दिता चेति । अथोपयजनाश्रयं कर्षवैगुण्यम्
 मिथ्यासम्प्रयोगः । कर्षवैगुण्यम् योनित्यापादो वीजोप-
 घातश्चेति । साधनवैगुण्यम् दृष्टावभिहितम् लोके चाग्नि-
 कामो दारुणीमघ्नीयादिति विधिवाक्यम्, तत्र कर्षवैगु-
 ण्यम् मिथ्याभिमन्यनम्, कर्षवैगुण्यम् प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्र-
 मादः, साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं दार्विति, तत्र फलं न
 निष्पद्यत इति नानृतदोषः । गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्श-
 नात् न चेदं लौकिकाङ्घ्रियते पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति ॥

सू० अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

भा० न व्याघातो हवन इत्यनुवर्त्तते योऽभ्युपगतं हवन-
 कास्त्रम्विनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकास्त्रभेदे
 दोष उच्यते श्यावोऽस्याङ्गतिमभ्यवहरति य उदिते जु-
 होति तदिदं विधिभङ्गे निन्दावचनमिति ॥

सू० अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥

भा० पुनरुक्तदोषोऽभ्यासे नेति प्रकृतम् । अनर्थकोऽभ्यासः
 पुनरुक्तः अर्थवानभ्यासोऽनुवादः योऽयमभ्यासस्तिः प्रथमा-
 मन्वाह चिरुक्तमामित्यनुवाद उपपद्यते अर्थवत्त्वात् । चि-
 र्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधेयीना-

भा० भवति । तथाच मन्त्राभिवादः । *इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चद-
शावरेण वाम्बज्जेण वाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विषा इति
पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण
न स्यादिति ॥

सू० वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

भा० प्रमाणं ब्रह्मे यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां
त्रिविधः ॥

सू० विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥

भा० त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधि-
वचनानि अर्थवादवचनान्यनुवादवचनानीति तत्र ॥

सू० विधिविधायकः ॥ ६२ ॥

भा० यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नि-
योगोऽनुज्ञा वा यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि ॥

सू० स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥
॥ ६३ ॥

भा० विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्य-
यार्थं † स्तूयमानं अहधीतेति प्रवर्त्तिका च फलश्रवणात्
प्रवर्त्तते । सर्व्वजिता वै देवाः सर्व्वमजयन् सर्व्वं स्थाप्यै सर्व्वं स्व-
जित्यै सर्व्वमेवैतेनाप्नोति सर्व्वं जयतीत्येवमादिः । अनिष्ट-

* इममहमिति क्वचित् पाठः । † सम्प्रत्ययार्था इति क्वचित् पाठः ।

भा० फलवादे निन्दा वर्ज्यार्थं निन्दितं न समाचरेदिति ।
 स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां चञ्चोतिष्टोमो च एतेना-
 निन्दाऽन्येन यजते गर्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा इत्येव-
 मादि । अन्यकर्तृकस्य व्याहृतस्य विधेर्वादः परकृतिः । ऊत्वा
 षपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्व-
 र्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति । अग्नेः प्राणाः पृष-
 दाज्यं सोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि । ऐतिह्यसमाच-
 रितो विधिः पुराकल्प इति । तस्मादा एतेन ब्राह्मणा
 हविः पवमानं सामसोममसौषन् योने यज्ञं प्रतनवा-
 मह इत्येवमादिः । कथं परकृतिपुराकल्पौ अर्थवादा-
 विति । स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसम्बन्धादिध्याश्रयस्य कस्य
 कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥

सू० विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

भा० विध्यनुवचनस्यानुवादो विहितानुवचनश्च, पूर्वः ब्रह्मा-
 नुवादोऽपरोऽर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवा-
 दोऽपि । किमर्थं पुनर्विहितमनूयते, अधिकारार्थम्, विहि-
 तमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधिशेषो वाभिधी-
 यते । विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति । एवमन्य-
 दप्युत्प्रेक्षणीयम् । लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति
 च त्रिविधं वाक्यम् । ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम् । अर्थ-
 वादवाक्यमायुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानश्चान्ने प्रतिष्ठितम् ।
 अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यता-

भा० मिति वा, अङ्ग पच्यतामित्यधीषणार्थम् । पच्यतामेवेति
 वाऽवधारणार्थम् । यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रह-
 णात् *प्रमाणत्वमेवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात्
 प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ॥

सू० नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः
 ॥ ६५ ॥

भा० पुनरुक्तमसाधु, साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोप-
 पद्यते । कस्मात् । उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते
 चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥

सू० शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

भा० नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् । अर्थवद-
 भ्यासस्यानुवादभावात् समानेऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् ।
 अर्थवानभ्यासोऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं
 शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति क्रियातिशयोऽभ्यासे-
 नैवाच्यते । उदाहरणार्थञ्चेदम् एवमन्योऽप्यभ्यासः । पच-
 ति पचतीति क्रियानुपरमः । यामो यामो रमणीय इति
 व्याप्तिः । परिपरि चिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देव इति परिवर्जनम्,
 अधधि कुक्षं निषण्णमिति सामीप्यम् । तिक्तं तिक्तमिति
 प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधिव्यधिका-
 रार्थता विहितार्थता चेति । किं पुनः प्रतिषेधहेतुद्वा-
 रादेव शब्दस्य प्रमाणत्वं न सिद्ध्यति ।

* प्रमाणत्वं तथा वेदेऽपि भवितुमर्हतीति क्वचित् पाठः ।

सू० मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामा-
ण्यात् ॥ ६७ ॥

भा० किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं
कालेष्टमधिगच्छति इदं वर्ज्यचित्वाऽनिष्टं जहाति तस्यानु-
ष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थताऽविपर्ययः, मन्त्रपदा-
नाच्च विषभृताऽग्निप्रतिषेधार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथाभावः
एतत्प्रामाण्यं किं कृतमेतत् । आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुन-
राप्तानां प्रामाण्यम् साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथा-
भूतार्थचिख्याप्रयिषेति । आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः
इदं हातव्यमयमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमयम-
स्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकल्पन्ते । तेषां खलु वै प्राण-
भृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारण-
मस्ति, न चानवबोधे समीक्षा वर्जनं वा, नवाऽहत्या स्वस्ति-
भावः, नाप्यस्यान्य उपकारकोऽप्यस्ति । इन्त वयमेभ्यो
यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामस्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना
हेयं हास्यन्त्याधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति । एवमाप्तोप-
देशः एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽनुष्ठीयमा-
नोऽर्थस्य साधको भवति । एवमाप्तोपदेशः प्रमाणमेवमाप्ताः
प्रमाणम् । दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागो-
ऽनुमातव्यः प्रमाणमिति आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समान-
त्वादिति, अस्यापि चैकदेशो ग्रामकामो यज्ञेतेत्येवमादि-
दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति । लोके च भूयानुपदेशाश्रयो

भा० व्यवहारः । लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थ*ज्ञानपरानुजि-
घृचया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यम् । तत्प-
रिचहादाप्तोपदेशः प्रमाणमिति द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमा-
नम् य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेद-
प्रसूतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्देदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति ।
नित्यत्वाद्देदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्रामाण्यमाप्तप्रामाण्या-
दित्ययुक्तम् शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न नि-
त्यत्वात् नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेषु वचनाच्छब्दार्थव्यवस्था-
नुपपत्तिः । नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेत् न लौकिकेष्वद-
र्शनात्, तेऽपि नित्या इति चेत् न अनाप्तोपदेशादर्थविसं-
वादोऽनुपपन्नः । नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाणमिति अनित्यः
स इति चेत् अविशेषवचनम् अनाप्तोपदेशो लौकिको न
नित्य इति कारणं वाच्यमिति । यथानियोगस्वार्थस्य
प्रत्यायनात्प्रामाण्यशब्दानां लोके प्रामाण्यम् नित्यत्वात्प्रा-
माण्यानुपपत्तिः । यच्चार्यं नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके
तस्य नियोगसामर्थ्यात् प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात्
मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्र-
योगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् आप्तप्रामाण्याच्च प्रामा-
ण्यम् लौकिकेषु शब्देषु चैतत् समानमिति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमा-
हिकम् ॥ * ॥

* ज्ञानेन इति क्वचित् पाठः ।

भा० अथथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह ।

सू० न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्
॥ १ ॥

भा० न सत्कार्यैव प्रमाणानि, किन्तर्हि, ऐतिह्यमर्थापत्तिः
सम्भवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि, इति होचुरित्यनिर्दि-
ष्टप्रवक्तृकम्पवादपारम्पर्यमैतिह्यम्, अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः
आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः । यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः
प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति
किमत्र प्रसज्यते सत्सु भवतीति । सम्भवो नाम अविनाभा-
विनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रो-
णस्य सत्ताग्रहणादाठकस्य सत्ताग्रहणम् आठकस्य सत्ता-
ग्रहणात्प्रस्येति । अभावे विरोधी अभूतं भूतस्य, अविद्य-
मानं वर्षकर्मा विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकम्
विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुह्यत्वात्पापतनकर्मा न भव-
तीति । सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि
प्रमाणान्तरस्य मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते सोऽयम् ॥

सू० शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादानुमानेऽर्थापत्तिस-
म्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

भा० अनुपपन्नः प्रतिषेधः कथम् आप्तोपदेशः शब्द इति
न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्वावर्त्तते सोऽयं भेदः सामान्यात्

भा० संगृह्यत इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम्, तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः, वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्वार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्गृहणमर्थापत्तिरनुमानमेव, अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य गृहणं सम्भवः । तदप्यनुमानमेव । अस्मिन् सतोदं नोपपद्यत इति विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते सोऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् । अचार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथा हीयम् ॥

सू० अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

भा० असत्सु मेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थ्यादापद्यते सत्सुपि चैकदा न भवति सद्यमर्थापत्तिरप्रमाणमिति । नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः ॥

सू० अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

भा० असति कारणे कार्यन्नीत्यद्यते इति वाक्यात् प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यर्थादापद्यते अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति । सोऽयं कार्योत्पादः सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी यत्तु

भा० सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात् कार्योत्पद्यत इति
कारणधर्मोऽसौ न तर्थापत्तेः प्रमेयं किन्तुर्ह्यस्याः प्रमेयम्
सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इति योऽसौ कार्योत्पादः
कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति एतदस्याः प्रमेयम् । एवन्तु
सति अनर्थापत्तावर्थापत्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते
इति । दृष्टस्य कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ॥

सू० प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

भा० अर्थापत्तिर्न प्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति वाक्यम् प्र-
तिषेधः तेनामेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिद्ध्यते न सद्भावः
एवमनैकान्तिको भवति अनैकान्तिकत्वादप्रमाणेनामेन न
कश्चिदर्थः प्रतिषिद्ध्यते इति । अथ मन्यसे नियतविषये-
ष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति न च प्रतिषेधस्यास-
द्भावो विषयः एवन्तर्हि ॥

सू० तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

भा० अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्य-
भिचारो विषयः न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात्
कार्योत्पादकत्वमिति । अभावस्य तर्हि प्रमाणभावा-
भ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथमिति ॥

सू० नाभावप्रामाण्यमप्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

भा० अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकासिद्धे वैजात्यादुच्यते
नाभावप्रामाण्यम् प्रमेयासिद्धेरिति । अथाऽयमर्थबहुलाद-
र्थैकदेश उदाह्रियते ॥

सू० लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्रमेय-
सिद्धेः ॥ ८ ॥

भा० ... तस्याभावस्य सिद्धाति प्रमेयम्, कथम् लक्षितेषु वाससु
अनुपादेयेषु उपादेयानामलक्षितानां लक्षणलक्षितत्वात्
लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभयसन्निधावलक्षितानि
वासंस्थानयेति प्रयुक्तो येषु वाससु लक्षणानि न भव-
न्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते प्रतिपद्य चानयति
प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ॥

सू० असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ।
॥ ९ ॥

भा० यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते ।
अलक्षितेषु च वाससु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति तस्मात्
तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति नान्यलक्षणोपपत्तेः यथा-
यमन्येषु वासःसु लक्षणानामुपपत्तिरप्यस्ति नैवलक्षितेषु
सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थमतिपद्यते इति ॥

सू० तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

भा० तेषु वासःसु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्, यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि, तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः । यानि खलु *भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ॥

सू० न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

भा० न ब्रूमो यानि लक्षणानि †भवन्ति तेषामभाव इति । किन्तु केषुचिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थानि केषुचिदपेक्षमाणेषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥

सू० प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

भा० अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता, तचालक्षितेषु वासःसु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणे लक्षणानामभावो नेतर इति । आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवतानानाप्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नित्योऽथानित्य इति ॥

सू० विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ‡ ॥ १३ ॥

भा० आकाशगुणः शब्दे विभुर्नित्योऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके,

* सम्भवन्ति इति क्वचित् पाठः । † सम्भवन्तीति क्वचित् पाठः ।

‡ वृत्तिकारमते नेदं सूत्रं किन्तु भाष्यमिति ।

भा० गन्धादिष्वहृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽ-
भिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे, आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोध-
धर्मको बुद्धिवादित्यपरे, महाभूतमङ्गोभजः शब्दोऽनाश्रित
उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये, अतः संशयः किमच-
तत्त्वमिति, अनित्यः शब्द इत्युत्तरम्, कथम् ॥

सू० आदिमत्वादैन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराच्च ॥

॥ १४ ॥

भा० आदिर्योनिः कारणम्, आदीयतेऽस्मादिति कारण-
वदनित्यं दृष्टम् संयोगविभागजस्य शब्दः कारणवत्त्वा-
नित्य इति, का पुनरियमर्थदेशना कारणवदिति उत्पत्ति-
धर्मकत्वादित्यः शब्द इति । भूत्वा न भवति विनाशधर्मक
इति, सांशयिकमेतत् किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ
शब्दस्य, आहोस्त्रिदभिव्यक्तिकारणमित्यत आह । ऐन्द्रि-
यकत्वात् इन्द्रियप्रत्यासत्तिगच्छ ऐन्द्रियः । किमयं व्यञ्ज-
केन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत् । अथ संयोगजाच्छ-
ब्दाच्छब्दसन्ताने सति ओचप्रत्यासन्नो गृह्यत इति, संयो-
गनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम् ।
दारुप्रसूने दारुपरप्रसूसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते
न च व्यञ्जकाभावे व्यञ्जस्य ग्रहणं भवति, तस्मान्न व्यञ्जकः
संयोगः । उत्पादके तु संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दस-
न्ताने सति ओचप्रत्यासन्नस्य ग्रहणमिति युक्तं संयोग-
निवृत्तौ शब्दस्य ग्रहणमिति । इतश्च शब्द उत्पद्यते

भा० नाभिव्यज्यते कृतकवदुपचारात् तीव्रं मन्दमिति कृत-
 कमुपचर्यते तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुः-
 खमिति उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति ।
 व्यञ्जकस्य तथाभावाद्गृहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति चेन्न
 अभिभवेोपपत्तेः संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्द-
 ग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दोभिद्यते यथा
 प्रकाशस्य तीव्रमन्दतयारूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभि-
 भवेोपपत्तेः, तीव्रोभेरीशब्दोमन्दं तन्त्रीशब्दमभिभवति
 न मन्दः, न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न भिद्यते
 शब्दे तु भिद्यमाने युक्तोऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो
 नाभिव्यज्यते इति, अभिभवानुपपत्तिस्य व्यञ्जकसमा-
 नदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशोऽभि-
 व्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन् पक्षे नोपपद्यतेऽभिभवः, नहि भेरी-
 शब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति, अप्राप्ते अभिभव इति चेत्
 शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ मन्येताऽसत्यां प्राप्तावभिभवे
 भवतीति । एवं सति यथा भेरीशब्दः कश्चित्तन्त्रीस्वन-
 मभिभवति । एवमन्तिकस्योपादानमिव दवीयस्योपादान-
 मपि तन्त्रीस्वनं नाभिभवेत् अप्राप्तेरविशेषात् तच्च कश्चि-
 देव भेर्यां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्री-
 स्वना न श्रूयेरन् इति । ज्ञानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु
 श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्यचिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्या-
 भिभवेो युक्त इति । कः पुनरयमभिभवो नाम याज्ञ-

भा० समानजातीयग्रहणकृतमग्रहणमभिभवः । यथोक्ताप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति ॥

सू० न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् *नित्येष्वनित्यवदुपचाराच्च ॥ १५ ॥

भा० न खलु आदिमत्त्वादित्यः शब्दः, कस्मात् व्यभिचारात् आदिमतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम्, कथमादिमान् कारणविभागेभ्यो हि घटो न भवति कथमस्य नित्यत्वं योऽसौ कारणविभागेभ्यो न भवति न तस्याभावो भावेन कदाचिन्निरवर्त्यत इति, यदप्यैन्द्रियकत्वात् तदपि व्यभिचरति । ऐन्द्रियकञ्च सामान्यं नित्यञ्चेति, यदपि कृतकवदुपचारादिति तदपि व्यभिचरति नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टः यथा हि भवति वृक्षस्य प्रदेशः कमलस्य प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः प्रदेश इति भवतीति ॥

सू० तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥

॥ १६ ॥

भा० नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम् । आत्मान्तरस्थानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वम् । तच्चाभावे नोपपद्यते, भाक्तं तु भवति, यत्तत्तात्मा न महानासोत् यद्भूत्वा न

* नित्येष्वनित्यवदिति क्वचित् पाठः ।

भा० भवति न जातु तत् पुनर्भवति तत्रानित्य इव नित्यो घटा-
भाव इत्यर्थं पदार्थ इति, तत्र यथाजातीयकः शब्दो न
तथाजातीयकं कार्यं किञ्चिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः ।
यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्तियाह्नमैन्द्रि-
यकमिति ॥

सू० सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

भा० नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणमा-
मर्थ्याच्छब्दस्थानित्यत्वं किन्तर्हीन्द्रियप्रत्यासत्तियाह्नत्वात्
सन्तानानुमानं तेनानित्यत्वमिति यदपि नित्येष्वप्यनित्य-
त्ववदुपचारादिति न ॥

सू० कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्य-
व्यभिचार इति ॥ १८ ॥

भा० एवमाकाशप्रदेश आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः
कारणद्रव्यमभिधीयते यथा हतकस्य, कथं अविद्यमान-
मभिधीयते अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलभ्येः कि-
न्तर्हि तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वम् परिच्छि-
न्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य
वर्त्तत इति, तदस्य हतकेन द्रव्येण सामान्यम् नद्या-
मल्लकयोः संयोग आश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भ-
क्तिराकाशस्य प्रदेश इति । अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः

भा० संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति । परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिरुतेति । कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयत इति, श्रीलमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बह्वध्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ, न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात् तत्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बह्वशाखमनुमानमिति । अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेरेति । अविद्यमानस्तर्हि शब्दः ॥

सू० प्रागुच्चारणाद्यनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥

॥ १६ ॥

भा० प्रागुच्चारणाज्ञास्ति शब्दः । कस्मात् । अनुपलब्धेः सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यते कस्मात् आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात् । अनेनावृतः शब्दो नोपलब्धते असन्निकृष्टसैद्धियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति, उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात् प्रागुच्चारणाद्यनुपलब्धिरिति । किमिदमुच्चारणं नामेति । विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्लादिप्रतिघातः । यथास्थानं प्रतिघातादर्णाभिव्यक्तिरिति । संयोगविशेषो वै प्रतिघातः प्रतिषिद्धश्च संयोगस्य व्यञ्ज-

भा० कत्वम् । तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम् अपि त्वभावादेवेति
 सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्च भूत्वा भवतीति
 अनुमीयते ऊर्ध्वं चोच्चारणाश्रूयते स भूत्वा न भवतीति
 अभावान्न श्रूयत इति कथं आवरणानुपलब्धेरित्युक्तं
 तस्मादुत्पत्तिरिरोभावधर्मकः शब्द इति एवञ्च सति तत्त्वं
 पांशुभिरिवावाकिरन्निदमाह ॥

सू० तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

भा० यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि
 तर्ह्यनुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरण-
 मिति कथं पुनर्जानीतेऽभावान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत
 इति किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् अयं
 खल्ववरणमनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावर-
 णमुपलभ इति यथा कुञ्चोनावृतस्यावरणमुपलभमानः
 प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुप-
 लब्धिरपि संवेद्येवेति एवञ्च सत्यपहतविषयमुत्तरवाक्यम-
 स्तीति अभ्यनुज्ञावादेन त्वच्यते जातिवादिना ॥

सू० अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसङ्गाववन्नावरणानुप-
 पत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

भा० यथानुपलभ्यमानाऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुप-
 लभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवाननुप-

भा० स्वभ्यमानायावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलब्धमानमया-
वरणमस्तीति । यद्यभ्यनुजानाति न चानुपलब्धमाना ना-
वरणानुपलब्धिरस्तीति अभ्यनुज्ञाय च वदति नाभ्यावरण-
मनुपलब्धादिति । एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनि-
यमो नोपपद्यत इति ॥

सू० अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ २२ ॥

भा० यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति अनुप-
लम्भात्मकमसदिति व्यवस्थितम् उपलब्धभावस्यानुपल-
ब्धिरिति शेषमभावत्वाच्चोपलभ्यते सच्च खल्वावरणं तस्यो-
पलब्ध्या भवितव्यम् । न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति । तच्च
यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलब्धादित्युक्तमिति अथ
शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्धेतोः प्रतिजानीते ॥

सू० अस्यर्शत्वात् ॥ २३ ॥

भा० अस्यर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति
शोऽयमुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः अस्यर्शञ्च
कर्माऽनित्यं दृष्टं अस्यर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदा-
हरणम् ॥

सू० न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

भा० साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम् ॥

सू० नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

भा० उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः । अयन्तर्हि हेतुः ॥

सू० सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

भा० सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टम, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ॥

सू० तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

भा० येन सम्प्रदीयते यस्मै च तयोरन्तरालेऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानञ्च प्राप्नोतीत्यवर्जनीयमेतत् ॥

सू० अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

भा० अध्यापनं लिङ्गं असति *सम्प्रदानेऽध्यापनं न स्यादिति ॥

सू० उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥
॥ २९ ॥

भा० समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः । संश्रयानतिवृत्तेः कि-
माचार्यस्यः शब्देऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् । आ-

* सम्प्रदीयमाने इत्यर्थः । † संश्रयानिवृत्तेरिति ह्यचित् पाठः ।

n repeated

भा० हेऽस्मिन्नृत्योपदेशवद्गृहीतस्यानुकरणमध्यापनमिति । एवम-
ध्यापनमस्मिन्नं सम्प्रदानस्येति । अयन्तर्हि हेतुः ॥

सू० अभ्यासात् ॥ ३० ॥

भा० अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम् पञ्चकालः पश्यतीति, रूप-
मवस्थितं पुनः पुनः दृश्यते, भवति च शब्देऽभ्यासः, दशकलो-
धीतोऽनुवाको विंशतिकलोऽधीत इति, तस्मादवस्थितस्य
पुनः पुनश्चारणमभ्यास इति ॥

सू० नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

भा० अनवस्थानेष्वभ्यासस्याभिधानं भवति । दिनृत्यत्तु भ-
वान् चिन्तयत्तु भवानिति, द्विरनृत्यत् चिरनृत्यत् द्विर-
ग्निहेत्रं जुहोति दिर्भुङ्क्ते एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्ध-
हेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥

सू० अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥
॥ ३२ ॥

भा० यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वादनन्यत्र
भवति । एवमन्यतायाः अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वेऽप्यभ्या-
सोपचारादित्येतदयुक्तमिति शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः श-
ब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥

सू० तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः
॥ ३३ ॥

भा० *अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत्
प्रत्याचष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुक्ते चान-
न्यदिति । एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह
समस्यते यदिचात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्याथं प्रतिषेधेन सह
समासः, तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतर-
मन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्ध्यतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव
इत्येतदयुक्तमिति, अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ॥

सू० विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

भा० यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य
कारणद्रव्यविभागात्, शब्दस्येदनित्यस्यस्य विनाशो यस्मात्
कारणाद्भवति तदुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥

सू० अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥
॥ ३५ ॥

भा० यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः । एवम-
श्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः । व्यञ्जकाभावा-
दश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धम् व्यञ्जकम् । अथविद्यमा-
नस्य निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो

* अन्यस्यानन्यतामिति क्लृप्ति पाठः ।

भा० विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण
विनाशे चाश्रवणे चेति ॥

सू० उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः॥३६॥

भा० अनुमानाद्योपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे वि-
नाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः । यस्मादिषाणी
तस्मादश्च इति किमनुमानमिति चेत् सन्नानोपपत्तिः
उपपादितः शब्दसन्नानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दा-
न्तरं ततोऽप्यन्यत्ततोऽप्यन्यदिति तत्र कार्यः शब्दः का-
रणशब्दं निरूपयति प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य
निरोधकः । *दृष्टं हि तिरः प्रतिकुण्डमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं
शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधान इति । घण्टाया-
मभिहन्यमानायां तारस्वारतरो मन्दो मन्दतर इति
श्रुतिभेदाच्चाज्ञानशब्दसन्नानोऽविच्छेदेन श्रूयते तत्र नित्ये
शब्दे, घण्टास्यमन्यगतं वाऽवस्थितं सन्नाननिवृत्तिरभि-
व्यक्तिकारणं वाच्यम् येन श्रुतिसन्नानो भवतीति शब्द-
भेदश्चासतिश्रुतिभेद उपपादयितव्य इति । अनित्ये तु शब्दे
घण्टास्यं सन्नानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तान्तरं संस्कार-
भूतं †पटुमन्दमिति वर्त्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्नानानु-
वृत्तिः । पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतस्य

* दृष्टं हि वः प्रतिकुण्डमिति क्वचित् पाठः ।

† पटुमन्दमनुवर्त्तते इति क्वचित् पाठः ।

भा० श्रुतिभेद इति *न वै निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते
अनुपलब्धेर्नास्तीति ॥

सू० पाणिनिमित्तप्रक्षेपाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥
॥ ३७ ॥

भा० पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रक्षेपो भवति तस्मिंश्च सति
शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र
प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कार-
भूतं निरूपणीयतनुमीयते । तस्य च निरोधाच्छब्द-
सन्तानो नोत्पद्यते अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदः । यथा प्रति-
घातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गम-
नाभाव इति कल्पसन्तानस्य स्वर्गनेन्द्रिययाज्ञस्य चोप-
रमः कांशपात्रादिषु पाणिसंक्षेपो क्षिप्तं संस्कारसन्तान-
स्येति, तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धि-
रिति ॥

सू० विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्व-
प्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

भा० यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते
अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते । एवं यानि खल्विमानि
शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाश-
कारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थानमनवस्था-

* न वै निमित्तान्तरमिति क्वचित् पाठः ।

भा० नात् तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ नैवन्तर्हि वि-
नाशकारणानुपलभ्येः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति । कल्प-
समानाश्रयस्य च नादस्य पाणिप्रक्षेपात् कल्पवत् कारणो-
परमादभावः वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रक्षेपात्
समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति ॥

सू० अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

भा० यदिदमाकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिध्यते अथमनुप-
पन्नः प्रतिषेधः अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमान-
देशस्यापहणे शब्दसन्नानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द
इति ज्ञायते न च कल्पसमानाश्रय इति प्रतिद्रव्यं
रूपादिभिः सह सन्नविष्टः शब्दसमानदेशो व्यज्यत इति
नोपपद्यते कथम् ॥

सू० विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

भा० सन्नानोपपत्तेश्चेति चार्थः, तद्वाख्यातम् । यदि रूपा-
दयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समा-
से समुदाये चो यथाजातीयकः सन्नविष्टस्तस्य तथाजा-
तीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्दे रूपादिवत् तत्र चोऽयं
विभाग एकद्रव्ये नानारूपाभिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा
अभिव्यज्यमानाः श्रूयन्ते । यच्च विभागान्तरं सरूपाः

भा० समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीव्रमन्दधर्मातया भिन्नाः
 श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नानाभूतानामुत्पद्यमाना-
 नामयं धर्मा नैकस्य व्यज्यमानस्येति । अस्ति सायं विभागे
 विभागान्तरञ्च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं
 रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत इति । द्विवि-
 धसायं शब्दो वर्णात्मकोध्वनिमात्रस्य, तत्र वर्णात्मनि
 तावत् ॥

सू० विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

भा० दध्यचेति । केचिदिकार इत्वं हित्वा यत्नमापद्यते इति
 विकारं मन्यन्ते । केचिदिकारस्य प्रयोगे त्रिषयकृते यदि-
 कारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ऋवते । संहि-
 तार्यां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्र-
 युज्यते स आदेश इति । उभयमिदमुपदिश्यते तत्र न
 ज्ञायते किन्तत्त्वमिति । आदेशोपदेशस्तत्त्वम् । विकारोप-
 देशे ह्यन्वयस्यायहणादिकारानुमानम् सत्यन्वये किञ्चिन्नि-
 वर्तते किञ्चिदुपजायत इति शक्येत विकारोऽनुमातुम्, न
 चान्वयो गृह्यते, तस्मादिकारो नास्तीति, भिन्नकरणयोश्च
 वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । *निवृत्तकरण इकारः,
 ईषत्सृष्टकरणो यकारः । ताविमौ पृथक् करणाख्येन

* निवृत्तेति कश्चित् पाठः ।

भा० प्रथमेनोच्चारणीयौ तयोरेकस्याप्रयोगे *ऽन्यतरस्य प्रयोग
उपपन्न इति अविकारे चाविशेषः । यचेमाविकारय-
कारौ न विकारभूतौ यतते यच्छति प्रायंस इति ।
इकार इदमिति च । यच च विकारभूतौ इदं व्याहरति
उभयच प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः, ओतुस्य अतिरित्यादे-
शोपपत्तिः । प्रयुज्यमानायहणाच्च न खल्विकारः प्रयु-
ज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते । किन्तर्हि इकारस्य
प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते तस्मादविकार इति । अविकारे
च न शब्दान्वाख्यानसोपः । न विक्रियन्ते वर्णा इति नचै-
तस्मिन् पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवे येन वर्णविकारं प्र-
तिपद्येमहीति न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यम् न ङीका-
राद्यकार उत्पद्यते यकारादिकारः । पृथक्स्वानप्रथ-
नोत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्योन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति
युक्तम् । एतावच्चैतत् परिणामो विकारः स्यात् कार्य-
कारणभावो वा उभयश्च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविका-
रा वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः
असौ भूः भ्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य
क्वचिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो नाकार्यं श-
ब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य वर्णा-
न्तरमिति इदं न सन्ति वर्णविकाराः ॥

* अन्यस्येति क्वचित् पाठः । † नङीकारो यकार उत्पद्यते यकार
इकार इति क्वचित् पाठः । ‡ अतश्चेति क्वचित् पाठः ।

सू० प्रकृतिविट्टौ विकारविट्टेः ॥ ४२ ॥

भा० प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टम् । यकारे इत्खदी-
र्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥

सू० न्यूनसमाधिकोपलब्धे विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

भा० द्रव्यविकारा न्यूनाः समा अधिकाश्च गृह्यन्ते तददयं
विकारो न्यूनः स्यादिति द्विविधस्यापि हेतोरभावाद्-
साधनं दृष्टान्तः । अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न
वैधर्म्यात् अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति
प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत । यथाऽनडुहस्थानेऽश्वो बोद्धुं
नियुक्तो न तद्विकारो भवति, एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः
प्रयुक्तो न विकार इति, न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः
साधको न प्रतिदृष्टान्त इति, द्रव्यविकारोदाहरणश्च ॥

सू० नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

भा० अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो विकल्पते विकारश्च
प्रकृतीरनुविधीयते, न तु इवर्णमनुविधीयते यकारः,
तस्मादनुदाहरणं द्रव्यविकार इति ।

सू० द्रव्यविकारे* वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

* विकारवैषम्येति क्वचित् पाठः ।

° repeated

भा० यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृते विकारवैषम्यम्, एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृते विकारविकल्प इति ॥

सू० न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

भा० अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये, यदात्मकं द्रव्यं नृदा सुवर्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वीं व्यूहो निवर्तते, व्यूहान्तरञ्चोपजायते तं विकारमाचक्षहे । न वर्णसामान्ये कस्यिच्छब्दात्मान्वयी य इत्वं जहाति यत्प्रजापद्यते तच्च यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनङ्गुहोऽङ्गो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः, एवमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति । इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ॥

सू० विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४७ ॥

भा० अनुपपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् । पुनरापत्तेरनुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोग-स्येत्यनुमानं नास्ति ॥

सू० सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

भा० अननुमानादिति न इदं ह्यनुमानम्, सुवर्णं कुण्डलत्वं हिला इचकत्वमापद्यते इचकत्वं हिला पुनः कुण्डल-

भा० लमापद्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो
भवतीति व्यभिचारादननुमानम्, यथा पयो दधिभावमा-
पन्नं पुनः पयो भवति किम्, एवं वर्णानां न पुनरा-
पत्तिः । अथ सुवर्णवत्पुनरापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपप-
त्तिश्च न ॥

सू० तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४६ ॥

भा० अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेनोपजायमानेन धर्मैण
धर्मि भवति नैवं कश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेनेत्वेनोपजा-
यमानेन यत्त्वेन धर्मि गृह्यते । तस्मात्सुवर्णोदाहरणं
नोपपद्यत इति ।

सू० वर्णत्वाव्यतिरेकाद्द्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥

॥ ५० ॥

भा० वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति । यथा
सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति ॥

सू० सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

भा० कुण्डलरूपकौ सुवर्णस्य धर्मो न सुवर्णत्वस्य एवमि-
कारयकारौ कस्य वर्णात्मनो धर्मो वर्णत्वं सामान्यं न
तस्मैवै वर्णो भवितुमर्हतः । न च निवर्त्तमानो धर्म
उपजायमानस्य प्रकृतिः । तत्र निवर्त्तमान इकारो न

भा० यकारस्योपजायमानस्य प्रकृतिरिति । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः ॥

सू० नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥
॥ ५२ ॥

भा० नित्या वर्णा इत्येतस्मिन् पक्षे इकारयकारौ वर्णौ इत्युभयोर्नित्यत्वादिकारानुपपत्तिः । अनित्यत्वे विनाशित्वात्कः कस्य विकार इति । अथानित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यनवस्थानं वर्णानाम्, किमिदमनवस्थानं वर्णानाम् उत्पद्य निरोधः । उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य निरुद्धे इकार उत्पद्यते इति कः कस्य विकारः तदेतदवगच्छ सन्धाने सन्ध्याय चावगच्छे वेदितव्यमिति । नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ॥

सू० नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

भा० नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति विप्रतिषेधः यथा नित्यत्वे सति किञ्चिदतीन्द्रियं किञ्चिदिन्द्रियया ह्यमिन्द्रियया ह्यस्य वर्णा एवं नित्यत्वे सति किञ्चिन्न विक्रियते वर्णास्तु विक्रियन्त इति विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः, नित्यं नोपजायते नापैति अनुपजनापाद्यधर्माकम्, अनित्यं पुनरुपजनापाद्यकम्, न चान्तरेणोपजनापाद्यौ विकारः सम्भ-

भा० वति, तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां निवर्त्तते ।
अथ नित्या विकारधर्मात्वमेषां निवर्त्तते सोऽयं विरुद्धो
हेत्वाभासो धर्माविकल्प इति, अनित्यपक्षे समाधिः ॥

सू० अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारो-
पपत्तिः ॥ ५४ ॥

भा० यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां अवर्णमभवति एवमेषां
विकारो भवतीति असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका
वर्णोपलब्धिर्न विकारेण सम्बन्धादसमर्था या मृच्छमाणा
वर्णविकारमनुपपादयेदिति । तत्र यादृगिदं गन्धगुणा
पृथिवी एवं शब्दसुखादिगुणापीति तादृगेतद्भवतीति ।
न च वर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्त्तिका
योऽयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यद्ययं वर्णोपलब्ध्या
निवर्त्तते तदा तत्रोपलभमान इवर्णो यत्नमापद्यत इति
शुद्ध्यते । तस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति ॥

सू० विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात्कालान्तरे वि-
कारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

भा० तद्धर्माविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः, न खलु विकार-
धर्माकं किञ्चित् नित्यमुपलभ्यत इति वर्णोपलब्धिवदिति न
युक्तः प्रतिषेधः, अवयवे हि दधि अचेति प्रयुज्य चिरं खित्वा
ततः संहितायां प्रयुक्ते दध्यचेति, चिरनिवृत्ते चायमिवर्णे

भा० यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते कारणा-
भावात्कार्याभाव इत्यनुयोगः प्रसज्यतइति । इतश्च वर्ण-
विकारानुपपत्तिः ॥

सू० प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

भा० इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो
विधीयते, विध्यति, तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां
तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृति-
नियम इति ।

सू० अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

भा० योऽयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं
व्यवस्थितः, नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सत्यनि-
यमो नास्ति तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति ॥

सू० नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रति-
षेधः ॥ ५८ ॥

भा० नियम इत्यचार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रति-
षेधः । अनुज्ञातनिषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न
भवति । अनियमस्य नियतत्वान्नियमो न भवतीति ना-
चार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते किन्तर्हि तथाभूतस्या-
र्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द

भा० एवोपपद्यते सोऽयं नियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति
न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणामात्कार्यकारणभा-
वादा, किन्तुर्हि ॥

सू० गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दहासद्विलेशक्षेपेभ्यस्तु वि-
कारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५६ ॥

भा० स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः, स
भिद्यते गुणान्तरापत्तिः उदात्तस्थानुदात्त इत्येवमादिः ।
उपमर्द्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरापजनः । द्वाषो
दीर्घस्य द्विस्यः, वृद्धिर्द्विस्य दीर्घः, तयोर्वा भ्रुतः । लेशो
लाघवं स इत्यसोर्विकारः । श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य
वा । एत एव विशेषा विकारा इति । एत एवादेशा-
एते चेदिकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ॥

सू० ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

भा० यथादर्शनं विहता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भव-
न्ति । विभक्तिर्द्वयी नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पच-
तीत्युदाहरणम्, उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्ष-
णाकारं वाच्यमिति, शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्ते-
रव्ययाहोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति पदेनार्थसम्प्रत्यय
इति प्रयोजनम् नामपदज्ञाधिष्ठत्य परीक्षा गौरिति पदं
खल्विदमुदाहरणम् ॥

सू० तदर्थं व्यक्त्वाकृतिजातिसन्निधावुपचारात् सं-
शयः ॥ ६१ ॥

भा० अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमा-
नासु व्यक्त्वाकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञा-
यते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्व्व इति । शब्दस्य प्रयो-
गसामर्थ्यात्पदार्थावधारणम् तस्मात् ॥

सू० याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्ण-
समासानुबन्धानां व्यक्त्वावुपचाराद्यक्तिः ॥ ६२ ॥

भा० व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्त्वावु-
चारादुपचारः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निष्षेति
नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् द्रव्याभिधायकम्, गवां
समूह इति भेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्, वैद्याय
गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमा-
नुक्रमानुपपत्तेश्च, परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः, कौण्डिन्यस्य
गौर्ग्राह्यस्य गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद
इति उपपन्नमभिन्ना तु जातिरिति, सङ्ख्या द्वाव गावो-
विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते न जातिरभेदादिति,
वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्द्धत गौरिति
निरवयवा तु जातिरिति, एतेनापचयो व्याख्यातः, वर्णः
शुक्ला गौः कपिसा गौरिति द्रव्यस्य गुणयोगो न सामा-

भा० न्यस्य, समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो
न जातेरिति । अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तामो गौ गीं
जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्यया-
दिति । द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम्, अस्य प्रतिषेधः ॥

सू० न तदनवस्थानात् ॥ ६३ ॥

भा० न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मादनवस्थानात्, यावन्न्यस्यप्रभ-
तिभि र्थो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्नि-
षेधेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयते, कि-
न्तुर्हि जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः, एवं समूहा-
दिषु द्रष्टव्यम् । यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्ता-
वुपचार इति । निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते
खलु ॥

सू० सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्य-
योगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमश्वकटराज-
शक्तुचन्दनगङ्गा*शाटकान्नपुरुषेषतद्भावेऽपि त-
दुपचारः ॥ ६४ ॥

भा० अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देना-
भिधानमिति, सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासह
चरितो ब्राह्मणोऽभिधीयत इति, स्थानात्, मन्त्राः क्रोश-

* शकटान्नेति क्वचित् पाठः ।

भा० कीति मञ्जुस्त्राः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थात् कटार्थेषु
 वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा
 कुवेरो राजेति तद्वद्वर्त्तत इति, मानात् आठकेन मिताः
 ब्रह्मवः आठकब्रह्मव इति, धारणात् तुलया धृतं चन्दनं
 तुल्लाचन्दनमिति, सामीप्यात् गङ्गायां गावस्वरन्तीति
 देवोऽभिधीयते सन्निहृष्टः, योगात् हृष्णेन रागेण युक्तः
 *आटकः हृष्ण इत्यभिधीयते, साधनात् अन्नं प्राणा इति ।
 आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं गोत्रमिति तत्रायं
 सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दे व्यक्तौ प्रयुज्यत इति यदि
 गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि ॥

सू० आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६५॥

भा० आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थान-
 सिद्धेः । सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह आ-
 कृतिः तस्यां गृह्यमाणायाम् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं
 गौरयमश्च इति नागृह्यमाणायाम्, यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्य-
 वस्थानं सिध्यति तं शब्देऽभिधातुमर्हति सोऽस्मार्थ इति
 नैतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदच जातिविभिष्टमभिधी-
 यते गौरिति । नचावयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि
 निश्चितावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्मान्नाकृतिः पदार्थः । अस्तु
 तर्हि जातिः पदार्थः ॥

* अकट इति क्वचित् पाठः ।

सू० व्यक्त्वाकृतियुक्तेष्वप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्भवके जातिः ॥ ६६ ॥

भा० जातिः पदार्थः, कस्मात्, व्यक्त्वाकृतियुक्तेऽपि मृद्भवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां दे-
हीति नैतानि मृद्भवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात् ।
अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प-
त्ययः स पदार्थ इति ॥

सू० नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६७ ॥

भा० जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणाया-
माकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं मृद्यते तस्मात् जातिः
पदार्थ इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः स्वस्वि-
दानो पदार्थ इति ॥

सू० व्यक्त्वाकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥

भा० तुल्ये विभेदार्थः । किं विभिन्यते प्रधानमङ्गभा-
वस्थानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विभे-
दगतिस्तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गानु जात्याकृती । यदा तु
भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गानु
व्यक्त्वाकृती स्वीकृते तदेतद्दृष्टं प्रयोगेऽप्यकृतेस्तु* प्रधानभाव
† उपेक्षितव्यः । कथं पुन श्चायते नामाव्यक्त्वाकृतिजातय
इति लक्षणभेदात् तत्र तावत् ॥

* प्रयोगे व्यक्त्वाकृतेस्तु इति क्वचित्पाठः । † उपेक्षितव्य इति क्वचित्पाठः ।

सू० व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिः ॥ ६९ ॥

भा० व्यञ्जयतइति व्यक्तिरिन्द्रिययाच्चेति न सर्व्वं द्रव्यं व्यक्तिः।
 धो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुह्यत्वघनत्वद्रवत्वसंस्का-
 राणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद्रव्यम्
 मूर्त्तिः मूर्च्छितावयवत्वादिति ॥

सू० आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ७० ॥

भा० यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं
 विद्यात्। सा च नामा सप्तानां तदवयवानाञ्च नियताङ्गु-
 षादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं
 विरसा पादेन गामनुमिष्यन्ति। नियते च सत्त्वावयवानां
 व्यूहे सति गोत्रं प्रख्यायत इति। अनाकृतिव्यङ्गायां जातौ
 मृत्युवर्णं रजतमित्येवमादिव्याकृतिर्निवर्त्तते जहाति पदा-
 र्थत्वमिति ॥

सू० समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

भा० या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यथा बह्व-
 नीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते धोऽर्थोऽनेकच प्रत्ययानुवृत्ति-
 निमित्तं तत् सामान्यम्। यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं
 करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ २ ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय-
 माह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तञ्चाद्यं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भा० परीक्षितानि प्रमाणानि, प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते तच्चा-
 त्मादीत्यात्मा विविच्यते । किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदना-
 सङ्घातमात्रमात्मा आद्येस्त्रिस्तद्व्यतिरिक्त इति, कुतः संश-
 यः व्यपदेशस्योभयथासिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्ता सम्ब-
 न्धस्याभिधानं व्यपदेशः स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य
 मूलैर्दृष्टस्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादोभ्रियत इति । अन्येनान्यस्य
 व्यपदेशः परशुना दृश्यति प्रदीपेन पश्यति । अस्ति चायं
 व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचार-
 यति शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति तत्र नावधार्यते
 किमवयवेन समुदायस्य देहादिसङ्घातस्य अथान्येनान्यस्य
 तद्व्यतिरिक्तस्य वेति अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः कस्मात् ॥

सू० दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

भा० दर्शनेन *कश्चिदर्थो गृह्यतेः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृ-
 ह्यते यमहमद्राक्षश्चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यच्चा-
 स्यात्तं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति, एकविषयाविमो
 प्रत्ययावेककर्त्तकौ प्रतिसन्धीयेते न च सङ्घातकर्त्तकौ ने-
 न्द्रियेणैककर्त्तकौ । तद्योऽसौ चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य
 सङ्गृहीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्त्तकौ प्रत्ययो समानवि-
 षयो प्रतिसन्दधाति सोऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुन
 नेन्द्रियेणैककर्त्तकौ इन्द्रियं खलु खं खं विषयग्रहणमनन्य-
 कर्त्तकं प्रतिसन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तर-

* यावदर्थो गृह्यते इति कश्चित् पाठः ।

भा० ग्रहणमिति । कथं न सङ्घातकर्तृकौ एकः स्वस्वयं भिन्न-
निमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रत्ययौ प्रतिसंहितौ वेदयते न
सङ्घातः कस्मात् अनिष्टत्वं हि सङ्घाते प्रत्येकं विषयान्तर-
ग्रहणस्याप्रतिमन्वानमिन्द्रियान्तरेणैवेति ॥

सू० न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

भा० न देहादिसङ्घातादन्यस्येतनः, कस्मात् विषयव्यव-
स्थानात् व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि चतुस्त्वसति रूपं न
गृह्यते सति च गृह्यते । यच्च यस्मिन्नसति न भवति
सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते । तस्माद्रूपग्रहणं
चक्षुषः चक्षु रूपं पश्यति एवं *ब्राह्मणादिष्वपीति तानीन्द्रि-
याणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावा-
भावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात् एवं सति किमन्येन
चेतनेन †सन्दिग्धत्वादहेतुः योऽयमिन्द्रियाणां भावाभा-
वयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावः स किञ्चेतनत्वादाहोस्त्रि-
चेतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्तत्वादिति सन्दिह्यते, चे-
तनोपकरणत्वेऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति
यद्योक्तं विषयव्यवस्थानादिति ॥

सू० तद्व्यवस्थानादेवात्मसङ्घावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

भा० यदि स्वस्वैकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्ववि-

* ब्राह्मं जिघ्रतीति क्वचित् पाठः ।

† सन्दिग्धत्वादहेतुरिति सूत्रमिति केचिद्वदन्ति ।

भा० षययाहि चेतनं स्यात्, कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्य-
 यात् । यस्मान्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि तस्मान्नेभ्यो-
 ऽन्यस्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितितोऽनु-
 मीयते । तत्रेदमभिज्ञानमप्याख्येपं चेतनदृक्त्तमुदाह्रि-
 यते रूपदर्शी खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति ।
 गन्धप्रतिसंवेदी च रूपरसावनुमिनोति । एवं विषयश्लेषेऽपि
 *वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिघ्रति घ्रात्वा च गन्धं रूपं
 पश्यति । तदेवमनियतपर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतना-
 धिकरणमन्यकर्तृकं प्रतिसन्धत्ते प्रत्यक्षानुमानागमसं-
 ग्रहप्रत्ययांश्च नामाविषयान् स्वात्मकर्तृकान् प्रतिसन्धाय
 वेदयते सर्वार्थविषयश्च ग्राह्यं प्रतिपद्यते । अर्थमविषय-
 भूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णान् श्रुत्वा पदवाक्यभावं प्रति-
 सन्धाय ब्रह्मार्थव्यवस्थाञ्च बुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातग्र-
 हणीयमेकैकेनेन्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्वज्ञस्य श्रेया व्यव-
 स्थाऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम् । आह्वतिमाचन्नूदाहृतम् ।
 तत्र यदुक्तमिन्द्रियचेतन्ये सति किमन्येन चेतनेन तदयुक्तं
 भवति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिष-
 ष्वातमाचम् ॥

सू० शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

भा० शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो
 गृह्यते प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतं पापं पातः

* बोध्यमिति क्वचित् पाठः ।

भा० कमित्युच्यते तस्याभावः तत्फलेन कर्तुरसम्बन्धात् अकर्तृस्य
 सम्बन्धात् शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे खल्वन्यः सङ्घात-
 उत्पद्यतेऽन्यो निरुध्यते उत्पादननिरोधसन्ततीभूतः प्रब-
 न्धो नान्यत्वं बाधते, देहादिसंघातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् ।
 अन्यत्वाधिष्ठानो ह्यसौ प्रख्यायत इति एवं सति यो देहादि
 सङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्ब-
 न्ध्यते, यस्य सम्बन्धते न तेन हिंसा कृता, तदेवं सत्त्वभेदे कृत-
 हानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते सति तु सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे
 चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति । तत्र मुक्तार्थो ब्रह्मचर्यं-
 वासो न स्यात् । तद्यदि देहादिसंघातमात्रं स्यात् शरीर-
 दाहे पातकं न भवेत् अनिष्टञ्चेतत् तस्माद्देहादिसङ्घात-
 व्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥

सू० तद्भावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

भा० यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि
 शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः, कस्मात् नित्यत्वादात्मनः
 न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्व-
 मस्य न भवति, सेयमेकस्मिन् पक्षे हिंसा निष्फला अन्यस्मिं-
 स्वनुपपद्येति ॥

सू० न कार्य्याश्रयकर्तृबधात् ॥ ६ ॥

भा० न ब्रूमी नित्यस्य सत्त्वस्य बधो हिंसा, अपित्वनुच्छि-
 त्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्य्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च

भा० कर्तृणामुपघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोक्तेदो वा प्रमा-
 पणलक्षणो वा बधो हिंसेति, कार्यन्तु सुखदुःखसंवेदनं त-
 स्याद्यतनमधिष्ठानमाश्रयः शरीरम् । कार्याश्रयस्य शरीरस्य
 स्वविषयोपलब्धेः कर्तृणामिन्द्रियाणां बधो हिंसा न नि-
 त्यस्यात्मनः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नि-
 त्यत्वादित्येतदुक्तम् । यस्य सत्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृत-
 हानमहताभ्यागमस्य दोषः । एतावच्चैतत् स्यात् । सत्वो-
 च्छेदो वा हिंसा अनुच्छिन्निधर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रय
 कर्तृबधो वा न कल्पान्तरमन्यदस्ति सत्वोच्छेदस्य प्रतिषि-
 द्धः तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथवा कार्याश्रय
 कर्तृबधादिति कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्य-
 स्यात्प्रत्यक्षतश्च सुखदुःखप्रतिसम्बेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रय-
 स्तदायतनं तद्भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता तन्नि-
 मिन्नादि सुखदुःखसम्बेदनस्य निर्वृतिः न तमन्तरे-
 णेति तस्य बध उपघातः पीडा प्रमापणं वा हिंसा
 न नित्यत्वेनात्मोच्छेदः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मक-
 प्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वादेतेति । इतस्तु देहादिव्यतिरिक्तं
 आत्मा ॥

सू० सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

भा० पूर्वोपरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्य-
 भिज्ञानम् । तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थं

भा० इति । सव्येन चक्षुषा *दृष्टमद्येतरैणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञा-
नात् । यमद्राचं तमेवैतर्हि पश्यामीति । इन्द्रियचेतन्ये तु-
नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः
अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तस्वेतनः ॥

सू० नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥
॥ ८ ॥

भा० एकमिदं चक्षुष्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तो गृह्य-
माणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घ-
स्येव ॥

सू० एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

भा० एकस्मिन्नुपपत्ते चोद्भूते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते
चक्षुर्विषयग्रहणसिद्धम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ॥

सू० अवयवनाशेष्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

भा० एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य
हि कासुचिच्छाखासु द्विनासूपलभ्यत एव वृक्षः ॥

* दृष्टस्येतरैवापीति क्वचित् पाठः ।

† अस्तिदमिति क्वचित् पाठः ।

सू० दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

भा० न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नि-
त्यत्वप्रसङ्गात् बद्धस्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि
तस्य विनाशः । येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते
अथवा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि
शिरःकपाले दाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने
भेदेन गृह्यते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति
अथैकविनाशस्थानियमाद्वाविमावर्थौ तौ च पृथगाव-
रणोपघातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति, अवपीडनाशैकस्य
चक्षुषोरग्निविषयसन्निकर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते
तथैकत्वे विरुद्ध्यते, अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धा-
नमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः अनुमीयते चायं
देहादिमह्नातव्यतिरिक्तचेतन इति ॥

सू० इन्द्रियान्तर विकारात् ॥ १२ ॥

भा० कस्य चिदस्यफलस्य गृहीतसाहचर्यं रूपे गन्धे वा केन-
चिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः
रसानुसृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितोदन्तोदकसंभवभृतौ गृह्यते
तस्येन्द्रियचैतन्येऽनुपपत्तिः, मान्यदृष्टमन्यः स्मरति ॥

सू० न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

भा० स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्त्तव्यो-
विषयः तत्कृत इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकत इति ॥

सू० तदात्मगुणसङ्गावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

भा० तस्या आत्मगुणत्वे सति सङ्गावादप्रतिषेध आत्मनः
यदि स्मृतिरात्मगुणः एवं सति स्मृतिरूपपद्यते नान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरतीति, इन्द्रियचैतन्ये तु नागाकर्तृकाणां विषय-
ग्रहणानामप्रतिसन्धानम् । प्रतिसन्धाने वा विषयव्यव-
स्थानुपपत्तिः, एकस्तु चेतनोऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः
पूर्वदृष्टमर्थं स्मरतीति एकस्थानेकार्थदर्शिना दर्शनप्रति-
सन्धानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे सति सङ्गावः विपर्यये चानु-
पपत्तिः । स्मृत्याश्रयाः प्राणभृतां सर्वे व्यवहाराः आत्म-
स्मिद्धमुदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार इति ॥

सू० अपरिसङ्ख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

भा० अपरिसङ्ख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः
स्मर्त्तव्यविषयत्वादिति येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे अज्ञासि-
षमहममुमर्थमिति । एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञा-
तेर्थोविषयो ज्ञार्थमात्रम् ज्ञातवानहममुमर्थमसावर्थो मया
ज्ञातः ज्ञातमस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमे
तदाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समानार्थम् सर्वत्र खलु ज्ञा-

भा० ता ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते अथ प्रत्यक्षेऽर्थे या स्मृति स्तया-
 चीणि ज्ञानान्येकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि
 न नामाकर्तृकाणि नाकर्तृकाणि किन्तुर्लोककर्तृकाणि
 अद्राचममुमर्थं यमेवैतद्दिं पश्यामि अद्राचमिति दर्शनं
 दर्शनसम्बन्ध, न खल्वसम्बन्धिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राच-
 मिति, ते खल्वेते द्वे ज्ञाने यमेवैतद्दिं पश्यामीति तृतीयं ज्ञा-
 नमेवमेकोऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानै र्युज्यमानो नाकर्तृको न नामा-
 कर्तृकः किन्तुर्लोककर्तृक इति, सोऽयं स्मृतिविषयोऽपरि-
 सङ्गायमानो विद्यमानः प्रज्ञातोर्थः प्रतिषिध्यते नास्या-
 त्मा स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वादिति न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्त-
 व्यमात्रविषयं वा इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत् स्मृतिप्रति-
 सन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः
 स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्थं ज्ञास्याम्यमुमर्थं वि-
 जानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वा-
 ऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां
 सुसमूर्षाविशिष्टाञ्च प्रतिसन्धत्ते संस्कारसन्ततिमात्रेण सत्वे
 उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स नास्त्येकोपि संस्का-
 रोयस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिश्चानुभवेत् । न चा-
 नुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति
 चोत्पद्यते देहान्तरवत् अतोऽनुमीयते अस्त्येकः सर्वविषयः
 प्रतिदेहं खज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धञ्च प्रतिसन्धत्ते इति
 यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावाच्च प्रतिसन्धानं भवतीति ॥

सू० नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

भा० न देहादिषष्ठातव्यतिरिक्त आत्मा कस्मात् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्। दर्शनस्यर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो यतः मनो हि सर्वविषयमिति तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसष्ठातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥

सू० ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

भा० ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति स्यर्शनेन स्पर्शति एवमन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनमन्तःकरणभूतं सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति। एवं सति ज्ञातव्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनः संज्ञाऽभ्यनुज्ञायते मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थं विवाद इति प्रत्याख्याने वा सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं प्रत्याख्यायते नास्तीति। एवं रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपि न सन्तीति सर्वेन्द्रियविलोपः प्रसज्यत इति ॥

सू० नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

भा० योयं नियम इत्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य स-

भा० न्ति मतिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति, अयं निरनुमानो
 नात्रानुमानमस्ति येन नियमं प्रतिपद्यामह इति । रूपा-
 दिभ्यश्च विषयान्तरं सुखाद्यरूपसम्बन्धौ करणान्तर
 सङ्गावः, यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यत इति करणान्तरं
 घ्राणम्, एवञ्चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणा-
 न्तरं रसनम् एवं श्रेषु तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो
 न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम् तच्च ज्ञाना-
 दौगपद्यल्लिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपसम्बन्धौ करणं तच्च ज्ञाना-
 दौगपद्यल्लिङ्गम् तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्नि-
 धेर्न युगपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तत्र यदुक्तमात्मप्रतिपत्तिहे-
 तूनां मनसि संभवादिति तदयुक्तम् किं पुनरयं देहा-
 दिसङ्घातादन्योनित्य उतानित्य इति कुतः संग्रहः उभ-
 यथा दृष्टत्वात् संग्रहः । विद्यमानमुभयथा भवति नित्य-
 मनित्यञ्च प्रतिपादिते चात्मसङ्गावे संग्रहानिवृत्तेरिति
 आत्मसङ्गावे हेतुभिरेवास्य प्राग्देहभेदादवस्थानं सिद्धम्
 ऊर्द्धमपि देहभेदादवतिष्ठते कुतः ॥

सू० पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभयशोक-
 सम्प्रतिपत्तेः ॥ १६ ॥

भा० जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्ष-
 भयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान्
 ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा स्मृत्यनुबन्धस्य पूर्वाभ्या-

भा० समन्तरेण न भवति पूर्वाभ्यासस्य पूर्वजन्मनि सति नान्यथे-
ति सिद्ध्यत्येतत्, अतिष्ठते ऽयमूर्द्धं शरीरभेदादिति ॥

सू० पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः ॥
॥ २० ॥

भा० यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसंमीलनं विकारो भव-
ति एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः-
स्यात् हेत्वभावादयुक्तम् अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोध-
संमीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति,
नात्रोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनहेतुर्न वैधर्म्यादस्ति
हेत्वभावादसंबद्धार्यकमपार्थक्यमुच्यते इति । दृष्टान्ताच्च
हर्षादिनिमित्तस्थानिट्तिः या चेयमासेवितेषु विषयेषु
हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्वत्यगुवन्धकता प्रत्यात्मं गृह्यते
सेयं पद्मादिसंमीलनदृष्टान्तेन न निवर्तते यथा चेयं न
निवर्तते तथा जातस्थापीति, क्रियाजातस्य पर्णविभागः
संयोगप्रबोधः,* संमीलने क्रियाहेतुस्थानुमेयः । एवञ्च
सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिद्ध्यते । अथ निर्निमित्तः पद्मा-
दिषु प्रबोधसंमीलनविकार इति मतम् एवमात्मनोऽपि
हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति तच्च ॥

सू० नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकवि-
काराणाम् ॥ २१ ॥

* पर्णविभाग संयोगौ प्रबोध संमीलने इति पाठः साधुः ।

भा० उष्णादिषु सत्सु भावात् असत्त्वभावात् तन्निमित्ताः
पञ्चभूतानुसङ्घेष निवृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसंमीलन
विकारा निमित्ताङ्गवित्तुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण, न-
चान्यत् पूर्वाभ्यस्तस्यनुबन्धान्निमित्तमस्तीति । नचोत्प-
त्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात् न हर्षादीनां
निमित्तमन्तरोत्पत्तिः नोष्णादिवन्निमित्तान्तरोपा-
दानं हर्षादीनां तस्माद्युक्तमेतत् इतश्च नित्यआत्मा ॥

सू० प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

भा० जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृ-
ह्यते सच नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कथा युक्त्वा, दृश्यते
हि शरीरिणां लुधापीद्यमानानामाहाराभ्यासकृतात्
स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः, न च पूर्वशरीरमन्तरे-
णासौ जातमात्रस्योपपद्यते, तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं
यत्रानेनाहारोभ्यस्त इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात्
प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पोडितः पूर्वाभ्यस्तमाहारम-
नुस्मरन् स्तन्यमभिलषति तस्मान्मदेहभेदादात्मा भिद्यते
भवत्येवोर्द्धं देहभेदादिति ॥

सू० अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

भा० यथा खलु अयोऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एव-

भा० माहाराभासमन्तरेण वाचः स्तन्यमभिलाषति, किमिद-
मयसोऽयस्कान्ताभिस*र्षणं निर्निमित्तमथनिमित्तादिति
निर्निमित्तत्वावत् ॥

सू० नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

भा० यदि निर्निमित्तं लोष्टादयोपयस्कान्तमुपसर्पेयु र्जजा-
तु नियमे कारणमस्तीति अथ निमित्तात् तत्केनोपस्रभ्यत
इति क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गस्य क्रि-
याहेतुनियमः तेनान्यत्रप्रवृत्त्यभावः वाचस्यापि नियतमु-
पसर्षणं क्रियोपस्रभ्यते नच स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहा-
राभासकृतात् स्मरणानुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्तेनो-
पपाद्यते न चासति निमित्ते कस्य षिदुत्पत्तिः, न च
दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते, तस्मादयसोऽयस्कान्ता-
भिगमनमदृष्टान्त इति, अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्ति-
र्भवति न जात्वयो लोष्टमुपसर्पति किं कृतोऽनियम इति
यदि कारणनियमाः सर्व्वक्रियानियमलिङ्गः एवं वा-
चस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितु-
मर्हति तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यदेति दृष्टेन विशि-
ष्यते दृष्टोहि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष
इति । इतश्च नित्य आत्मा कस्मात् ॥

* मम गमिति क्वचित् पाठः ।

सू० वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

भा० सरागोजायत इत्यर्थादापद्यते अयं जायमानो रागा-
नुबद्धो जायते रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः
पूर्वानुभवस्य विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि प्ररीरमन्तरेण
नोपपद्यते, सोऽयमात्मा पूर्वप्ररीरानुभूतान् विषयाननु-
स्मरन् तेषु तेषु रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रति-
सन्धिः, एवं पूर्वप्ररीरस्य पूर्वतरेण पूर्वतरस्य पूर्वतमेने-
त्यादिना ऽनादिस्त्रेतमस्य प्ररीरयोगः अनादिस्य रागा-
नुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति । कथं पुनश्चायते पूर्व-
विषयानुचिन्तनजनितोजातस्य रागो न पुनः ॥

सू० सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

भा० यद्योत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्प-
द्यन्ते तद्योत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते,
अत्रायमुदितानुवादोनिदर्शनार्थः ॥

सू० न सरूपनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

भा० न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्ति रात्मनोरागस्य च,
कस्मात् सरूपनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् । अयं खलु प्राणि-
नां विषयानाशेवमानानां सरूपजनितो रागो गृह्यते

भा० सङ्ख्यास्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः, तेनानुमीयते जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृतो राग इति । आत्मोत्पादाधिकरणत्वात् रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्ख्यादन्यस्मिन् रागकारणे सति वाच्या कार्यद्रव्यगुणवत् न चात्मोत्पादः सिद्धो नापि सङ्ख्यादन्यद्रागकारणमस्ति । तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तयोत्पत्तिरिति, अथापि सङ्ख्यादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगो ऽप्रत्याख्येयः । तच्च हि तस्य *निर्वृत्तिः नास्मिन् जन्मनि तन्मयत्वाद्वाग इति विषयाभ्यासः स्वप्न्यं भावनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यते इति जातिविशेषाच्च रागविशेष इति, कर्म स्वप्निदं जातिविशेषनिवर्त्तकम् तादर्थ्यात्ताच्छब्दं विज्ञायते, तस्मादनुपपन्नं सङ्ख्यादन्यद्रागकारणमिति, अनादिस्वेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तं, स्वस्तकर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं तत् परीक्ष्यते किष्काणादिवदेकप्रकृतिकम् उत नानाप्रकृतीति, कुतः संशयः, विप्रतिपत्तेः संशयः, पृथिव्यादीनि भूतानि सङ्घाविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिज्ञानत इति किञ्च तत्त्वम् ॥

सू० पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

भा० तच्च मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् गुणान्तरोप-

* निर्वृत्तिरिति क्वचित् पाठः । † प्रकृतिकमिति क्वचित् पाठः ।

भा० लभेः गन्धवती पृथिवी गन्धवच्छरीरम् अत्रादीनामगन्ध-
त्वात् तत् प्रकृत्यगन्धं स्यात् न त्विदमवादिभिरसंपृक्तया
पृथिव्यारम्भं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्पत इत्यतः पञ्चानां
भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः
पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे
शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्याद्यादि-
द्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयोनावादि संयोगमन्तरेण निष्प-
त्तिरिति । पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलभेः, निश्वासेच्छ्वासेप-
लभेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पा-
ञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्र-
कारः, कथं सन्दिग्धाः सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मा-
पलभिरसति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति ।
यथा स्याद्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति तदिदमनेक-
भूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्यर्गञ्च प्रकृत्यनुविधा-
नात् स्यात् न त्विदमित्यंभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्त-
रोपलभेः ॥

सू० श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २६ ॥

भा० सूर्यन्ते चक्षुर्गच्छतादित्यत्र मन्त्रे पृथिवीन्ते शरीरमिति
श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति सू-
र्यं ते चक्षुः स्पर्शामीत्यत्र मन्त्रान्तरे पृथिवीन्ते शरीर-

मिति श्रूयते सेयं कारणादिकारस्य स्यतिरभिधीयत इति,
 स्थास्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्यारम्भदर्शना-
 द्भिन्नजातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः । अथेदानीमि-
 न्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते किमाव्यक्तिकान्याहो
 सिद्धैतैतिकानीति कुतः संग्रहः ॥

सू० कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्यतिरिच्य चोपलम्भात्
 संशयः ॥ ३० ॥

भा० कृष्णसारभौतिकं तस्मिन्ननुपपद्यते रूपोपलम्भिः उपह-
 ते चानुपलम्भिरिति व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विष-
 यस्योपलम्भो न कृष्णसारप्राप्तस्य, न चाप्राप्यकारित्वमि-
 न्द्रियाणाम् तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात् सम्भवति, एव
 मुभयधर्मीयस्यैः संग्रहः, अभौतिकानि इत्याह कस्मात् ॥

सू० महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

भा० महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलम्भते यथा न्ययोध-
 पर्वतादि, अखिल्यणुतरमणुतमञ्च गृह्यते न्ययोधधानादि,
 तदुभयमुपलम्भमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते भौतिकं हि
 यावन्नावदेव व्याप्नोति अभौतिकन्तु विभुत्वात् सर्वव्यापक-
 मिति न महदणुग्रहणमात्राद्भौतिकत्वं विभुत्वञ्चन्द्रिया-
 णां ब्रह्मं प्रतिपत्तुम् इदं खलु ॥

सू० रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

भा० तयोर्महदखोर्ग्रहणं चतुरश्वोरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषा-
द्भवति यथा प्रदीपरश्मोरर्थस्य चेति रश्म्यर्थं सन्निकर्षस्या-
वरणलिङ्गः, चाक्षुषो हि रश्मिः कुक्ष्यादिभिरावृतमर्थं न
प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे सतो-
दमाह ॥

सू० तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

भा० रूपस्यैवद्वि तेजो महत्त्वाद्नेकद्रव्यवत्त्वाच्चोपलब्धिरि-
ति प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चक्षुषोरश्मिर्द्यदित्या-
दिति ॥

सू० नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहे-
तुः ॥ ३४ ॥

भा० सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य
रश्मे र्थां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति ।
यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्यास्याधोभागस्य ॥

सू० द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥

भा० भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्य-
वक्षविष*क्तावयवमायं द्रव्यं प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यते स्यैव

* विभक्तावयवमिति क्वचित् पाठः ।

† चोपलब्धिनियम इति कृत्तिकारसम्मतः पाठः ।

श्रीतो गृह्यते तस्य द्रव्यस्थानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ क-
ल्प्येते । तथाविधमेवच तैजसं द्रव्यमनुद्भूतरूपं सप्त रू-
पेष नोपलभ्यते स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्थानु-
बन्धात् योऽभवसन्तौ कल्प्येते यत्र तेषा भवति ॥

सू० अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥
॥ ३६ ॥

भा० यत्र रूपञ्च द्रव्यञ्च तदाश्रयः प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूप-
विशेषस्तु यद्भावात् कश्चिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य
कश्चिदनुपलब्धिः स रूपधर्मोऽयमनुद्भवसमाख्यात इति, अनु-
द्भूतरूपस्यायं नायनो रश्मिः, तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत
इति दृष्टञ्च तेजसोधर्मभेदः उद्भूतरूपस्पर्शम्यत्यक्षं तेजो
यथादित्परश्मयः, उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शञ्च प्रत्यक्षम् यथा
प्रदीपरश्मयः । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षम् यथावादि-
संयुक्तं तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षश्चाक्षुषोरश्मिरिति ॥

सू० कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥
॥ ३७ ॥

भा० यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपल-
ब्धिभूतश्च कल्प्यते तथेन्द्रियाणि व्यूहानि विषयप्राप्त्यर्थञ्च

भा० रश्मेशाशुषस्य व्यूहः, रूपस्यर्मानभिव्यक्तिस्य व्यवहारप्र*क्षु-
 स्यर्था द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्यवहा-
 रार्था सम्बद्रव्याणां विश्वरूपोव्यूह इन्द्रियवत्कर्मका-
 रितः पुरुषार्थतन्त्रः । कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योप
 भोगार्थं मिति ॥

सू० †अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः॥ ३८ ॥

भा० यस्यावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघातः
 स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रति-
 घातधर्मकं दृष्टमिति । अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी भौति-
 काभौतिकयोः समानत्वादिति । यदपि मन्यते प्रतिघाता-
 ङ्गीतिकानोन्द्रियाणि अप्रतिघाताद्भौतिकानोतिप्राप्तम्-
 दृष्टस्याप्रतिघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलभ्येः तत्र
 युक्तम् कस्मात् यस्माङ्गीतिकमपि न प्रतिहन्यते काचा-
 भ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनां, स्याद्या-
 दिषु पाचकस्य तेजसो ऽप्रतिघातः, उपपद्यते चानुप-
 लब्धिः कारणभेदात् ॥

सू० मध्यन्दिनेस्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः

॥ ३९ ॥

* दृश्यर्था इति क्वचित् पाठः ।

† इदं सूत्रं न दृष्टिकारसम्मतम् ।

३

भा० चयाऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाद्योपलब्धिरिति सत्पुपलब्धिकारणे मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः, एवं महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपविशेषाद्योपलब्धिरिति, सत्पुपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तान्तरतः, तच्च व्याख्यातमनुद्भूतरूपस्यर्द्रव्यस्य प्रत्यक्षतोनुपलब्धिरिति, अत्यन्तानुपलब्धिसाभावकारणम्, योहि ब्रवीति लोष्टप्रकाशो मध्यन्दिने आदित्यप्रकाशाभिभवाद्योपलभ्यत इति तस्यैतत्स्यात् ॥

सू० न राचावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

भा० अयनुमानतोऽनुपलब्धिरिति एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्टप्रकाशो नास्ति नत्वेवं चाक्षुषो रश्मिरिति उपपन्नरूपाचेयम् ॥

सू० वाद्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तेऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

भा० वाद्येण प्रकाशेनानुगृहीतं चाक्षुर्विषयग्राहकम्, तदाभावेऽनुपलब्धिः, सति च प्रकाशानुगृहे ग्रीतसर्त्रोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य *चाक्षुषाऽग्रहणम् रूपस्यानुद्भूत-

* चाक्षुषोऽग्रहणमिति क्वचित् पाठः ।

भा० त्वात् सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपान्नयस्य द्रव्यस्थानुप-
लब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं तदनूपलम्बेरहेतुरित्येतदयुक्तम्,
कस्मात् पुनरभिभवोऽनुपलम्बिकारणम् चाक्षुषस्य रश्मिर्ना-
च्यत इति ॥

सू० अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

भा० वाङ्मयप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायाञ्चेति शार्थः, यद्रूप-
मभिव्यक्तमुद्भूतं वाङ्मयप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विष-
योऽभिभवोविपर्यये ऽभिभवाभावात् अनुद्भूतरूपत्वाच्चानु-
पलम्बमानं वाङ्मयप्रकाशानुग्रहाच्चोपलम्बमानं नाभिभूयत
इति एवमुपपन्नम् अस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥

सू० नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

भा० दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंश-
प्रभृतीनाम्, तेन शेषस्थानुमानमिति, जातिभेदवद्वि-
यभेद इति चेत् धर्ममात्रं चानुपपन्नं आवरणस्य प्रा-
प्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति । इन्द्रियार्थमन्निकर्षस्य भ्रान-
नकारणत्वानुपपत्तिः कस्मात् ॥

सू० अप्राप्य ग्रहणम् काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितो-
पलम्बेः ॥ ४४ ॥

भा० दृष्यादिसर्पद्भ्यं* काचेऽभ्रपटलेवा प्रतिहतं दृष्टमव्य-
वहितेन सन्निकृत्यते व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति यदि
च रश्म्यर्थसन्निकर्षोयदृष्टहेतुः स्यात् न व्यवहितस्य सन्नि-
कर्ष इत्ययदृष्टं स्यात् अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिका-
न्तरितोपलम्भिः सा + ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि अत
एवाभौतिकानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥

सू० न कुक्षान्तरितानुपलम्भेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

भा० अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुक्षान्तरितस्थानु-
पलम्भिर्न स्यात् प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटि-
कान्तरितोपलम्भिर्न स्यात् ॥

सू० अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

भा० न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विवृधाति सो ऽप्र-
तिहन्यमानः सन्निकृत्यत इति, यस्य मन्यते न भौतिकस्या-
प्रतीघात इति तत्र ॥

सू० आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरेपि दाक्ष्येऽविधा-
तात् ॥ ४७ ॥

* सर्पतद् द्रव्यमिति क्वचित् पाठः ।

+ तस्मान्ज्ञायते ऽप्राप्यकारीतीति क्वचित् पाठः ।

‡ सन्निकृत्यते इति क्वचित् पाठः ।

भा० आदित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरितेष्वविघातात्
 दाहोऽविघातात् अविघातादिति च पदाभिसंबन्धभेदा-
 दाह्यभेद इति यथा वाक्यं चार्थभेद इति प्रतिवाक्यं
 वाक्यार्थभेदः आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते
 अविघातात् कुम्भस्यमुदकन्तपतिं प्राप्तौ हि द्रव्यान्त-
 रगुणस्य उष्णस्यर्गस्य ग्रहणम् तेन च श्रोतस्यर्गाभिभव
 इति, स्फटिकान्तरितेषु प्रकारानीये प्रदीपरश्मीनाम-
 प्रतिघातः अप्रतिघातात् प्राप्तस्य ग्रहणमिति भर्जनक-
 पाक्षादिस्यञ्च द्रव्यमाग्नेयेन तेजसा दह्यते तत्राविघा-
 तात् प्राप्तिः प्राप्तौ तु दाहोनाप्राप्यकारि तेन इति
 अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते कोऽयमवि-
 घातो नाम अव्यूह्यमानावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येषा-
 सर्वतो द्रव्यस्याविष्टम्भः क्रियाहेतोरप्रतिबन्धः प्राप्तेरप्रति-
 षेध इति, दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां वेदिः श्रोतस्यर्गस्य
 ग्रहणम्, न च इन्द्रियेषामन्निष्ठस्य द्रव्यस्य स्यर्गोपलब्धिः
 दृष्टौ च प्रस्यन्दपरिस्त्वौ तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नय-
 नरश्मेरप्रतिघाताद्विभियार्थेन सह सन्निकर्षादुपपन्नं ग्रह-
 णमिति ॥

सू० नेतरेतरधर्म्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

भा० काचाभ्रपटलादिवदा कुम्भादिभिरप्रतिघातः कुम्भा-

भा० दिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति नियमे क्त्वा-
रणं वाच्यमिति ॥

सू० आदर्शादकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धि-
वत्तदुपलब्धिः ॥ ४६ ॥

भा० आदर्शादकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्त्रो धर्मेनियम-
दर्शनात् प्रसादस्य वा स्त्रोधर्मेरूपोपलक्षणम् यथादर्श-
प्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मिः स्त्रेण मुखेण सन्निकर्षे
सति स्वमुखोपलक्षणम् प्रतिविम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपानु-
ग्रहान्तन्निमित्तं भवति आदर्शरूपोपघाते तदभावात्
कुचादिषु च प्रतिविम्बग्रहणं न भवति एवं काचाभ्रप-
टलादिभिरविघातश्चक्षुरश्मिः कुचादिभिश्च प्रतिघातो-
द्रव्यस्वभावनिश्चयमादिति ॥

सू० दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥
॥ ५० ॥

भा० प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् न खलु भोः परीक्ष्यमाणेन
दृष्टानुमिता अर्थाः ब्रह्मा नियोक्तमेवं भवतेति नापि प्र-
तिषेद्धुमेवं न भवतेति न हीदमुपपद्यते रूपवद्भ्योपि आ-
क्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपञ्चाक्षुषं माभूदिति अग्निप्र-
तिपत्तिवद्भूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रति-

भा० पत्तिवद्वा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपि माभूदिति किं कार-
णम् यथा खल्वर्था भवन्ति य एषा खोभावः खोधर्ष
इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्त इति तथाभूत-
विषयकं हि प्रमाणमिति इमौ खलु नियोग प्रतिषेधा
भवतादेशितौ काचाभ्रपटलादिवद्वा कुचादिभिरप्रति-
घातो भवतु कुचादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिरप्रति-
घातो माभूदिति न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्माः
प्रतिघाताप्रतीघातयो र्द्युपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके
व्यवहितानुपलब्ध्याऽनुमीयते कुचादिभिः प्रतिघातः, व्य-
वहितोपलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात
इति अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बह्वनीन्द्रियाणि वा
कुतः संशयः ॥

सू० स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानात्वादवयवि-
नानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

भा० बह्वनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानस्य
सन्नेकोऽवयवो चेति तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशय इति
एकमिन्द्रियम् ॥

सू० त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

भा० त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्मात् अव्यतिरेकात् न त्व-
चा किञ्चिदिन्द्रियाधिष्ठानं न प्राप्तम् न चासत्यां त्वचि

भा० किञ्चिद्विषयग्रहणं भवति यथा सर्वेन्द्रियस्थानानि व्या-
प्तानि यस्याच्च सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगेकमिन्द्रि-
यमिति ॥

सू० नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

भा० स्वर्गोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि गृह्यमाणे त्वगि-
न्द्रियेण स्वर्गेन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अन्धा-
दिभिः न स्वर्गयाहकादिन्द्रियान्तरमस्तीति स्वर्गवद-
न्धादिभिर्मृच्छेरन् रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मात्त्रैक-
मिन्द्रियं त्वगिति ॥

सू० त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥
॥ ५४ ॥

भा० यथा त्वचोऽवयवविशेषः कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धू-
मस्पर्शं गृह्णाति नान्यः एवं त्वचोऽवयवविशेषोरूपादि-
याहकसोषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ॥

सू० व्याहृतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥

भा० त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगवयवविशेषेण
धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरित्युच्यते एवं च सति नाना-
भूतानि विषययाहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विष-
यग्रहणस्य भावान्तदुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वोवाह

भा० उत्तरेण वादेन व्याहन्यत इति, सन्दिग्धस्याव्यतिरेकः
 पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि न च
 तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भवतीति तस्मान्न त्वगन्यदा सर्व्व-
 विषयमेकमिन्द्रियमिति ॥

सू० न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

भा० आत्मा मनसा संवध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्व्वार्थैः
 सन्निलक्ष्यमिति आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रह-
 णानि स्युः, न च युगपद्रूपादयो गृह्यन्ते, तस्मान्नैकमिन्द्रियं
 सर्व्वविषयमस्तीति असाहचर्याच्च विषयग्रहणानां नैकमि-
 न्द्रियं सर्व्वविषयकम्, साहचर्य्ये हि विषयग्रहणानामन्वा-
 यानुपपत्तिरिति ॥

सू० विप्रतिषेधाच्च नत्वगेका ॥ ५७ ॥

भा० न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् त्वया रूपाण्यप्रा-
 प्तानि गृह्यन्त इति अप्राप्यकारित्वे स्यर्त्नादिष्वप्येवं प्रसङ्गः,
 स्यर्त्नादीनाञ्च प्राप्तानां ग्रहणद्रूपादीनामप्राप्तानामग्रह-
 णमिति प्राप्तम्, प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत् आवरणानुप-
 पत्तेर्विषयमात्रस्य ग्रहणम्, अथापि मन्येत प्राप्ताः स्यर्त्ना-
 दयस्त्वया गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानीति, एवं सति नास्त्वा-
 वरणम् आवरणानुपपत्तेस्त्वं रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य

भा० साध्यवहितस्यचेति । दूरान्तिकानुविधानं च रूपोपसङ्ग-
नुपसङ्गयो र्गस्यात् अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे
रूपस्याग्रहणमन्तिकेच ग्रहणमित्येतन्नस्यादिति एकत्वप्रति-
षेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरणुपादीयते ॥

सू० इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥

भा० अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणम्, स्पर्श-
नेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे सति न तेनैव रूपं गृह्यत इति
रूपग्रहणप्रयोजनं चक्षुरनुमीयते, स्पर्शरूपग्रहणेच ताभ्या-
मेव गन्धो न गृह्यत इति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमी-
यते, चयाणां ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यत इति रसग्रहणप्र-
योजनं रसनमनुमीयते, न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः
श्रूयत इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्रमनुमीयते, एवमि-
न्द्रियप्रयोजनस्थानितरेतरसाधनसाध्यत्वात् पञ्चैवेन्द्रियाणि ॥

सू० न तदर्थवद्गुत्वात् ॥ ५९ ॥

भा० न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्ध-
ति, कस्मात् तेषामर्थानां वज्रत्वात्, वद्वः खल्विमे इन्द्रि-
यार्थाः, स्पर्शास्त्रावच्छीतोष्णानुष्णशीता इति, रूपाणि शु-
क्लहरितादीनि, गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः, रसाः कटुका-
दयः, शब्दा वर्णात्मानो ध्वनिमात्राश्च भिन्नाः, तद्यथेन्द्रि-

भा० यार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थवज्जलादङ्गनी-
न्द्रियाणि प्रसज्यन्त इति ॥

सू० गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाङ्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥

॥ ६० ॥

भा० गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां
यानि गन्धादियदृष्टानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्ग्राह-
कान्तराणि न प्रयोजयन्ति, अर्थसमूहोऽनुमानमुक्तो नार्थै-
कदेशः, अर्थैकदेशश्चात्रित्यविषयपञ्चत्वमात्रं भवान् प्रति-
षेधति, तस्मादयुक्तोऽर्थं प्रतिषेध इति, कथं पुनर्गन्धत्वादि-
भिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति । स्वर्गः स्वस्वयं
त्रिविधः शीत उष्णाऽनुष्णाशीतश्च स्वर्गत्वेन स्वसामान्येन
संगृहीतः, गृह्यमाणे च शीतस्वर्गे नोष्णास्यानुष्णाशीतस्य
वा यदृष्टम् यादृकान्तरं प्रयोजयति, स्वर्गभेदानामेकसा-
धनसाध्यत्वात् । येनैव शीतस्वर्गे गृह्यते तेनैवेतरावपीति ।
एवं गन्धत्वेन गन्धानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसा-
नां शब्दत्वेन शब्दानामिति, गन्धादियदृष्टानि पुनरसमान
साधनसाध्यत्वाद्ग्राहकान्तराणां प्रयोजकानि, तस्मादुप-
पन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति, यदि सामान्यं सं-
यादकं प्राप्तमिन्द्रियाणां ॥

सू० विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वं ॥ ६१ ॥

भा० विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ॥

सू० न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः
॥ ६२ ॥

भा० न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया या-
हकान्तरनिरपेक्षा एकमाधनयाद्या अनुमीयन्ते, अनुमीय-
न्ते च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृत
व्यवस्था इन्द्रियान्तरयाद्यास्तस्मादसम्बद्धमेतत् । अयमेव
चाद्योऽनुयते बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति, बुद्धय एव लक्ष-
णानि विषयग्रहणलक्षणत्वादिन्द्रियाणाम्, तदेतदिन्द्रिया-
संपञ्चत्वादित्येतस्मिन् सूत्रे कृतभाव्यमिति, तस्माद्बुद्धिल-
क्षणपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि, अधिष्ठानान्यपि खलु पञ्चे-
न्द्रियाणम्, सर्व्वरौराधिष्ठानं स्यान्नं स्यान्नग्रहणलक्षणम्,
कृष्णसारोधिष्ठानं चतुर्वर्द्धिर्निःसृतं रूपग्रहणलक्षणम्, ना-
साधिष्ठानं घ्राणम्, जिह्वाधिष्ठानं रसनम्, कर्णच्छि-
द्राधिष्ठानं श्रोत्रम्, गन्धरसरूपस्य सर्व्वग्रहण*लक्षणत्वा-
दिति । गतिभेदादपीन्द्रियभेदः, कृष्णसारोपनिबद्धं चतु-
र्वर्द्धिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति, सर्व्व-
नादीनि त्विन्द्रियाणि विषया एवात्रयोपसर्पणात् प्रत्या-
सीदन्ति, सन्तानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आ-

* ग्रहणलक्षणत्वादिति कश्चित् पाठः ।

भा० कृतिः खलु परिमाणमित्यन्ता सा पञ्चधा स्वस्थानमा-
 चापि प्राणरसनस्यर्जनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि, चक्षुः
 कृष्णसारान्नयं वह्निर्निःसृतं विषयव्यापि, श्रोत्रं नान्य-
 दाकाशात्, तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं पुरुषसंस्का-
 रोपग्रहाद्याधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जकमिति । जा-
 तिरिति योनिं प्रचक्षते, पञ्च खल्विन्द्रिय योनयः पृथि-
 व्यादीनि भूतानि, तस्मात् प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रि-
 याणोतिषिद्धम्, कथं पुन श्नायते भूतप्रकृतीनोन्द्रियाणि
 नाव्यक्तप्रकृतीनीति ॥

सू० भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥

भा० दृष्टोहि वाङ्मादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्ति-
 नियमः, वायुः स्वर्गव्यञ्जकः, आपो रसव्यञ्जिकाः, तेजो
 रूपव्यञ्जकम्, पार्थिवं किञ्चिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गन्ध-
 व्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धि-
 नियमः, तेन भूतगुणविशेषोपलब्धे र्मन्यामहे भूतप्रकृतीनी-
 न्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति, गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा
 इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे समान इ-
 त्यत आह ॥

सू० गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथि-
 व्याः अनेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोद्याकाश-
 स्योत्तरः ॥ ६४ ॥

भा० स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः, आकाश-
स्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्यन्तेभ्य इति कथन्तरस्त्रिदशः स्वत-
न्त्रविनियोगसामर्थ्यात्, तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं
विज्ञायते, उद्देशस्य चेष्टिं स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परशब्द इति तन्त्रं
वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योऽन्य-
स्तदुत्तरः शब्द इति ॥

सू० न सर्व्वगुणानुपलब्धिः ॥ ६५ ॥

भा० नाद्यं गुणनियोगः साधुः, कस्मात् यस्य भूतस्य ये
गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्व्वे उपलभ्यन्ते पार्थिवेन हि
घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते गन्धएवैको गृह्यते एवं
श्लेषेष्वपीति कथन्तर्हीमे गुणा, विनियोक्तव्या इति ॥

सू० एकैकस्यैवोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां
तदनुपलब्धिः ॥ ६६ ॥

भा० गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य
गुणः अतस्तदनुपलब्धिः तेषान्तयोस्तस्य चानुपलब्धिः, घ्रा-
णेन रसरूपस्पर्शानां, रसनेन रूपस्पर्शयोः, चक्षुषा स्पर्श-
स्येति, कथन्तर्हीनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ॥

सू० संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६७ ॥

भा० अवाद्दिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं
श्रोत्रेष्वपीतिनियमस्तर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्थानियमाच्चतु-
र्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति
नियमस्योपपद्यते कथम् ॥

सू० विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥

भा० पृथिव्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्टमतः सं-
सर्गानियम इति तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यन्नैतर्हीति ॥

सू० न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥

भा० नेतित्रिसूत्रेण प्रत्याचष्टे, कस्मात् पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य
च प्रत्यक्षत्वात् महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद्रूपस्योपसम्भिरिति, तेज-
समेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमायं वा रूपाभावात्
तेजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संसर्गादनेकगु-
णग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तररूपकतन्तश्च पार्थि-
वाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे
वा कारणमुच्यतामिति, रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्ष-
त्वात् पार्थिवो रसः षड्विधः, आप्योमधुरएव नचैतत्
संसर्गाद्भवितुमर्हति, रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात्
तेजसरूपानुगृहीतयोः संसर्गं हि व्यञ्जकमेव रूपं न व्य-
ञ्ज्यमस्तीति एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात्

भा० रूपयोः, पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं रूपम्, आप्यन्तु शुक्लमप्रकाशकम्। नचैतदेकगुणानां संसर्ग-सत्युपसम्भृत इति। उदाहरणमात्रञ्चैतत् अतःपरं प्रपञ्चः, स्यर्गयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवोऽनुष्णा-श्रीतः स्यर्गः, उष्णसौम्यः प्रत्यक्षो, नचैतदेकगुणानामनु-ष्णाश्रीतस्यर्गं वायुना संसर्गोपपद्यत इति, अथवा पार्थि-वाप्ययोर्द्रव्ययोर्न्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् चतुर्गुणं पा-र्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमायं प्रत्यक्षत्वेन तत्कारणमनुमीयते, तथाभूतमिति तस्य कार्यं सिद्धं कारणभावाद्भिः कार्य-भाव इति, एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वाद्दुष्-व्यवस्थायाम्कारणे द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति। दृष्टञ्च वि-वेकः पार्थिवपयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवं द्रव्यमवादिभिर्वि-द्युक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यञ्च पराभ्यां तैजसञ्च वायुना न चैकैकगुणं गृह्यत इति निरनुमानन्तु विष्टं ह्यपरं परे-षेत्येतदिति नाचसिद्धमनुमापकं गृह्यत इति येनैतदेवं प्रतिपद्येमहि यद्योक्तं विष्टं ह्यपरम्वरेणेति भूतसृष्टौ-वेदितव्यं न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तं दृ-ष्टञ्च साम्प्रतमपरम्वरेणविष्टमिति वायुना च विष्टं तेज इति। विष्टत्वं संयोगः सच द्वयोः समानो वायुना च विष्टत्वात् स्यर्गवत्तेजो न तु तेजसाविष्टत्वाद्रूपवान् वायु-रिति नियमकारणं नास्तीति। दृष्टञ्च तैजसेन स्यर्गेन वायव्यस्यर्गस्याभिभवाद्गृह्यमिति न च तेनैव तस्या-

भा० भिभव इति । तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्यन्
सर्वगुणानुपलब्धेरिति चेदि*तं समाधीयते ॥

सू० पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्प्रधानं ॥ ७० ॥

भा० तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनां पूर्वं पूर्वं ग-
न्धादेर्गुणस्योत्कर्षात्तत्प्रधानम् का प्रधानता विषयग्राह-
कत्वम्, को गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तौ समर्थत्वम्, यथा वाङ्मा-
नां पार्थिव्राप्यतैजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणदिगुणानां
न सर्वगुणव्यञ्जकत्वम्, गन्धरसरूपोत्कर्षात्तु यथा-
क्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जकत्वम्, एतं घ्राणरसनचक्षुषां चतु-
र्गुणत्रिगुणदिगुणानां सर्वगुणग्राहकत्वम् । गन्धरसरूपोत्क-
र्षात्तु यथाक्रमं गन्धरसरूपग्राहकत्वं तस्माद् घ्राणादिभिर्न
सर्वेषां गुणानामुपलब्धिरिति । यस्तु प्रतिजानीते गन्ध-
गुणत्वाद्घ्राणं गन्धग्राहकं एवं रसनादिष्वपीति तस्य
यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्यत इति किं-
कृतं पुनर्व्यवस्थानम् किञ्चित् पार्थिवमिन्द्रियं न सर्वाणि
कानिचिदाप्यतैजसवायव्यामोन्द्रियाणि न सर्वाणीति ॥

सू० तद्यवस्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥

भा० अर्थनिर्दृतिरसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुष-

* यदुदितं तत् समाधीयते इति क्वचित् पाठः ।

भा० संस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वन्नब्दः
 प्रकृष्टो यथा विषयोभूयानित्युच्यते । यथा पृथगर्थक्रि-
 यासमर्थानि पुरुषसंस्कारवन्नाद्विषोषधिमणिप्रभृतोनि द्र-
 व्याणि निर्वर्त्यन्ते न सर्व्वं सर्व्वार्थम्, एवं पृथग्विषयग्रह-
 णसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्यन्ते न सर्व्वविषयग्रहण-
 समर्थानीति । स्वगुणाश्लेषलभन्ते इन्द्रियाणि कस्मादि-
 तिचेत् ॥

सू० सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥

भा० खान् गन्धादीश्लेषलभन्ते घ्राणादीनि केन कारणे-
 नेतिचेत् स्वगुणैः सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् घ्राणं स्वेन
 गन्धेन समानार्थकारिणा सह वाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य
 स्वगन्धग्रहणं सहकारिवैकल्यात् न भवति, एवं श्रेयाणा-
 मपि यदि पुनर्गन्धः सहकारी च स्यात् घ्राणस्य याज्ञ-
 सेत्य*त आह ॥

सू० तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७३ ॥

भा० न गुणोपलम्भिरिन्द्रियाणाम् । यो व्रूते यथा वाह्य-
 द्रव्यं चक्षुषा गृह्यते तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृ-
 ह्यतामिति तादृगिदम् तुल्योद्युभयत्र प्रतिपत्तिहेत्वभाव
 इति ॥

* त्वेतदाह इति क्वचित् पाठः ।

सू० न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥

भा० स्वगुणास्रोपलभन्ते इन्द्रियाणीत्येतत् न भवति उप-
लभ्यते हि स्वगुणः शब्दः ओत्रेणेति ॥

सू० तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

भा० न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति न
शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं
प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते अनुमीयते तु ओत्रेणाकाशेन श-
ब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वज्ञाकाशस्येति, परिशेषज्ञानुमानं
वेदितव्यम्, आत्मा तावत् ओता न करणं मनसः ओत्रत्वे
वधिरत्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं ओत्र-
भावे चासामर्थ्यम् अस्तिचेदं ओत्रमाकाशञ्च शिष्यते परि-
शेषादाकाशं ओत्रमिति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयाध्यायस्याहमा-
ह्निकम् ॥ * ॥

भा० परीक्षितानोन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः
सा किमनित्या नित्यावेति कुतः संशयः ॥

सू० कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

भा० अस्यर्भवत्वन्ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते । बुद्धौ वि-
 शेषस्योपजनापायधर्मत्वम् विपर्ययस्य यथास्वमित्यनि-
 त्ययोक्त्या बुद्धौ नोपलभ्यते तेन संग्रयः । अनुपपन्नरूपः
 खल्वयं संग्रयः, सर्व्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेदनीयाऽनित्या
 बुद्धिः सुखादिवत्, भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जा-
 नामि अज्ञासिषमिति नस्योपजनापायौ अन्तरेण त्रै-
 कास्यव्यक्तिः, ततश्च त्रैकास्यव्यक्तेरनित्या बुद्धिरित्येतत्
 सिद्धम्, प्रमाणसिद्धस्येदम् शास्त्रेऽप्युक्तम् इन्द्रियार्थ-
 सिकर्षोत्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्येवमा-
 दि, तस्मात् संग्रयप्रक्रियानुपपत्तिरिति । दृष्टिप्रवादे-
 पास्यभ्यर्थन्तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति
 साक्षाः पुरुषस्यान्तःकरुणभूता नित्या बुद्धिरिति साधनं
 प्रचक्षते ॥

सू० विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

भा० किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानम् यं पूर्व्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं
 जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभि-
 ज्ञानम् एतच्चावस्थिताया बुद्धे रूपपन्नम्, नानात्वे तु बुद्धि-
 भेदेषुत्पन्नापवर्गिषु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातम-
 न्यः प्रत्यभिजानातीति ॥

सू० साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

भा० यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवम्प्रत्यभिज्ञानमपीति
 किं कारणम् चेतनधर्मस्य करणेऽनुपपत्तिः पुरुषधर्मः
 खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्विधेयः प्रत्ययोऽध्यवसाय इति,
 चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थम्प्रत्यभिजानातीति तस्यैतस्माद्दे-
 तो नित्यत्वं युक्तमिति, कारणचैतन्याभ्युपगमे तु चेतन
 स्वरूपं वचनीयं नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति
 प्रतिपत्तुम्, ज्ञानश्चेदुद्धेरन्तःकरणस्याभ्युपगम्यते, चेतन-
 सोदानो किं स्वरूपं को धर्मः किन्तत्त्वम् ज्ञानेन च
 बुद्धौ वर्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति, चेतयत इति
 चेत् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जाना-
 तीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते बुध्य-
 ते पश्यत्युपलत इत्येकोऽयमर्थ इति, बुद्धिर्ज्ञापयतीतिचेत्
 अद्वा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्यमेतत् एवञ्चा-
 भ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरण-
 स्येति प्रतिपुरुषश्च शब्दान्तरव्यवस्था प्रतिज्ञाने प्रतिषेध-
 हेतुवचनम् । यस्य प्रतिजानीते कश्चित् पुरुषश्चेतयते
 कश्चिदुच्यते कश्चिदुपलभते कश्चित् पश्यतीति पुरुषान्तरा-
 णि खल्विमानि चेतनोवोधोपलब्ध्या द्रष्टेति नैकस्यैते धर्मा
 इति, अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति, अर्थस्याभेद इति चेत्
 समानमभिन्नार्था एते शब्दा इति तत्र व्यवस्थानुपपत्ति-
 रित्येवं चेन्नान्यथे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते
 इत्यत्राप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप

भा० इति यदि पुनर्बुध्यतेऽनयेति बोधनं बुद्धिर्मनएवोच्यते तच्च नित्यम् अस्वेतदेवं न तु मनसोविषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम् । दृष्टं हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानम् सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति चक्षुर्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति तस्माज्ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतुरिति । यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति वृत्तिय वृत्तिमतो नान्येति ॥

सू० न युगपद्ग्रहणात् ॥ ४ ॥

भा० वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतोऽवस्थानाद्बुद्धीनामवस्थानमिति आनीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्त इति युगपद्विषयाणां ग्रहणं प्रसज्यत इति ॥

सू० अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

भा० अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तः करणस्य विनाशः प्रसज्यते विचर्य्यये च नानात्वमिति । अविशु चैकस्मिन् पर्यायेष्वेन्द्रियैः संयुज्यत इति ॥

सू० क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

भा० इन्द्रिया*र्यानां वृत्तिवृत्तिमतोर्गानात्मिति, एकत्वे च प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥

सू० अप्रत्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

भा० अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः, अनुपलब्धिश्च कस्यचिदर्थस्य विषयान्तरव्यासङ्गे मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्गानात्वात् एकत्वे ह्यनर्थकोव्यासङ्ग इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥

सू० न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

भा० प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्प्यर्थस्य गमनस्याभावः । तत्र क्रमवृत्तित्वाभावाद्युगपद्गृहणानुपपत्तिरिति गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनोऽन्तःकरणस्यायुगपद्गृहणं न सिद्धान्तरेषामुच्यते । यथा चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा सन्निलवृत्तिप्रकृतयोस्तस्य कालग्रहणात् पाणिचन्द्रमसोर्ध्ववधानप्रतीघातेनानुमीयत इति सोऽयं ज्ञान्तःकरणे विवादे न तस्य नित्यत्वे षिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यञ्चेति, क तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः प्रतिषिद्धमिति एकस्यान्तःकरणं नाना चैता-

* इन्द्रियाणामिति कश्चित् पाठः ।

भा० ज्ञानात्मिकावृत्तयः चतुर्विज्ञानं प्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं
गन्धविज्ञानमेतच्च वृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति । एतेन
विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषयान्तरग्रहणलक्षणो वि-
षयान्तरव्यासङ्गः पुरुषस्य नान्तःकरणस्येति केनचिदिन्द्रिये-
ण सन्निधिः केनचिदसन्निधिरिति । अयन्तु व्यासङ्गोऽ-
नुज्ञायते मनस इति । एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति
सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते ॥

सू० स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥

॥ ९ ॥

भा० तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानः यथा द्रव्यान्तरो
पहिते स्फटिके अन्यत्वाभिमानोनीलोलोहित इति । एवं
विषयान्तरोपधानादिति ॥

सू० न हेत्वभावात् ॥ १० ॥

भा० स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमानो
गौषो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभा-
वादनुपपन्न इति, समानो हेत्वभाव इति चेत् न ज्ञा-
नानां क्रमेणोपजननापाद्यदर्शनात् क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु
ज्ञानानुपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते तस्माद्गन्धान्यत्वा-

भा० भिमानवदयं ज्ञानेषु जानात्वाभिमान इति । स्फटिकान्य-
त्वाभिमानवदित्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह ॥

सू० स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्भ्रूतीनाम-
हेतुः ॥ ११ ॥

भा० स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदाज्ञानात्वाभिमा-
न इत्ययमविद्यमानहेतुः पक्षः, कस्मात् स्फटिकेऽप्यपरा-
परोत्पत्तेः, स्फटिकेऽप्यन्याव्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या नि-
रुध्यन्त इति, कथम् क्षणिकत्वाद्भ्रूतीनां क्षणस्याप्पीयान्
कास्तः, क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः, कथं पुनर्गम्यते क्षणिका-
व्यक्तय इति, उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु
पक्तिनिवृत्तस्याहाररसस्य शरीररुधिरादिभावेनोपच-
योऽपचयस्य प्रबन्धेन प्रवर्त्तने उपचयाद्भ्रूतीनामुत्पादः
अपचयाद्भ्रूतिनिरोधः, एवं च सत्यवयवपरिणामभेदेन
वृद्धिः शरीरस्य कासान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिमान्ने
वेदितव्य इति ॥

सू० नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥

भा० पदार्थानां सर्वासु व्यक्तिषूपचयापचयप्रबन्धः शरीर-
वदिति नायं नियमः, कस्मात् हेत्वभावात्, नाचप्रत्यक्षम-
नुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति, तस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा

भा० यत्र यत्रोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्र तत्र व्यक्तीनाम-
 परापरोत्पत्तिरूपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते य-
 चा शरीरादिषु, यत्र यत्र न दृश्यते तत्र तत्र प्रत्याख्यायते
 यथा यावप्रभृतिषु, स्फटिकेऽप्युपचयापचयप्रबन्धो न दृश्यते
 तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति, यथा चार्कस्य
 कटुकिञ्चा सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत्, तादृगे-
 तदिति । यस्याशेषनिरोधेनापूर्वात्पादनिरन्वयं द्रव्यस-
 न्माने लक्षिकानां मन्यते तस्यैतत् ॥

सू० नेत्यत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १३ ॥

भा० उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयोवस्त्री-
 कादीनाम्, विनाशकारणस्योपलभ्यते घटादीनामवयव-
 विभागः । यस्य त्वनपचितावयवं निरुध्यते अनुपचिता-
 वयवस्योत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वात्पादे न
 कारणमुभयचाप्युपलभ्यत इति ॥

सू० क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्च त-
 दुपपत्तिः ॥ १४ ॥

भा० यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्ति-
 कारणस्याभ्यनुज्ञायते तथा स्फटिकेऽपरापरासु व्यक्तिषु
 विनाशकारणमुत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञेयमिति ॥

सू० लिङ्गतोग्रहणान्मानुपलब्धिः ॥ १५ ॥

भा० चीरविनाशलिङ्गं चीरविनाशकारणं दधुत्पत्ति-
लिङ्गं दधुत्पत्तिकारणञ्च गृह्यतेऽतोमानुपलब्धिः । विप-
र्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु अपरापरोत्पत्तौ व्यक्ती-
नां न लिङ्गमस्तीत्यनु*वृत्तिरेवेति, अत्र कश्चित् परि-
हारमाह ॥

सू० न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥
॥ १६ ॥

भा० पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणा-
मस्यावस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मानिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्ति-
रिति । गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्यपर आह गुणान्तरप्रा-
दुर्भावस्य सतोद्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत
इति स खल्वेकपक्षीभाव इव, अत्रतु प्रतिषेधः ॥

सू० व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनि-
वृत्तेरनुमानम् ॥ १७ ॥

भा० समूर्ध्वनलक्षणादवयव्यूहाद्द्रव्यान्तरेदधुत्पत्तौ गृह्य-

* त्वनुत्पत्तिरिति कश्चित् पाठः ।

भा० माणे पूर्वं पयोद्रव्यमवयवविभाग्येनितृत्तमित्यनु-
 मीयते यथा मृदवयवानां द्यूष्टान्तराद्द्रव्यान्तरे स्वास्त्रा-
 मुत्पन्नायां पूर्वं मृतपिण्डद्रव्यं मृदवयवविभाग्येन निव-
 र्त्ततइति मृददावयवत्वयः पयोदभोर्नाशेषनिरोधे नि-
 रन्वयोद्द्रव्यान्तरोत्पादो घटत इति अभ्यनुज्ञाय च
 निष्कारणं शीरविनाशं दध्युत्पादश्च प्रतिषेध उच्यते
 इति ॥

सू० क्वचिदिनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धे-
 रनेकान्तः ॥ १८ ॥

भा० शीरदधिवन्निष्कारणैः विनाशोत्पादौ स्फटिकादि-
 व्यक्तीनामिति नाथमेकान्त इति, कस्मात् हेत्वभावात्
 नाशहेतुरस्ति अकारणैः विनाशोत्पादौ स्फटिकादि
 व्यक्तीनां शीरदधिवत् न पुनर्विनाशकारणाभावात् कु-
 श्य विनाशः उत्पत्तिकारणाभावाद्योत्पत्तिः एवं स्फ-
 टिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावादिनाशो-
 त्पत्तिभाव इति निरधिष्ठानश्च दृष्टान्तवचनम् मृद्व-
 माशयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादथमाश्रय-
 वान् दृष्टान्तः शीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्ध्युत्पत्तिव-
 वचेति तौ तु न मृद्वेते तस्मान्निरधिष्ठानोयं दृष्टान्त

* दध्युत्पत्तिवचेति क्वचित् पाठः ।

भा० इति, अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशो योऽत्र
 साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न निष्कारणौ
 विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोऽयं दृष्टान्तः
 प्रतिषेद्धुमन्नक्यात् चीरदधिवत्तुनिष्कारणौ विनाशो-
 त्पादावितिष्येयोऽयं प्रतिषेद्धुं कारणतो विनाशोत्प-
 त्तिदर्शनात् चीरदधौर्विनाशोत्पत्तौ पश्यता तत्कारण-
 मनुमेयम्, कार्यसिद्धिं हि कारणमित्युपपन्नमनित्या बुद्धि-
 रिति । इदम् चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिः आत्मेन्द्रियमनोऽ-
 र्थानां गुण इति प्रसिद्धेऽपि च खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं
 प्रवर्त्तयामीति प्रक्रियते योऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः
 संग्रहः विशेषस्यायदृषादिति । तत्रायं विशेषः ॥

सू० नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशोऽपिज्ञानावस्थानात् ॥
 ॥ १६ ॥

भा० नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञा-
 नस्य भावात्, भवति खल्विदमिन्द्रियेऽर्थे च विनष्टे, ज्ञानम-
 द्राक्षमिति न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानमभितुमर्हति अ-
 न्यत् खलु चैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थ
 विनाशे न भवति, इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं तस्य यु-
 क्तोभाव इति, सतिः खल्वयमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टवि-
 षया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वोपसन्नेः कारणं युक्तम्, न

भा० चान्यदृष्टमन्यः स्मरति, न च मनसि ज्ञातर्यभुपगम्यमाने
 शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञाद्वलं प्रतिपादयितुम्, अस्तु तद्धि
 मनोगुणो ज्ञानम् ॥

सू० युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २० ॥

भा० युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गम्, तत्र युग-
 पज्ज्ञेयानुपलब्ध्यानुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणो ज्ञा-
 नम्, कस्य तर्हि, ज्ञस्य वन्नित्वात्, वन्नी ज्ञाता, वयं कर-
 णम्, ज्ञानगुणत्वे च करणभावनितृप्तिः ज्ञाणादिसाध-
 नस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञानभावादानुमीयते अन्तःकरण-
 साधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृत्येति तत्र यज्ज्ञानगुणं स
 आत्मा, यन्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तःकरणं मनस्यदिति
 संज्ञाभेदमात्रार्थभेदइति, युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्चायोगिन
 इति *वार्थः, योगी खलु च्छ्रद्धौ प्रादुर्भूतायां विकरण-
 धर्मा निर्माय सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु युग-
 पज्ज्ञेयानुपलभते, तच्चैतदिभौ ज्ञातर्युपपद्यते नाणौ मन-
 सीति, विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः,
 विभु मनस्यदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत् संघो-
 गाद्युगपज्ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ॥

सू० तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

* वार्थ इति क्वचित् पाठः ।

भा० विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज्ज्ञानोत्पत्ति-
प्रसङ्ग इति ॥

सू० इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनु*त्पत्तिः ॥
॥ २२ ॥

भा० गन्धाद्युपलम्बेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निक-
र्षोऽपि कारणम् तस्य चाद्योगपद्यमणुत्वात् मनसः, अद्यौ-
गपद्यादनुत्पत्ति युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेऽपीति । यदि
पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते ॥

सू० नेत्यत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥

भा० आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमात्राद्गन्धादिज्ञानमुत्पद्यत इति
मात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत् प्रतिपद्येमहीति ॥

सू० विनाशकारणानुपलम्बेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्र-
सङ्गः ॥ २४ ॥

भा० तदात्मगुणत्वेपि तुल्यमित्येतदनेन समुचीयते । द्विवि-
धो हि गुणनाशहेतुः, गुणानामाश्रयाभावो विरोधी

* तदनुपपत्तिरिति क्वचित् पाठः ।

च गुणः, नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः, विरोधी च बुद्धे
गुणो न गृह्यते तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

सू० अनित्यत्वग्रहादुत्तेर्बुद्धान्तराद्विनाशः शब्दवत्
॥ २५ ॥

भा० अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीय-
मेतत् गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धेर्बुद्धान्तरं विरोधी
गुण इत्यनुमीयते, यथा शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तर-
विरोधीति, असङ्घोषेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु सतिहे-
तुव्यात्मसमवेतेव्यात्ममगसोश्च सन्निकर्षे समाने सति-
हेतौ सति न कारणस्याधोगपस्यमस्तीति युगपत् सततः
प्रादुर्भवेद्युः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादिति। तत्र कश्चित्
सन्निकर्षस्याधोगपस्यमुपपादयित्वाह ॥

सू० ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्यु-
त्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

भा० ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतै-
रात्मप्रदेशैः पर्यायेण मनः सन्निकृत्यते आत्ममगःसन्नि-
कर्षात् सततयोऽपि पर्यायेण भवन्तीति ॥

सू० नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥

भा० सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माश्रय-
सहितो जीवनमिष्यते । तत्रास्य प्राक् प्रापणादन्तःशरी-
रे वर्त्तमानस्य मनसः शरीराद्बहिर्ज्ञानसंस्कारैरात्मप्रदेशैः
संयोगेनोपपद्यत इति ॥

सू० साध्यत्वाद्हेतुः ॥ २८ ॥

भा० विपच्यमानकर्माश्रयमात्रं जीवनम्, एवञ्च सति साध्य-
मन्तःशरीरवृत्तित्वं मनस इति ॥

सू० स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २९ ॥

भा० सुस्मूर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कश्चि-
दर्थं स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनः
सन्निकर्षजस्य प्रयत्नो द्विविधः धारकः प्रेरकश्च, निःसृते च
शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद्गुह्यत्वात्पतनं
स्यात् शरीरस्य स्मरत इति ॥

सू० न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥

भा० आशुगति मनसस्य वहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञान-
संस्कारेण सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं

X¹

भा० युज्यत इति, उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीराग्निःसरणं
मनसोऽतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति ॥

सू० न स्मरणकालानियमात् ॥ ३१ ॥

भा० किञ्चित् क्षिप्रं स्मर्यते किञ्चिच्चिरेण, यदा चिरेण
तदा सुसुषुप्त्या मनसि धार्यमाणे चिन्ताप्रवन्धे सति कस्य-
चिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं स्यतिहेतुर्भवति
तत्रैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यते इति, शरीरसंयो-
गानपेक्षसात्मनः संयोगो न स्यतिहेतुः शरीरस्य भोगा-
द्यतनत्वात् उपभोगायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो
निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखादीना-
मुत्पत्तौ कस्यते, कृत्रौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति ॥

सू० आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः
॥ ३२ ॥

भा० आत्मप्रेरणेन वा मनसो वहिः शरीरात् संयोगविशे-
षः स्यात्, यदृच्छया वाकस्मिकतया, ज्ञतया वा मनसः
सर्वथा चानुपपत्तिः, कथम् स्मर्त्तव्यत्वादिच्छातः स्मरण-
ज्ञानसंभवाच्च, यदि तावदात्माऽमुष्यार्थस्य स्यतिहेतुः

* मारचितमित् क्वचित् पाठः ।

भा० संस्कारः अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यता-
मिति मनः प्रेरयति तदा स्मृतएवासावर्थी भवति न
स्मार्त्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्षआत्मप्रदेशः संस्कारोवा तत्रा-
नुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति, सुसूर्षया चायं मनः
प्रणिदधानश्चिरादपि कश्चिदर्थं स्मरति नाकस्मात्, श्रत्वञ्च
मनसोनास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति, एतच्च ॥

सू० व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण
समानम् ॥ ३३ ॥

भा० यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः कश्चिद्देशे शर्करया कण्टकेन
वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनःसंयोगविशेषएषितव्यः,
दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनञ्चेति तत्रायं समानः प्रति-
षेधः, यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया, नाकस्मिकः
संयोग इति, कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरितिचेत्
समानम्, कर्मादृष्टं पुरुषस्यं पुरुषोपभोगार्थस्मनसि क्रिया-
हेतुरेवं दुःखं दुःखसंवेदनञ्च सिध्यतीत्येवञ्चेन्नान्यथे समानं
स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति । तत्र यदुक्त-
मात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषइत्ययम-
प्रतिषेध इति पूर्व्वस्तु प्रतिषेधो नान्तःशरीरवृत्तित्वा-
न्मनस इति, कः खल्विदानीं कारणयोगपद्यसङ्गावे दुःग-
पदस्मरणस्य हेतुरिति ॥

सू० प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युग-
पदस्मरणम् ॥ ३४ ॥

भा० यथा स्वप्नात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतु-
रेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्भव-
न्ति तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ॥

सू० प्रातिभ्वत् प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्य-
प्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

भा० अत् स्वप्निवद् प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षे
स्मार्त्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गोहेत्व-
भावात् अतः स्मृतिहेतोरसम्बेदनात् प्रातिभेन समाना-
भिमानः, बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कस्यिदेवार्थः कस्य-
चित् स्मृतिहेतुः, तस्थानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति, न-
चायं स्मार्त्ता सर्व्वे स्मृतिहेतुं संवेदयते, एवं मे स्मृतिरूप-
क्षेत्यसंबेदनात्, प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्त्तमिति । प्रा-
तिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्माविशेषादुपभोगवन्नियमः ।
प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मात् नोत्पद्यते यथो-

* इदं सूत्रं न वृत्तिकारसंमतम् ।

भा० उपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति । एवं पुरुषक-
 र्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पा-
 दयति, हेत्वभावादयुक्तमेतदिति चेत् न करणस्य प्रत्यय-
 पर्याये सामर्थ्यात्, उपभोगवन्नियमइत्यस्ति दृष्टान्तः,
 हेतुःनास्तीति चेन्नान्यसे न करणस्य प्रत्ययपर्याये साम-
 र्थ्यात् नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते, नचाने-
 कस्मिंस्सदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेषानुमेयं करणसामर्थ्य-
 मित्यभूतमिति न ज्ञातुर्विकरणधर्मिणो देहनानाले
 प्रत्यययोगपद्यादिति, अथच्च द्वितीयः प्रतिषेधः अव-
 स्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपदने-
 कार्थस्मरणं स्यात् क्वचिदेवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रि-
 यार्थप्रबन्धेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति तेन
 यदा मनःसंयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्थानेकस्य युगपत्
 स्मरणं प्रसज्यते प्रदेशस्य संयोगपर्यायाभावादिति आत्म-
 प्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियौ-
 गपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः, ब्रह्मसन्ताने तु ओचाधिष्ठान-
 प्रत्यासत्त्या ब्रह्मश्रवणवत् संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः
 स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः, पूर्वएव तु प्रतिषेधो
 नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति,
 यत्पुरुषधर्मो ज्ञानमन्तःकरणस्येच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखानि
 धर्मा इति कस्यचिद्दर्शनं तत् प्रतिषिध्यते ॥

सू० अस्येच्छादेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥

भा० अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति, ज्ञातं सुखसाधनमाप्नुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति, प्राप्तुं इच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावप्तये समीहाविशेषआरम्भः, जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छापटुत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च, तस्माज्जस्येच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति, आरम्भनिवृत्त्येस्य प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात्परिचानुमानं वेदितव्यमिति । अत्र भूतचैतनिक आह ॥

सू० तल्लिङ्गत्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येषप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥

भा० आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छादेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छादेषो तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाद्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छादेषज्ञानैर्योग इति चैतन्यम् ॥

सू० परश्चादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥

भा० शरीरेचैतन्यनिवृत्तिरारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छादेष-

* प्राप्तीच्छेति समीचीनः पाठः ।

भा० ज्ञानैर्योग इति प्राप्तम् परम्यादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति । अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः परम्यादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्ती व्यभिचरतः न तर्ह्युभयं हेतुः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति । अयन्तर्ह्यन्योर्थः तस्मिन्नुत्पादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावत् चसस्यावरशरीरेषु तदवयवव्यूहसिद्धः प्रवृत्तिविशेषः, सोष्टादिषु च सिद्धाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावोनिवृत्तिः आरम्भनिवृत्तिसिद्धाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाप्येषुषु तद्दर्शनादिच्छाद्वेषयोस्तद्योगाज्ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति ॥

सू० कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३६ ॥

भा० कुम्भादिष्वदवयवानां व्यूहसिद्धः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः, सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावोनिवृत्तिः, न च मृत्सिकतानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानैर्योगः, तस्मात् तस्मिन्नुत्पादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति ॥

सू० नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥

भा० तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ श्लेषेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये किन्त-

भा० हिं प्रयोष्याश्रये, तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती
 साः न सर्वेषु इत्यनियमोपपत्तिः । यस्य तु *ज्ञानाद्भूता-
 नामिच्छादेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती साश्रये तस्य नि-
 यमः स्यात् । यथा भूतानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिगुण-
 प्रतिबन्धाच्च निवृत्तिर्भूतमात्रे भवति नियमेन एवं भूत-
 मात्रे ज्ञानेच्छादेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती साश्रये
 स्याताम् । तस्मात् प्रयोजकाश्रिताज्ञानेच्छादेषप्रयत्नाः
 प्रयोष्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । एकश-
 रीरे तु ज्ञादवज्जलं निरनुमानम् । भूतचैतनिकस्यैकश-
 रीरे बह्वनि भूतानि ज्ञानेच्छादेषप्रयत्नगुणानीति ज्ञाद-
 वज्जलं प्राप्तम्, श्रोमिति त्रुवतः प्रमाणं नास्ति । यथा
 नानाशरीरेषु नाना ज्ञातारोबुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात्, एव-
 मेकशरीरेषु बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञादवज्जल-
 स्येति दृष्टस्यान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानाम्
 सोनुमानमन्यत्रापि दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु परश्चादिषू-
 पादानलक्षणेषु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्ति-
 विशेषः सोनुमानम् अन्यत्रापि च । असंख्यावरशरीरेषु त-
 दवयवबुद्धिलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषोभूतानामन्यगुणनिमित्तइति
 स च गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमा-
 ख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्थाराधनाय प्रयोजकोभूतानां प्रय-

* ज्ञानादिति कश्चित् पाठः ।

भा० त्वदिति । आत्मास्त्वित्तेतुभिरात्मनित्यत्वेतुभिश्च भूत-
चैतन्यप्रतिषेधः कृतोवेदितव्यः, नेन्द्रियार्थयोस्तद्दिनाद्येपि
ज्ञानावस्थानादिति च समानः प्रतिषेध इति, क्रियामात्रं
क्रियोपरममात्रञ्च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तं तस्मि-
न्नुक्त्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येव्यप्रतिषेधः, अन्यथात्वमे
आरम्भनिवृत्ती आख्याते न च तथात्रिधे पृथिव्यादिषु दृ-
श्येते, तस्माद्युक्तं तस्मिन्नुक्त्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येव्य-
प्रतिषेध इति । भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्य-
दाहरणमात्रम् ॥

सू० यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न
मनसः ॥ ४१ ॥

भा० इच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोस्मिन्नमित्यतः
प्रवृत्ति यथोक्तं संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसाश्चैतन्य
प्रतिषेधः । पारतन्त्र्यात् परतन्त्राणि भूतेन्द्रियमनसि-
धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैत-
न्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्थिरिति । अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्ति-
र्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां पर-
कृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति स्यात् अचैतन्ये तु तत्साधनस्य
स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यत इति, अथायं सि-
द्धोपसंग्रहः ॥

x 2

सू० परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥

भा० आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम्, परिशेषो नाम प्रसक्त-
प्रतिषेधेऽन्यथा प्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः, भूतेन्द्रियमन-
सां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते शिष्यते चात्मा तस्य
गुणो ज्ञानमिति ज्ञायते, यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति दर्शन-
नस्यर्धनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहे-
तूनामप्रतिषेधादिति परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापना-
दिज्ञानार्थञ्च यथोक्तहेतूपपत्तिवचनमिति । अथवोप-
पत्तेश्चेति हेतुन्तरमेवेदम् नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादे-
कस्मिन् शरीरे धर्माश्चरित्वा कायभेदात् स्वर्गे देवेषूपपद्यते
अधर्माश्चरित्वा देहभेदान्तरकेषूपपद्यते इति उपपत्तिः
शरीरान्तरप्राप्तिलक्षणा, सा सति सत्ये नित्ये चाश्रयवती
बुद्धिप्रबन्धमात्रेण निरात्मके निराश्रया नोपपद्यते इति ।
एकसत्त्वाधिष्ठानस्थानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते ।
शरीरप्रबन्धोच्छेदस्यापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते, बुद्धिसन्तति-
मात्रेण त्वेकसत्त्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वानं सन्धावति न
कश्चिच्छरीरप्रबन्धादिमुच्यते इति संसारापवर्गानुपपत्ति-
रिति बुद्धिसन्ततिमात्रेण च सत्त्वभेदात् सर्वमिदं प्राणिव्यव-
हारजातमप्रतिषेधितमव्यावृत्तमपरिनिष्ठमञ्च स्यात्, ततः
स्मरणाभावान्नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति, स्मरणञ्च खलु
पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्वा ग्रहणम् अज्ञासिषममुमर्थं

भा० ज्ञेयमिति, सोयमेको ज्ञाता पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति त-
सास्य ग्रहणं स्मरणमिति, तद्बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके
नोपपद्यते ॥

सू० स्मरणत्वात्मनोऽज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥

भा० उपपद्यत इति, आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिबन्तति-
मात्रस्येति, तुग्रन्धोऽवधारणे, कथम् अज्ञस्वभावत्वात् अद-
त्यस्य स्वभावः स्वोधर्मः । अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अ-
ज्ञासीदिति त्रिकालविषयेषानेकेन ज्ञानेन सम्बन्धते तसा-
स्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयम् ज्ञास्यामि जा-
नामि अज्ञासिषमिति वर्तते तद्यस्यायं स्वोधर्मस्तस्य स्मरणं
न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति । स्मृतिहेतूनाम-
द्योगपद्याद्युपदस्मरणमित्युक्तम्, अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यते
इति, स्मृतिः खलु ॥

सू० प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरि-
ग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यवि-
रोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभ-
याऽर्थित्वक्रियारागधर्माधर्मेनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥

भा० सुसूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानम्, सुसूर्षितलिङ्ग-

भा० चिन्तनस्यार्थस्मृतिकारणम्, निवन्धः खल्वेकग्रन्थोपयमो-
 ऽर्थानाम्, एक ग्रन्थोपयताः खल्वर्थाग्रन्थोपयस्मृतिहेतवश्चानु-
 पूर्व्येतरथा वा भवन्तीति । धारणाशास्त्रकृतो वा, प्रज्ञा
 तेषु वस्तुषु स्मर्त्तव्यानामुपनिःक्षेपोनिवन्ध इति, अभ्या-
 सस्तु समाने विषये ज्ञानानामभ्यासवृत्तिरभ्यासजनितः
 संस्कारआत्मगुणोऽभ्यासशब्देनोच्यते स च स्मृतिहेतुः
 समान इति, खिलं पुनः संयोगिसमवायेकार्थसमवायिवि-
 रोधिचेति, संयोगी यथा धूमोऽग्नेः, गोर्विषाणं, पाणिः पा-
 दस्य, रूपं स्पर्शस्य, अभूतं भूतस्येति । लक्षणं पञ्चवचस्वं
 गोचस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गर्गाणामिदमिति, सा-
 दृश्यं चिन्तनं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि, परिग्रहात्
 स्त्रेण वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते, आत्रयात् ग्रामस्था
 तदधीनं स्मरति । आत्रितात् तदधीनेन ग्रामस्थमिति,
 सम्बन्धात् अन्नेवाशिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति,
 आनन्तर्यात् इतिकरणीयेष्वर्थेषु, वियोगात् येन विप्रथु-
 व्यते तद्वियोगप्रतिमन्वेदी ऋषं स्मरति, एककार्यात्
 कर्त्तृन्तरदर्शनात् कर्त्तृन्तरे स्मृतिः, विरोधात् विजिगी-
 षमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः स्मर्यते, अतिशयात् येना-
 तिशय उत्पादितः, प्राप्तेः, यतो येन किञ्चित् प्राप्तमाप्त्यं
 वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति, व्यवधानात् कोशादिभिर-
 सिप्रथतीनि स्मर्यन्ते, सुखदुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्यते, इच्छा-
 द्वेषाभ्यां चमिच्छति यच्च द्वेषि तं स्मरति, भयात् यतोवि-

भा० भेति, अर्थित्वात् येनार्थी भोजनेनाच्छादनेन वा, क्रिया-
या रथेन रथकारं स्मरति, रागात् यस्यां स्त्रियां रक्तो भ-
वति तामभीक्ष्णं स्मरति, धर्मात् जात्यन्तरस्मरणमिह चा-
धीतश्रुतावधारणमिति, अधर्मात् प्रागनुभूतदुःखसाधनं
स्मरति, न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवन्तीति
युगपदस्मरणमिति, निदर्शनञ्चेदं स्मृतिहेतूनां न परि-
सङ्ख्यानमिति, अनित्यायाश्च बुद्ध्यावुत्पन्नापवर्गित्वात् का-
लान्तरावस्थानाच्चानित्यानां संग्रहः । किमुत्पन्नापवर्गिणी
बुद्धिः शब्दवत् आहोस्वित् कालान्तरावस्थायिनी कुम्भव-
दिति, उत्पन्नापवर्गिणीति पचः परिगृह्यते कस्मात् ॥

सू० कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४५ ॥

भा० कर्माणोऽनवस्थायिनो ग्रहणादिति चिप्रत्येषोरापतनात्
क्रियासन्तानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियास-
न्तानवदुद्धिसन्तानोपपत्तिरिति अवस्थितग्रहणे च व्यव-
धीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणेन
सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्तते प्रागव्यवधानात् तेन व्यवहिते प्र-
त्यक्षं ज्ञानं निवर्तते कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यव-
धानेऽपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेतेति, स्मृतिश्चालिङ्गं बुद्ध्यावस्थाने

* अव्यवहिते चेति क्वचित् पाठः । .

भा० संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्यतिहेतुत्वात्, यस्य मन्येतावतिष्ठते
बुद्धिः दृष्टादि बुद्धिविषये स्यतिः सा च बुद्ध्वावन्त्यायां
कारणाभावान्नस्यादिति, तदिदमस्त्रिं कस्मात् बुद्धिजोऽदि
संस्कारो गुणान्तरं स्यतिहेतुर्न बुद्धिरिति हेत्वभावाद-
युक्तमिति चेत् ॥

सू० बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ॥ ४६ ॥

भा० यावदवतिष्ठते बुद्धिस्त्वावदसौ बोद्धव्योऽर्थः प्रत्यक्षः,
प्रत्यक्षे च स्यतिरनुपपद्येति ॥

सू० अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रू-
पाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४७ ॥

भा० यद्युत्पन्नाऽपवर्गिणी बुद्धिः प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग-
हणम्, यथा विद्युत्सम्पाते विद्युतस्य प्रकारस्थानवस्थानाद-
व्यक्तं रूपग्रहणमिति व्यक्तन्तु द्रव्याणां ग्रहणं तस्माद्युक्त-
मेतदिति ॥

सू० हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥

भा० उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यन्तदेवाभ्यनु-
ज्ञायते विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति यत्राव्यक्तं

भा० ग्रहणं तत्रोत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ग्रहणहेतुविकल्पाद्ग्रह-
णविकल्पो न बुद्धिविकल्पात्, यदिदं क्वचिदव्यक्तं ग्रहणमयं
विकल्पो ग्रहणहेतुविकल्पात्, यत्रानवस्थितो ग्रहणहेतु-
स्तत्राव्यक्तं ग्रहणम् यत्रावस्थितस्तत्र व्यक्तं न तु बुद्धेरवस्था-
नानवस्थानाभ्यामिति, कस्मात् अर्थग्रहणं हि बुद्धिः यत्तद-
र्थग्रहणमव्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति विशेषाग्रहणे च सामा-
न्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणम् तत्र विषयान्तरे बुद्ध्यन्तरानु-
त्पत्तिर्निमित्ताभावात्, यत्र समानधर्मयुक्तस्य धर्मो गृह्यते
विशेषधर्मयुक्तस्य तद्व्यक्तं ग्रहणम्, यत्र तु विशेषेऽगृह्यमाणे
सामान्यग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणम्, समानधर्मायोगाच्च
विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरम् तत्र यद्ग्रहणं न भवति
तद्ग्रहणनिमित्ताभावात् न बुद्धेरनवस्थानादिति यथा-
विषयश्च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनाम्
सामान्यविषयश्च ग्रहणं स्वविषयं प्रत्यव्यक्तं विशेषविषय-
श्च ग्रहणं स्वविषयं प्रति व्यक्तम्, प्रत्यर्थनियताहि बुद्ध्यः,
तदिदमव्यक्तग्रहणं देहितं क्व विषये बुद्धानवस्थानकारितं
स्यादिति धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानालस्य भावाभावा-
भ्यां तदुपपत्तिः, धर्मिणः स्वस्वर्थस्य समानाश्च धर्माविशि-
ष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता नानाबुद्ध्यस्ता उभयोर्यदा ध-
र्मिणि वर्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणम् धर्मिणमभिप्रेत्य यदा तु
सामान्यग्रहणमात्रं तदाऽव्यक्तं ग्रहणमिति, एवं धर्मिण-
मभिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोरग्रहणयोरुपपत्तिरिति, न वेदम-

भा० व्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बोद्धव्यस्य वा ऽनवस्थायित्वादुपपद्यत इति
इदं हि न ॥

सू० प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥
॥ ४६ ॥

भा०, अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां ग्रहणं प्रतिप-
त्तव्यम्, कथम् प्रदीपार्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदी-
पार्चिषां सन्तत्या वर्त्तमानानां ग्रहणानवस्थानं याद्धान-
वस्थानञ्च प्रत्यर्थनियतत्वात् बुद्धीनां चावन्ति प्रदीपार्ची-
षि तावन्त्यो बुद्धय इति दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रह-
णमिति, चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चा-
भावादिति ॥

सू० द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥

भा० सांज्ञिकः सति भावः स्वगुणोऽप्यु द्रवत्वमुपलभ्यते
परगुणसोपलब्धता, तेनाथं संशयः किं शरीरगुणस्येतना शरी-
रे दृश्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति न शरीरगुणस्येतना
कक्षात् ॥

सू० यावच्छरीरभावित्वाद्द्रूपादीनाम् ॥ ५१ ॥

भा० न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनन्तु गृह्यते ।
यथोष्णताहीना आपः, तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति, संस्का-
रवदितिचेन्न कारणानुष्केदात् यथाविधे द्रव्ये संस्कार-
क्षयाविधे एवोपरमो न तत्र कारणोष्केदादत्यन्तं
संस्कारानुपपत्तिर्भवति यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते
तथाविधेवात्पन्नोपरमश्चेतनाया गृह्यते, तस्मान् संस्का-
रवदित्यसमः समाधिः, अथापि शरीरस्यश्चेतनोत्पत्ति
कारणं स्यात् द्रव्यान्तरस्थं बोभयस्थं वा, तत्र नियम-
हेत्वभावात् शरीरस्येन कदाचिच्चेतनोत्पद्यते कदाचिच्चेति-
नियमहेतुर्नास्तीति द्रव्यान्तरस्येव शरीर एव चेतनो-
त्पद्यते न लोष्टादिषु इत्यत्र न नियमहेतुरस्तीति
उभयस्य निमित्तत्वे शरीरसमानजातीये द्रव्ये चेतना नो-
त्पद्यते शरीर एव चोत्पद्यते इति नियमहेतुर्नास्तीति,
यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः
एवं चेतनोपरमः स्यादिति ॥

सू० न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥

भा० नात्यन्तं रूपोपरमोद्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकज
गुणान्तरं रक्तं रूपमुत्पद्यते शरीरेतु चेतनामात्रोपरमोऽ-
त्यन्तमिति, अथापि ॥

सू० प्रतिद्वन्द्विसिद्धेःपाकजानामप्रतिषधः ॥ ५३ ॥

भा० यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिबन्धिसिद्धिस्तावत्सु पा-
कजात्यत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्या-
ग्रहणात्, न च शरीरे चेतनाप्रतिबन्धिसिद्धौ सहानवस्था-
यिगुणान्तरं गृह्यते येनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः,
तस्मादप्रतिबिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्त्तते नतु वर्त्तते
तस्मान्शरीरगुणस्येतना इति, इतश्च न शरीरगुण-
स्येतना ॥

सू० शरीरव्यापित्वात् ॥ ५४ ॥

भा० शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वे चेतनोत्पत्त्या व्याप्ता-
इति न क्वचिदनुत्पत्तिस्येतनायाः, शरीरवच्छरीराव-
यवास्येतना इति प्राप्तं चेतनबहुत्वम्, तच्च यथा प्रतिश-
रीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञानानां व्यवस्थालिङ्गमेव-
मेकशरीरेऽपि स्यात् नतु भवति तस्मान्शरीरगुणस्येत-
नेति, यदुक्तं न क्वचिच्छरीरावयवे चेतनायाः अनुत्पत्ति-
रिति सा न ॥

सू० केशनखादिघनपलम्भैः ॥ ५५ ॥

भा० केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिस्येतनाया इति । अनुप-
पन्नं शरीरव्यापित्वमिति ॥

सू० त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशंनखादिष्वप्रसङ्गः ॥
॥ ५६ ॥

भा० इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्यन्तं जीवमनःसुख-
दुःखसंवित्थायतनभूतं शरीरम्, तस्मान्न केशादिषु चेत-
नोत्पद्यते । अर्थकारितस्तु शरीरोपनिबन्धः केशादो-
नामिति, इतस्तु न शरीरगुणश्चेतना ॥

सू० शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

भा० द्विविधस्य शरीरगुणः अप्रत्यक्षस्य गुह्यत्वम् इन्द्रियया-
क्षस्य रूपादिः, विधान्तरन्तु चेतना प्रत्यक्षा संवेद्यत्वात्
नेन्द्रिययाद्या मनोविषयत्वात्, तस्माद्द्रव्यान्तरगुणइति ॥

सू० न रूपादोनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥

भा० यथेतेतरविधर्माणोरूपादयो न शरीरगुणत्वं ज-
हति एवं रूपादिवैधर्म्याच्चेतना शरीरगुणत्वं न हा-
स्यतीति ॥

सू० ऐन्द्रियकत्वाद्द्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥

भा० अप्रत्यक्षत्वाच्चेति । यथेतेतरविधर्माणो रूपादयो

भा० न दैविध्यमतिवर्त्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्याश्चेतना न दैवि-
 ध्यमतिवर्त्तन्ते यदि शरीरगुणः स्यादिति, अतिवर्त्तन्ते तु,
 तस्मात् शरीरगुण इति । भूतेन्द्रियमनसां ज्ञानप्रति-
 षेधात् सिद्धे सत्यारम्भोविशेषज्ञापनार्थम् बद्धधा परी-
 च्यमाणं तत्त्वं सुनिश्चिततरं भवतीति परीक्षिता बुद्धिः,
 मनस इदानीं परीक्षाक्रमः तत् किं प्रतिशरीरमेकमने-
 कमिति विचारे ॥

सू० ज्ञानायौगपद्यदेकं मनः ॥ ६० ॥

भा० अस्मि खलु वै ज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येन्द्रियस्य यथावि-
 षयम् करणस्यैकप्रत्ययनिर्गम्यै सामर्थ्यात् तदेकत्वे म-
 नसोल्लिङ्गम्, यत्तु अस्मिदमिन्द्रियान्तराणां विषयान्त-
 रेषु ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गं कस्मात् सम्भवति खलु
 वै बद्धधु मनसु इन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौ-
 गपद्यं स्यात् न तु भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं
 मनः ॥

सू० न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥

भा० अयं खल्वध्यापकोऽधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति
 पन्थानं पश्यति शृणोत्यरक्षजान् शब्दान् वि*भ्यत् व्या-

* विभेद्येति क्वचित् पाठः ।

भा० खलिङ्गानि बुभुक्षते स्मरति च गन्तव्यं ख्यानीयमिति क्र-
मस्याद्यहणाद्युगपदेताः क्रियाः इति प्राप्तं मनसोवङ्गत्व-
मिति ॥

सू० अस्मात्तच्चक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥
॥ ६२ ॥

भा० आशुसञ्चारादस्मात्तस्य संभ्रमतोविद्यमानः क्रमेण
गृह्यते क्रमस्याद्यहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवतीति
तथा बुद्धीनां क्रियाणाञ्चाशुवृत्तित्वादित्यमानः क्रमेण
गृह्यते क्रमस्याद्यहणाद्युगपत्क्रियाभवन्तीत्यभिमानोभवति ।
किं पुनः क्रमस्याद्यहणाद्युगपत् क्रियाभिमानः अथ
युगपद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति नात्रविशेषप्र-
तिपत्तेः कारणमुच्यते इति उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषया-
न्तरेषु पर्यायेण बुद्धयो भवन्तीति तेषामत्याख्येयमात्मप्रत्य-
क्षत्वात् । अद्यापि दृष्टश्रुतानर्थास्तिनयतः क्रमेण बुद्धयो
वर्तन्ते न युगपदनेनानुमातव्यमिति वर्षपदवाक्यबुद्धीनां
तदर्थबुद्धीनाञ्चाशुवृत्तित्वात् क्रमस्याद्यहणम् कथम्
वाक्यस्थेषु खलु वर्षेषूचरत्सु प्रतिवर्षं तावत् अवर्षं भवति
श्रुतं वर्षमेकमनेकं वा पदभावेन स प्रतिषन्धत्ते प्रतिषन्धा-
य पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थम्यतिपद्यते
पदसमूहप्रतिषन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति सम्यङ्ज्ञांश्च पदा-

भा० र्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते न चासौ क्रमेण वर्त-
मानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते तदेतदनु-
मानमतन्त्रं बुद्धिक्रियायोगपद्याभिमानस्येति न चास्ति मु-
क्तसंग्रया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यथा मनसां वज्रत्वमेकश-
रीरेऽनुमीयत इति ॥

सू० यथोक्तहेतुत्वाद्याणु ॥ ६३ ॥

भा० अणु मन एकश्चेति धर्मसमुच्चयोज्ञानायोगपद्यात्
महत्त्वे मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति
मनसः खलुभोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र श-
रीरात् ज्ञातुं च पुरुषस्य शरीराद्यतना बुद्ध्यादयोविषयो-
पभोगोजिह्वाशितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्र-
या व्यवहाराः, तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संग्रहः किमयमुद्-
घकर्मानिमित्तः शरीरसर्गं आहोस्वित् भूतमात्रादकर्म-
निमित्तइति श्रूयते खल्वच विप्रतिपत्तिरिति तत्रेद-
न्तत्त्वम् ॥

सू० पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥

भा० पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्
पूर्वकृतं कर्मोक्तं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तत्फल
स्थानुबन्धः आत्मसमवेतस्थावस्थानं तेन प्रयुक्तेभ्योभूतेभ्य-

भा० सख्योत्पत्तिः शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति यदधिष्ठानोऽय-
मात्मा यमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोग-
दृष्ट्या विषयानुपलभमानो धर्माधर्मौ संस्करोति तदस्य
शरीरम्, तेन संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन
पतितेऽस्मिन् शरीरे उत्तरं निष्पाद्यते निष्पन्नस्य चास्य
पूर्वशरीरवत् पुरुषार्थक्रिया पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत्
प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गे सत्येतदु-
पपद्यत इति । दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रथमेन प्रयुक्तेभ्यो-
भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां रथप्रभृतीना-
मुत्पत्तिः तथानुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासम-
र्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणान्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्योऽप्युत्पद्यते
इति । अत्र नास्तिक आह ॥

सू० भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६५ ॥

भा० यथा कर्मानिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृत्ता मूर्त्तयः सिक-
ताशर्करापाषाणैरिकाञ्चनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वाद्दु-
पादीयन्ते तथा कर्मानिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं
पुरुषार्थकारित्वाद्दुपादीयत इति ॥

सू० न साध्यसमत्वात् ॥ ६६ ॥

भा० यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा

भा० सिकताग्रकर्षणपाषाणगैरिकाञ्चनप्रभृतीनामप्यकर्षणनिमित्तः
सर्गः साध्यः साध्यसमत्वाद्साधनमिति । भूतेभ्योमूर्च्यु-
पादानवत् तदिति चानेन साम्यं ॥

सू० नैत्यत्तिनिमित्तत्वात्मातापिचोः ॥ ६७ ॥

भा० विषमसाधमुपन्यासः कस्मात् निर्बीजाः इमाः मूर्त्तयः
उत्पद्यन्ते वीजपूर्विका तु त्ररीरोत्पत्तिः, मातापिदशब्देन
लोहितरेतसी वीजभूते गृह्येते, तत्र सत्वस्य गर्भवासानुभव-
नीयं कर्ष्यं पिचोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्ष्यणी मातुर्गर्भा-
ग्रये त्ररीरोत्पत्तिं भूतेभ्यः प्रदोषयन्तीत्युपपन्नं वीजानुवि-
धानमिति ॥

सू० तथाहारस्य ॥ ६८ ॥

भा० उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम्, भुक्तं पीतमाहा-
रस्य पक्तिनिवृत्तं रसद्रव्यं मातृत्ररीरे चोपचीयते
वीजे गर्भान्नयस्त्रे वीजसमानपाकं मातृया चोपचयोवीजे
या*वद्ग्राहसमर्थः सस्य इति सञ्चितं चार्क्युदमांसपेत्रीक-
सस्यकण्डराग्रिरःपाणिपादादिनाश्च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठान-
भेदेन व्यूह्यते व्यूहेच गर्भनाद्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते

* पाचनव्यूह इति क्वचित् पाठः ।

भा० यावत्प्रसवसमर्थमिति, न *चायमन्नपानस्य स्थास्यादिगतस्य
कल्प्यत इति एतस्मात् कारणात् कर्मानिमित्तत्वं शरीरस्य
विज्ञायत इति ॥

सू० प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

भा० न सर्व्वे दम्पत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रा-
सति कर्माणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो निय-
माभाव इति, कर्मानिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु
अनियमः स्यात् न च कारणभाव इति, अथापि ॥

सू० शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं
कर्म ॥ ७० ॥

भा० यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनीनां नाडी-
नां शुक्रान्तानां धातुनाश्च स्याद्वस्त्रिपेक्षीकलक-
ण्डराणाञ्च त्रिरोवाहदराणां सक्थ्याश्च कोष्ठगानां
वातपित्तकफानाञ्च मुखकण्ठहृदयामात्रयपक्वाशयाधः-
स्त्रोतसाञ्च परमदुःखसत्यादनीयेन सन्निवेशेन व्यूहमशक्यं
पृथिव्यादिभिः कर्मानिरपेक्षेत्पादयितुमिति कर्मानि-

* नचेदमिति क्वचित् पाठः ।

भा० मिक्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते, एवञ्च प्रत्यात्म-
नियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिग्रथैरात्मभिः संबन्धात्
सर्वात्मनाञ्च समानैः पृथिव्यादिभिर्हृत्पादितं शरीरं
पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सु-
खदुःखसंवि*न्यायतनं समानं प्राप्तम्, यत्तु प्रत्यात्मं व्यव-
तिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्मा व्यवस्थाहेतु-
रिति विज्ञायते परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः क-
र्माग्रयो यस्मिन्नात्मनि वर्त्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरी-
रमुत्पाद्य व्यवस्थापयति । तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्त-
वत् संयोगनिमित्तं कर्मा इति विज्ञायते । प्रत्यात्मव्यव-
स्थानन्तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्षते इति ॥

सू० एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ७१ ॥

भा० योऽयमकर्मानिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्य-
ते अथं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं
कर्मात्मनेन प्रत्युक्तः, कस्यावद्यं नियमः यथैकस्यात्मनः
शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः, अन्यस्याऽन्यथेत्य-
नियमो भेदोऽप्यावृत्तिर्विशेष इति । दृष्टा च जन्मव्या-
वृत्तिरुच्चाभिजनोनिच्छाभिजनः इति, प्रशस्तं नि-

* सम्भित्तिसाधनमिति कश्चित् पाठः ।

भा० न्दितमिति, व्याधिबहुलमरोगमिति, ममयं विकल-
मिति, पीडाबहुलं सुखबहुलमिति, पुरुषातिशयलक्ष-
णोपपन्नं विपरीतमिति, प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्ष-
णमिति, पद्विन्द्रियं मृद्विन्द्रियमिति, सूक्ष्मश्च भेदोऽपरि-
मेयः । सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात् कर्मभेदादुपप-
द्यते, असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां
समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतो-
रभावात् सर्वे सर्वात्मनां प्रसज्येत नत्विदमित्यभूतं ज-
न्म तस्मात् कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ॥

सू० उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः ॥ ७२ ॥

भा० कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोगः
उपपन्नः, कस्मात् कर्मक्षयोपपत्तेः उपपद्यते खलु कर्मक्षयः
सम्यग्दर्शनात् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतुकर्म
कायवाङ्मनोभिर्न करोति इत्युत्तरस्यानुपपत्तयः पूर्वापत्ति-
तस्य विपाकप्रतिभवेदनात् प्रक्षयः । एवं प्रसवहेतोर-
भावात् पतिते ऽस्मिन् शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपप-
त्तेरप्रतिषन्धिः, अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षया-
नुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥

सू० तददृष्टकारितमितिचेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥

॥ ७३ ॥

२ २

भा० अदर्शनं खल्वदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः, न ज्ञात्वनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनोदृश्यं पश्यति, तच्चास्य दृश्यं द्विविधम् विषयस्य नानात्वज्ञाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति । एवं चेन्नान्यथे पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यते इति, या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमतता याचापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः कश्चिद्विशेषइत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति । चरितार्थाविशेष इति चेत् ॥

सू० न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७४ ॥

भा० चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानाम् शरीरान्तरमारभन्ते इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिकरणात् पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणान्निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते । तस्मादकर्मानिमित्तायां भूतसृष्टौ न दर्शनार्थाशरीरोत्पत्तिर्युक्ता युक्तातु कर्मानिमित्ते सर्गे दर्शनार्थाशरीरोत्पत्तिः । कर्माविपाकसम्बन्धेन दर्शनमिति तददृष्टकारितमितिचेत् कस्यचिद्दर्शनमदृष्टं नाम परमाणुना

भा० गुणविशेषः क्रियाहेतुत्वेन प्रेरिताः परमाणवः समू-
 र्चिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तन्मनः समावेन्निति स्वगुणे-
 नादृष्टेन प्रेरिते समनस्के शरीरे द्रष्टृरूपत्वभिर्भवतीति
 एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे
 अपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्य-
 तादिति ॥

सू० मनःकर्म्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७५ ॥

भा० मनोगुणेनादृष्टेन समावेन्निते मनसि संयोगव्युच्छे-
 दो न स्यात् तच्च किञ्चुतं शरीरादपसर्पणं मनस इति ।
 कर्माश्रयक्षये तु कर्माश्रयान्तराद्विपश्यमानादपसर्पणोप-
 पत्तिरिति । अदृष्टादेवापसर्पणमितिचेत् योदृष्टः शरी-
 रोपसर्पणहेतुः स एवापसर्पणहेतुरपीति नैकस्य जीवन-
 प्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः, एवं च सति एकोऽदृष्टं जीवनप्रा-
 यणयोर्हेतुरितिप्राप्तम् नैतदुपपद्यते ॥

सू० नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७६ ॥

भा० विपाकसंवेदनात् कर्माश्रयक्षये शरीरपातः प्राय-
 णम् कर्माश्रयान्तराच्च पुनर्जन्म । भूतमात्राच्च कर्मानिर-
 पेक्षात् शरीरोत्पत्तौ कस्य चयात् शरीरपातः प्रायण-

भा० मिति । प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं विद्मः या-
दृच्छिकेत् प्रायणे प्रायणभेदानुपपत्तिरिति, पुनस्तत्प्रस-
ङ्गोऽपवर्गे इत्येतत् समाधित्पुराह ॥

सू० अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥

भा० यथाऽणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिवि*द्धा
न पुनरुत्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नात्प-
द्यते इति ॥

सू० नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

भा० नायमस्ति दृष्टान्तः कस्मात् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात्
अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः
एतच्छ्रद्धधानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मन्तव्यम् तस्मान्नायं
दृष्टान्तोन प्रत्यक्षं न चानुमानं किञ्चिदुच्यते इति । त-
दिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयते इति । अथवा ना-
कृताभ्यागमप्रसङ्गात् अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मानिमित्तां
शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृताभ्यागमप्रसङ्गः अकृते-
सुःखदुःखहेतौ कर्माणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति
प्रसज्येत, अमितिब्रुवतः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः प्रत्यक्ष-

* इति क्वचित् पाठः ।

भा० विरोधस्यावत् भिन्नमिदं सुखदुःखं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात्
 प्रत्यक्षं सर्वशरीराणां को भेदः तीव्रमन्दच्चिरमाशु ना-
 नाप्रकारमेक प्रकारमिति एवमादिविशेषः, नचास्ति प्रत्या-
 त्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः नचासति हेतुविशेषे फल-
 विशेषो दृश्यते कर्मनिमित्ते तु सुखदुःखयोगे कर्मणां ती-
 व्रमन्दतोपपत्तेः कर्मष्वयानाञ्चोत्कर्षापकर्षभावाश्चाना-
 विधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदोपपत्तिः । सोऽयं
 हेतुभेदाभावाद्दृष्टः सुखदुःखभेदेनस्यादिति प्रत्यक्षवि-
 रोधः । तथानुमानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात्
 सुखदुःखव्यवस्थानम्, यः खलुचेतनावान् साधननिर्वर्त्तनीयं
 सुखं बुद्ध्या तदीयम् तदाप्तिसाधनावाप्तये प्रयतते स सुखेन
 युज्यते न विपरीतः यस्य साधननिर्वर्त्तनीयं दुःखं बुद्ध्या
 तस्मिन्साधनः साधनपरिवर्त्तनाय यतते स दुःखेन परित्य-
 ज्यते न विपरीतः अस्तिचेदं यत्प्रमत्तरेण चेतनानां
 सुखदुःखव्यवस्थानम् तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्थानकृतेन
 भूतितव्यमित्यनुमानम् । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःख-
 योगे विरुद्धात् इति, तच्च गुणान्तरमसंवेद्यत्वाद्दृष्टं वि-
 पाककालानियमाच्चाव्यवस्थितम् बुद्ध्यादयस्तु संवेद्याश्चा-
 पवर्गिणश्चेति । अथागमविरोधः । बल खल्विदमार्षमृषी-
 णामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्त्तनाश्रयमुपदेशफलञ्च शरी-
 रिणा वर्षांशमविभागेनानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्तिः परि-
 वर्त्तनलक्षणानिवृत्तिः, तच्चोभयमेतस्यां दृष्टौ नास्ति कर्म

भा० सुचरितं दुश्चरितं वा, कर्मनिमित्तः पुत्रप्राप्तां सुख-
दुःखयोगः इति विरुद्ध्यते, सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिर-
कर्मनिमित्ता प्ररीरसृष्टिरकर्मनिमित्तः सुखदुःखयोगः
इति ॥

इति वाक्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीय-
माह्निकम् ॥ ० ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

भा० मनसोऽनन्तरं प्रवृत्तिः परीक्षितव्या तत्र खलु याव-
द्दुर्माधर्माश्रयप्ररीरादि परीक्षितम् पूर्वा सा प्रवृत्तेः
परोक्षा इत्याह ॥

सू० प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

भा० तथा परीक्षितेति प्रवृत्त्यनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्य-
न्तामित्यत आह ॥

सू० तथा दोषाः ॥ २ ॥

भा० परीक्षिता इति बुद्धिममानाश्रयत्वादात्मगुणाः,
प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहे-
तवः, संसारस्थानादित्वाद्दनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते,
मिथ्याज्ञाननिवृत्तिसत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेष
प्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावनिरोधधर्मका इत्येव-
माद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं
तथा चेमे मानेर्ध्यासूयाविचिकित्सा मत्सरादयः ते कस्मा-
न्नोपसङ्गायन्ते इत्यत आह ॥

सू० तत्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥
॥ ३ ॥

भा० तेषां दोषाणां त्रयोराश्रयस्तयः पक्षाः, रागपक्षाः
कामोमत्सरः स्पृहा दृष्ट्या लोभ इति, द्वेषपक्षाः क्रोधः
ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति, मोहपक्षाः मिथ्याज्ञानं
विचिकित्सा मानः प्रमाद इति त्रैराश्यान्नोपसङ्गायन्ते
इति, लक्षणस्य तर्कभेदात् चित्तमनुपपन्नम्, मानुप-
पन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्, आसक्तिलक्षणे रागः,
अमर्षलक्षणे द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणे मोह इति,
एतत् प्रत्यात्मवेदनोयं सर्वप्ररीक्षणम्, विज्ञानात्ययं

भा० शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्मिन्नेऽध्यात्मं रागधर्मं इति,
विरागञ्च विजानाति नास्मिन्नेऽध्यात्मं रागधर्मं इति ।
एवमितरयोरपीति । मानेर्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्र-
मनुपतिता इति नोपसङ्गायन्ते ॥

सू० नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥

भा० नार्थान्तरं रागादयः कस्मात् एकप्रत्यनीकभावात्
अल्पज्ञानं सम्बद्धमतिरार्यप्रज्ञा सम्बोध इत्येकमिदं प्रत्य-
नीकं त्रयाणामिति ॥

सू० व्यभिचाराद्हेतुः ॥ ५ ॥

भा० एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निसंयोगेनैके-
न, एकयोगयस्य पाकजा इति, सति चार्थान्तरभावे ॥

सू० तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

भा० मोहः पापः पापतरोवा दावभिप्रेत्योक्तम्, कस्मात्
नामूढस्येतरोत्पत्तेः अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते मूढस्य
तु यथासङ्कल्पमुत्पत्तिः, विषयेषु रञ्जनीयाः सङ्कल्पाः
रागद्वेषतवः, कोपनीयाः सङ्कल्पा देवद्वेषतवः, उभये च

भा० सङ्ख्या न मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये ताविमौ
मोहयोनी रागद्वेषाविति तत्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ रा-
गद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्तिः । एवञ्च क्त्वा
तत्वज्ञानाद्दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरा-
पाये तदनन्तराभा*वादपवर्ग इति व्याख्यातमिति ॥

सू० प्राप्तस्तर्हि निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभा-
वोदोषेभ्यः ॥ ७ ॥

भा० अन्यद्भिर्निमित्तमन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमि-
त्तत्वादोषोमोह इति ॥

सू० न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

भा० प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेन दोषलक्षणेनावहृ-
ष्यते दोषेषु मोह इति ॥

सू० निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्र-
तिषेधः ॥ ९ ॥

भा० द्रव्याणां गुणानां वाऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमि-
त्तिकभावे तुल्यजातीयानां दृष्ट इति । दोषानन्तरं प्रेत्य

* पायादिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः ।

भा० भावस्तस्यासिद्धिः आत्मनोनित्यत्वात्, न खलु नित्यं किञ्चिज्जायते स्थिते इति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनोऽनुपपत्तिः उभयश्च प्रेत्यभाव इति तत्रायं सिद्धानुवादः ॥

सू० आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

भा० नित्योऽयमात्मा प्रैति पूर्वशरीरं जहाति स्थित इति । प्रेत्य च पूर्वशरीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादत्ते इति । तच्चैतदुभयं पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इत्यत्रोक्तं पूर्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरमुपादानं प्रेत्यभाव इति तच्चैतन्नित्यत्वे संभवतीति यस्य तु सत्वोत्पादः सत्वनिरोधः प्रेत्यभावस्तस्य कृतज्ञानमहताभागमश्च दोषः । उच्छेदहेतुवादे ऋष्युपदेशास्त्वानर्थका इति, कथमुत्पत्तिरिति चेत् ॥

सू० व्यक्ताद्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

भा० केन प्रकारेण किञ्चिर्घातात् कारणाद्भक्तं शरीराद्युत्पद्यते इति, व्यक्ताद्भूतसमाख्यातात् पृथिव्यादितः परमसूक्ष्माच्चित्याद्भक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्पद्यते । व्यक्तञ्च खल्विन्द्रिययाद्यं तस्यामान्यात् कारणमपि व्यक्तम्, किं सामन्यं रूपादिगुणयोगः,

भा० रूपादिगुणयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्योनित्येभ्यो रूपादिगुण-
युक्तं शरीराद्युत्पद्यते प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । दृष्टोद्दि रूपा-
दिगुणयुक्तेभ्योऽमृत्प्रभृतिभ्यस्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः, तेन
चादृष्टस्यानुमानमिति, रूपादीनामन्वयदर्शनात् प्रकृति-
विकारयोः पृथिव्यादीनामतीन्द्रियाणां कारणभावो-
ऽनुमीयते इति ॥

सू० नघटाङ्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

भा० इदमपि प्रत्यक्षम् न खलु व्यक्ताङ्घटाङ्घटौघट
उत्पद्यमानोद्भूयत इति व्यक्ताङ्घकस्यानुत्पत्तिदर्शनात्
व्यक्तं कारणमिति ॥

सू० व्यक्ताङ्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

भा० न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते
व्यक्तं द्रव्यं तत् तथाभूतादेवोत्पद्यते इति । व्यक्तञ्च
तन्मृद्द्रव्यं कपालसंज्ञकं यतोघट उत्पद्यते नचैतन्नि-
ष्कृत्वामः क्वचिदभ्यनुष्ठां लभ्युमर्हतीति । तदेतत् तत्त्वम्,
अतःपरं प्रावादुकानां दृष्टयः प्रदर्शयन्ते ॥

सू० अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्यप्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

भा० असतः सदुत्पद्यते इत्ययं पक्षः कस्मात् उपमृद्य वीज-

भा० मङ्कुर उत्पद्यते मानुपमृद्य नचेद्वीजोपमर्द्दोऽङ्कुराकारण-
मनुपमर्द्दोऽपि वीजस्याङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति, अत्राभिधी-
यते ॥

सू० व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

भा० उपमृद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्तः प्रयोगोव्याघातात् यदु-
पमृद्नाति न तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमा-
नत्वात् यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनो-
पमर्द्द इति ॥

सू० नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

भा० अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः प्रयुज्य-
न्ते पुत्रोऽजनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य
जनिष्यमाणस्य नाम करोति। अभूत् कुम्भो भिन्नं कुम्भमनु-
श्रोचति। भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अजाताःपुत्राः पि-
तरन्तापयन्तीति वज्रसं भाक्ताः प्रयोगाः दृश्यन्ते, का पुन-
रियं भक्तिः आनन्तर्यभक्तिः आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य
प्रादुर्भावार्थः प्रादुर्भवित्यङ्कुर उत्पद्यते इति तस्माच्चाभावा-
द्भावोत्पत्तिरिति ॥

सू० न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

भा० न विनष्टादीनादङ्कुर उत्पद्यते इति तस्माच्चाभावा-
द्भावोत्पत्तिरिति ॥

सू० क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

भा० उपमर्द्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः स ख-
ल्वभावाङ्गावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यत इति ।
व्याहृतव्यूहानामवयवानां पूर्वव्यूहनितृत्तौ व्यूहान्तराद्-
द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावात् । वीजावयवाः कुतश्चिन्मि-
त्तात् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरस्यापद्यन्ते
व्यूहान्तरादङ्कुर उत्पद्यते । दृश्यन्ते खल्ववयवास्तत्सं-
योगाद्वाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः । नचानितृत्ते पूर्वव्यूहे वीजा-
वयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्द्दं प्रादुर्भावयोः
पौर्वापर्यनियमः क्रमः, तस्माद्भावाङ्गावोत्पत्तिरिति ।
न चान्यद्वीजावयवेभ्योऽङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते वीजा-
पादाननियम इति । अथापर आह ॥

सू० ईश्वरः कारणां पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

भा० पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति
तेनानुमीयते पराधीनं पुरुषकर्मफलाराधनमिति यद्-
धीनं स ईश्वरः तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

सू० न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

भा० ईश्वराधीना चेत् फलानिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरु-
षस्य समीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति ॥

सू० तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

भा० पुरुषकारमीश्वरोऽनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमा-
 नस्त्रेश्वरः फलं सम्पादयतीति । यदा न सम्पादयति
 तदापुरुषकर्माफलभवतीति तस्मादीश्वरकारितत्वादहेतुः
 पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्तेरिति, गुणविशिष्टमात्मान्त-
 रमीश्वरः तस्यात्मकत्वात् कल्पान्तरानुपपत्तिः । अधर्म
 मिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्माज्ञानसमाधिसम्पदा च वि-
 शिष्टमात्मान्तरमीश्वरः, तस्य च धर्मासमाधिफलम-
 षिमाद्यष्टविधमैश्वर्यम् सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्मः
 प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चयान् पृथिव्यादीनि च
 भूतानि प्रवर्त्तयति, एवञ्च स्वकृताभ्यागमस्थालोपेन
 निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्माफलं वेदितव्यम्, आ-
 प्रकल्पसायं यथा पिताऽपत्यानां तथा पित्रभूत ईश्वरो-
 भूतानाम्, न चात्मकत्वादप्यः कल्पः सम्भवति न ताव-
 दस्य बुद्धिं विना कश्चिद्बुद्धौ लिङ्गभूतः शक्यः उप-
 पादयितुम्, आगमाच्च द्रष्टा बोद्धा सर्वज्ञातेश्वर इति
 बुद्ध्यादिभिस्त्यात्मलिङ्गैर्निर्दिष्टपाख्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमाना-
 गमविषयातीतं कः शक्य उपपादयितुम् । स्वकृताभ्या-
 गमलोपेन च प्रवर्त्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातम-
 कर्मानिमित्ते शरीरसर्गे तत् सर्व्वम्प्रसज्यते इति । अपरं
 इदानीमाह ॥

सू० अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्ठकतैश्चख्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥

भा० अनिमित्ता शरीराद्युत्पत्तिः कण्ठकतैश्चख्यादिदर्शनात् कण्ठकस्य तैश्चक्षुषं पर्वतधातूनां चित्रता यावन्ः क्लृप्ताता निर्निमित्तस्योपादानं दृष्टं तथा शरीरसर्गाऽपीति ॥

सू० अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

भा० अनिमित्ततोभावोत्पत्तिरित्युच्यते यतस्योत्पद्यते तन्निमित्तमनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति ॥

सू० निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥
॥ २४ ॥

भा० अन्यद्भिर्निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानम्, न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयम्, यथानुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेधउदकम्भवतीति, स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्गा इत्येतस्मान्न भिद्यते । अभेदान्तप्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धोवेदितव्य इति, अन्येऽनु*मन्यन्ते ॥

* अन्ये तु इति क्वचित् पाठः ।

सू० सर्व्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

भा० किमनित्यत्वाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकमविनष्टं नास्ति किं पुनः सर्व्वम्, भौतिकञ्च शरीरादि अभौतिकञ्च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विश्रायते तस्मात्तत्सर्व्वमनित्यमिति ॥

सू० नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

भा० यदि तावत्सर्व्वेनानित्यता नित्या, तन्नित्यत्वान्न सर्व्वमनित्यम्, अन्यानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्व्वं नित्यमिति ॥

सू० तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं विनाश्यानुविनाशवत् ॥
॥ २७ ॥

भा० तस्या अनित्यतायाः अथनित्यत्वम् कथम् यथाग्निर्दाहं विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्व्वेनानित्यता सर्व्वं विनाश्यानुविनश्यतीति ॥

सू० नित्यस्याप्रत्यास्थानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥
॥ २८ ॥

भा० अयं खलु वारो नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्यास्था-

भा० नमनुपपन्नम् कस्मात्, यथोपलब्धिद्यवस्थानात् यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यम्, यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतम्, न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्ममगर्षां तद्गुणानाञ्च केषाञ्चित् सामान्यविशेषसमवायानाञ्चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते तस्मान्नित्यान्येतानोति । अथमन्य एकान्तः ॥

सू० सर्व्वं नित्यम्यच्चभूतनित्यत्वात् ॥ २६ ॥

भा० भूतमात्रमिदं सर्व्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ॥

सू० नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

भा० उत्पत्तिकारणञ्चोपलभ्यते विनाशकारणञ्च तत् सर्व्वनित्यत्वे व्याहन्यत इति ॥

सू० तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

भा० यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे तद्भूतलक्षणहीनमर्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्ययुक्तो ऽयं प्रतिषेध इति ॥

सू० नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः ॥ ३२ ॥

- भा० कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणस्योपलभ्यते । न चैतदुभयं नित्यविषयं नचोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः प्रक्या प्रत्याख्यातुम्, नचाविषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात् कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यत इत्यनुमोयते स खलूपलब्धेर्विषय इति । एवञ्च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति, उत्पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति, प्रसिद्धञ्चावयवी तद्दर्शनां उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवो सिद्ध इति । शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात्तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेष्वाक्षेपप्रयत्नाच्च न व्याप्तास्तस्मादनेकान्तः, स्वप्नविषयाभिमानवन्निष्ठोपलब्धिरितिचेत् भूतोपलब्धौ तुल्यम् । यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमान इति एवञ्चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यम्, द्युपृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते, पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इतिचेत् तदितरत्र समानम् उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति सोऽयं नित्यानामतोन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदित्यहेतुरिति । अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः । यद्योपजायते तत् प्राग-

भा० षुपजननादस्ति । यस्य निवर्तते तस्मिन्निवृत्तमप्यस्तीति ।
एवञ्च सर्व्वस्य नित्यत्वमिति ॥

सू० न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

भा० अथमुपजनः इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते
उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् अयं धर्म उपाजातोऽयं
निवृत्तइति सङ्गावाविशेषादव्यवस्था । इदानीमुपजन
निवृत्ती नेदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्व्वदा वि-
द्यमानत्वात् अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्तीति व्यवस्था-
नुपपत्तिरुभयोरविशेषात् । अनागतोऽतीत इति कालव्य-
वस्थानुपपत्तिः वर्त्तमानस्य सङ्गावलक्षणत्वात् अविद्यमा-
नस्यात्मलाभउपजनोविद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्ये-
तस्मिन् सति नैते दोषाः तस्माद्यदुक्तं प्रागुपजननादस्ति
निवृत्तञ्चास्ति तदयुक्तमिति अथमन्य एकान्तः ॥

सू० सर्व्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

भा० सर्व्वं नामाना न कश्चिदेकोभावोविद्यते कस्मात् भाव-
लक्षणपृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः
स समाख्याशब्दः तस्य पृथग्विषयत्वात् सर्वोभावः समाख्या-
शब्दः समूहवाची कुम्भइति संज्ञाशब्दो गन्धरसरूपस्यर्धसमूहे
बुध्नपाश्र्वीवादि समूहे च वर्त्तते निदर्शनमात्रशब्देदमिति ॥

सू० नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

भा० अनेकविधसञ्चयैरिति मध्यमपदस्योपी समासः । गन्धादिभिश्च गुणैर्बुद्धादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एकोभावो निष्पद्यते गुणव्यतिरिक्तञ्च द्रव्यमवयवातिरिक्तश्चावयवोति विभक्तन्यायश्चेतदुभयमिति । अथापि ॥

सू० लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

भा० न कश्चिदेकोभाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः कस्मात् सञ्चयव्यवस्थानादेव यदिह सञ्चयं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन् व्यवस्थितम् यद्गुणमद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्पर्शं तं पश्यामीति, नाणुसमूहे गृह्यत इति । अणुसमूहे चाष्टस्यमाणे यद्गृह्यते तदेकमेवेति । अथाप्येतदनुक्तं नास्त्येकोभावो यस्मात् समुदायः । एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येकोभावो यस्मात् समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहेनोपपद्यते । एकसमुच्चयोहि समूह इति व्याहृतत्वादनुपपन्नं नास्त्येकोभाव इति यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं भ्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते एकसमुच्चयोहि समूह इति समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं समूहप्रतिषेधो नास्त्ये-

* तद्दृष्टमिति कश्चित् पाठः ।

भा० कोभाव इति सोयमुभयतोव्याघाताद्यत्किञ्चनवाद इति ।
अथमपर एकान्तः ॥

सू० सर्वमभावोभावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

भा० यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः कस्मात् भावेष्वितरेत-
राभावसिद्धेः असन् गौरवात्मानान्मोहोः । असन्नमोह-
वात्मनाऽगौरव इत्यसत्प्रत्ययस्यप्रतिषेधस्य च भावशब्दे
न सामानाधिकरण्यात् सर्वमभाव इति प्रतिज्ञावाक्ये पद-
योः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघाताद्युक्तम्, अनेकस्याशेषता
सर्वशब्दस्यार्थोभावप्रतिषेधस्याभावशब्दस्यार्थः पूर्वं सोपाख्य-
मुत्तरं निरूपाख्यम् तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरूपा-
ख्यमभावः स्यादिति न जालभावेनिरूपाख्योऽनेकतयाऽशेष-
तया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति, सर्वमेतदभाव इति चेत् यदिदं
सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति एवं चेदनिवृत्तोव्या-
घातः अनेकमशेषश्चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्,
अस्ति चायं प्रत्ययः सर्वमिति तस्मान्नाभाव इति, प्रतिज्ञा-
हेत्वोश्च व्याघातः सर्वमभाव इति भावप्रतिषेधः प्रति-
ज्ञा भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः । भावेष्वितरे-
तराभावमनुज्ञायाम्प्रित्य चेतरेतराभावसिद्ध्या सर्वमभाव
इत्युच्यते यदि सर्वमभावोभावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति
नोपपद्यते अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः सर्वमभाव
इति नोपपद्यते सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥

सू० न स्वभावसिद्धे भावानाम् ॥ ३८ ॥

भा० न सर्वमभावः कस्मात् खेन भावेन सद्भावात् भावानाम्, खेन धर्मेण भावाभवन्तीति प्रतिज्ञायते कश्च स्वोधर्मोभावानां द्रव्यगुणकर्मणां सदादिसामान्यम् द्रव्याणां क्रियावदित्येवमादिविशेषः, स्वर्गपर्यन्ताः पृथिव्यादिति च प्रत्येकज्ञानान्तोभेदः । सामान्यविशेषसमवायानाञ्च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते सोऽयमभावस्य निरूपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्, अस्तित्वयन्तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वरूपसिद्धेरिति गौरितिप्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रम् यदि च सर्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभाव उच्येत, यस्मात्तु गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति, अथवा न स्वभावसिद्धेरिति । असन् गौरश्चात्मनेति गवात्मना कस्माञ्चोच्यते अवचनात् गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः, अनञ्चोऽश् इति वा अगौर्गौरिति वा कस्माञ्चोच्यते अवचनात् खेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेकः, अत्राव्यतिरेकोऽभेदाख्यसम्बन्धः । प्रत्ययसामानाधिकरण्यम् यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति असन् गौरश्चात्मनामनञ्चे गौरिति च गवाश्चयोरव्यतिरेकः प्रतिषि-

भा० ध्यते गवाश्रयोरेकत्वं नास्तीति । तस्मिन् प्रतिषिध्यमाने
भावेन गवा सामानाधिकरणसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्चा-
त्मनेति, यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति कुण्डे वदरसं-
योगे प्रतिषिध्यमाने सङ्गिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्य-
मिति ॥

सू० न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

भा० अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् इत्यापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षा-
कृतं इत्सं, न खेनात्मनावस्थितं किञ्चित्, कस्मात् अपेक्षा-
सामर्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति ॥

सू० व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

भा० यदि इत्यापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानोमपेक्ष्य इत्सं-
मिति गृह्यते, अथ दीर्घापेक्षाकृतं इत्सं दीर्घमनापेक्षि-
कम्, एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभया-
भाव इति अपेक्षाव्यवस्थानुपपन्ना, स्वभावसिद्धावसत्याम्
समयोः परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वइत्सत्वे
कस्मान्न भवतः । अपेक्षायामनपेक्षायाम् द्रव्ययोरभेदः,
यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती एवमपेक्षमाणे नान्य-
तरत्र भेदः आपेक्षिकत्वे तु सत्यन्यतरत्र विशेषोपजनः
स्यादिति, किमपेक्षासामर्थ्यमिति चेत् दयोरर्घ्येऽतिश-

भा० यद्यद्वेषोपपत्तिः । हे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं
 गृह्णाति, तद्दीर्घमिति व्यवस्यति, यच्च हीनं गृह्णाति तद्ग
 र्क्षमिति व्यवस्यतीति । एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति । अथेमे
 सङ्घीकान्ताः । सर्व्वमेकं सद्विशेषात्, सर्व्वं द्वेषा नित्या-
 नित्यभेदात्, सर्व्वं ज्ञेया ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति, सर्व्वं चतु-
 र्द्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति, एवं यथासम्भ-
 वमन्येऽपीति । तत्र परीक्षा ॥

सू० सङ्घीकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्
 ॥ ४१ ॥

भा० यदि साध्यसाधनयोर्नालात्मिकान्तो न सिद्ध्यति व्य-
 त्तिरेकात्, अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमथेकान्तो न
 सिद्ध्यति साधनाभावात् नहि *तमन्तरेण कश्चित् सि-
 द्धिरिति ॥

सू० न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

भा० न सङ्घीकान्तागामसिद्धिः, कस्मात् कारणावयव-
 भावात् अवयवः कश्चित्साधनभूत इत्यव्यतिरेकः, एवं द्वै-
 तादीनामपीति ॥

* हेतुमन्तरेणेति कश्चित् पाठः ।

सू० निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

भा० कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः, कस्मात् सर्व्वमेकमित्यनपवर्गेण प्रतिज्ञाय कस्यचिदेकत्वमुच्यते तत्र व्यप-
वृक्तोऽवयवः साधनभूतो नोपपद्यते एवं द्वैतादिष्वपीति ।
ते खल्विमे सङ्घैकान्ताः विशेषकारितस्यार्थविस्तारस्य
प्रत्याख्याने न वर्त्तन्ते प्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्निष्ठा-
वादाः भवन्ति । अथाभ्यनुज्ञानेन वर्त्तन्ते समानधर्म-
कारितार्थसंग्रहोविशेषकारितस्यार्थभेद इति एवमेकान्तत्वं
जहतीति । ते खल्वेते तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ताः परी-
क्षिता इति । प्रेत्यभावानन्तरं फलं तस्मिन् ॥

सू० सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

भा० पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसी, कृषति वप-
तीति कालान्तरे फलं गन्नाधिगम इति । अस्ति चेयं
क्रिया अग्निशेचं जुञ्जयात् स्वर्गकाम इति, एतस्याः फले
संशयः ॥

सू० न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

भा० स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिक्षेऽस्मिन् देहभेदादुत्पद्यत-
इति, न सद्योयामादिकामानामारम्भफलमिति ॥

सू० कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

भा० ध्वसायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणो-
त्पत्तुमर्हति, न खलु वै विनष्टात्कारणात् किञ्चिदुत्पद्यत-
इति ॥

सू० प्राङ्निष्पत्तेर्दृष्टफलवत्तत् स्यात् ॥ ४७ ॥

भा० यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादिपरिकर्म क्रियते
तस्मिंश्च प्रध्वस्ते पृथिवीधातुरभ्यातुना मङ्गुहीतः आन्तरेण
तेजसा पश्यमानोरसद्रव्यं निर्वर्त्तयति स द्रव्यभूतोरसो-
वृक्षानुगतः पाकविशिष्टोव्यूहविशेषेण सन्निविशमानः पर्णा-
दिफलं निर्वर्त्तयति । एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत् न च
विनष्टात् फलनिष्पत्तिः, तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्म-
लक्षणोऽजन्तते स जातेनिमित्तान्तरानुगृहीतः कालान्तरे
फलं निष्पादयतीति । उक्तञ्चैतत्पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदु-
त्पत्तिरिति तदिदं प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ॥

सू० नास*न्नसन्नसदसदसत्सतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

भा० प्राङ्निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं नासत् उपादाननियमात्
कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादेयं न सव्यं सर्वस्येत्यसद्भावे

* नासन्नसन्नसदसत् सदसतोर्वैधर्म्यादिति वृत्तिकारसम्मतः
पाठः ।

भा० नियमो नोपपद्यत इति, न सत् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति, न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा असदित्यर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघातोवैधर्म्यं व्याघातादव्यतिरेकानुपपत्तिरिति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा कस्मात् ॥

सू० *उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४६ ॥

भा० यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्यन्नामदुपादाननियमादिति ॥

सू० बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ॥ ५० ॥

भा० इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारणं कार्यं बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः सति तु कार्यं प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ॥

सू० आश्रयव्यतिरेकादृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥
॥ ५१ ॥

---

* प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा उत्पादव्ययदर्शनादिति सूत्रं वृत्तिकारसम्मतम् ।

भा० मूलश्लोकादि परिकर्म फलस्योभयं वृत्ताश्रयम्, कर्म
चेह शरीरे फलस्यामुचेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ॥

सू० प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

भा० प्रीतिरात्मप्रत्यक्षादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म
धर्मसंज्ञितम् धर्मात्मात्मगुणत्वात्। तस्मादाश्रयव्यतिरेका-
नुपपत्तिरिति ॥

सू० न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छद्दहिरण्यान्नादिफलनिर्द्दे-
शात् ॥ ५३ ॥

भा० पुत्रादि फलं निर्द्दिश्यते न प्रीतिः ग्रामकामो यजेत
पुत्रकामो यजेतेति। तत्र यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयु-
क्तमिति ॥

सू० तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥
॥ ५४ ॥

भा० पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यत इति पु-
त्रादिषु फलवदुपचारः यथाऽग्ने प्राणशब्दो ऽन्नं वै प्राणा-
इति। फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टम्, उक्तञ्च बाधनालक्षणं
दुःखमिति। तत् किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्य-

भा० चस्य सुखस्य प्रत्याख्यानम्, आहोस्त्रिदन्तः कल्प इति, अन्य-
इत्याह कथम् न वै सर्व्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्या-
तुम्, अयन्तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्ताद्दुःखान्निर्वि-
षस्य दुःखस्त्रिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशोदुःखहानार्थ
इति, कथा युक्ता सर्व्वे खलु सत्त्विकायाः सर्वाण्युत्पत्ति-
स्थानानि सर्व्वः पुनर्भवाबाधनानुषक्तो दुःखसाहचर्या-
बाधनालक्षणं दुःखमित्युक्तम् ऋषिभिर्दुःखसंज्ञाभावन-
मुपदिश्यते अत्र च हेतुरपादीयते ॥

सू० विविधबाधनायोगाद्दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥

॥ ५५ ॥

भा० जन्म जायत इति शरीरेन्द्रियबुद्धयः, शरीरादीनाञ्च
संस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भावः उत्पत्तिः । विविधा च
बाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारकिषाम्,
तिरस्त्रान्तु मध्यमा, मनुष्याणान्तु हीना, देवानां हीनतरा
वीतरागाणाञ्च, एवं सर्व्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनानुषक्तं
पश्यतः सुखे तत्साधनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा
व्यतिष्ठते, दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात् सर्व्वलोकेष्वनभिरति-
संज्ञा भवति, अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्व्वलोक-
विषया दृष्ट्या विच्छिद्यते, दृष्ट्याप्रहाणात् सर्व्वदुःखादि-
मुच्यत इति । यथा विषयोगात् पयोविषमिति बुध्यमा-

भा० नो नोपादत्ते, अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति,
दुःखोद्देशस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानम्, कस्मात् ॥

सू० न सुखं^{*}स्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

भा० न खल्वयं दुःखोद्देशः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात्
सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः । निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु
सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणाम्, तदग्रक्यं प्रत्याख्यातु-
मिति, अद्यापि ॥

सू० बाधनाऽनिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः
॥ ५७ ॥

भा० सुखस्य दुःखोद्देशेनेतिप्रकरणात् पर्येषणं प्रार्थना-
विषयार्जनदृष्ट्यापर्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः
प्रार्थयते तस्य प्रार्थितं न सम्पद्यते, सम्पद्य वा विपद्यते,
न्यूनं वा सम्पद्यते, बल प्रत्यनीकं वा सम्पद्यते इत्येतस्मात्
पर्येषणदोषान्नानाविधो मानसः सन्तापोभवति । एवं
वेदयतः पर्येषणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः । बाधना-
निवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुद्दिश्यते, अनेन कारणेन दुःखं
जन्म न तु सुखस्याभावादिति । अथाप्येतदनुक्तम् । कामं
कामयमानस्य यदा कामः समृद्धति, अथैनमपरः कामः
क्षिप्रमेव प्रबाधते । अपि चेदुदनेमिं समन्ताद्भूमिभिर्मां

* सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेरिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः ।

भा० लभते स गवाश्याम्, न स तेन धनेन धनेषी दृष्यति किन्तु
सुखं धनकाम इति ॥

सू० दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

भा० दुःखसंज्ञाभावोपदेष्टः क्रियते, अयं खलु सुख-
संवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखाद-
न्यन्निःश्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भ-
वति । मिथ्यासंकल्पात् सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु
संरज्यते संरक्तः सुखाय घटते घटमानस्याऽस्य जन्म-
जरात्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टवियोगप्रार्थितानुपपत्तिनि-
मित्तमनेकविधं यावद्दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं सुख-
मित्यभिमन्यते, सुखाङ्गभूतं दुःखम्, न दुःखमनापाद्य
शक्यं सुखमवाप्तुम्, तादर्थ्यात् सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञो-
पहतप्रज्ञो जायस्व स्रियस्व स*न्भावतीति संसारं नातिव-
र्त्तते, तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपन्नोदुःखसंज्ञाभावन-
मुपदिश्यते दुःखानुषङ्गाद्दुःखं जन्मेति न सुखसाभावात्
यद्येवं कस्माद्दुःखं जन्मेति नेच्छते सेयमेवं वाच्ये यदेवमा-
ह दुःखमेव जन्मेति तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति । जन्मवि-
निराहार्यं यो वै खल्वयमेवशब्दः कथं न दुःखं जन्म ख-

* सम्वाधा चेतीति कश्चित् पाठः ।

भा० रूपतः किन्तु दुःखोपचारात्, एवं सुखमपीति, एतदनेनेव निवर्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति । दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते ॥

सू० क्षणक्षेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५६ ॥

भा० क्षणानुबन्धात्साख्यपवर्गः, जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋषैर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः-प्रजया पित्र्य इति, क्षणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्माभिः सम्बन्धः कर्मासम्बन्धवचनात् । अरामर्थं वा एतत् सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति अरया ह एष तस्मात् सचादिमुच्यते मृत्युना ह चेति, क्षणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालोनास्तीत्यपवर्गाभावः । क्षेशानुबन्धात्साख्यपवर्गः, क्षेशानुबन्धश्च जायते नास्य क्षेशानुबन्धविच्छेदोऽगच्छते । प्रवृत्त्यनुबन्धात्साख्यपवर्गः । जन्मप्रवृत्त्ययं यावत् प्रायणं वाग्बुद्धिशरीरारम्भेणाविमुक्तोऽगच्छते तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति तदनुपपन्नमिति । अत्राभिधीयते; यन्नावदृषणानुबन्धादिति ऋषेरिव ऋषेरिति ॥

सू० प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादोनिन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

* पौर्बमासौ चेति क्वचित् पाठः ।

भा० अणैरिति नायं प्रधानशब्दः यत्र खलेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृणशब्दः, न चैतदिहोपपद्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनायमनुवादः अणैरिव ऋणैरिति प्रयुक्तोपमञ्चैतत् अग्निर्माणवक इति । अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द- इह प्रयुज्यते यथाऽग्निशब्दे माणवके, कथं गुणशब्देनानुवादः, निन्दाप्रशंसोपपत्तेः कर्मलोपे ऋणिव ऋणादानान्निन्द्यते, कर्मानुष्ठाने च ऋणिव ऋणदानात् प्रशस्यते । जायमान इति गुणशब्दे विपर्ययेऽनधिकारात् । जायमानो ह वै ब्राह्मण इति चशब्दे गृहस्थः सम्पद्यमानो जायमान इति । यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधि- क्रियते माहृतो जायमानस्यानधिकारात्, यदा तु माह- र्तो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते, अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् । अर्थिनः कर्मभिरधिकारः कर्म- विधौ कामसंयोगस्यतेः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः इत्येवमादि, शक्तस्य च प्रवृत्तिसम्भवात् शक्तस्य कर्मभि- रधिकारः प्रवृत्तिसम्भवात्, शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्रवर्तते नेतर इति, उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे माह- र्तो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्दैदिकं वाक्यम् प्रेक्षापूर्व- कारिपुरुषप्रणीतत्वेन तत्र लौकिकस्तावदपरोक्षकोऽपि न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्यं

भा० चरेति । कुतएवं अविदुषोपपन्नानवद्यवादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति । न खलु वै नर्त्तकोऽन्धेषु प्रवर्त्तते न गायनो वधिरेष्विति, उपदिष्टार्थविज्ञान*स्योपदेशविषयः यस्योपदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति । आयमानकुमारके इति गार्हस्थ्यलिङ्गञ्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिवदति तत्पत्नीसम्भवादिना गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नम् । तस्माद्गृहस्थोऽयं जायमानोऽभिधीयत इति । अर्थिलस्य चाविपरिषामे जरामर्थ्यवादोपपत्तिः, यावत्सास्य फलेनार्थिलं न विपरिषमते न निवर्त्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्थ्यवादसंप्रतीति, जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रब्रज्यायुक्तस्य वचनम्, जरया ह वा एष इतस्मादिमुच्यत इति, आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रब्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते तच्च हि प्रब्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्तोविमुच्यत इत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य वाङ्मां शक्तिमाह । अन्नेवासी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा स परिक्रीतः घोरहोता वा जुहुयाद्ब्रह्मेण स परीक्रीत इति । अथापि विहितं वानूद्येत कामादार्थः परिकष्येत विहितानुवचनं न्याय्यमिति अण्वानिवास्तन्नो गृहस्थः कर्मासु प्रवर्त्तते इत्युपपन्नं वा-

* विद्याता चेति क्वचित् पाठः ।

भा० कस्य सामर्थ्यम्, फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो-
न फलम्, तानि सम्यङ्गानि फलाय कल्पन्ते, विहि-
तञ्च जायमानं विधीयते च जायमानं तेन यः सम्बध्यते
सोऽयं जायमान इति । प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेत्
न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानामावादिति । प्रत्यक्षतो-
विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन, यदि चाश्रमान्तरमभवि-
स्यत् तदपि व्यधास्यत् प्रत्यक्षतः, प्रत्यक्षविधानाभावाच्चा-
स्याश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात्
न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतोविधीयते न सन्त्या-
श्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य
प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ॥

सू० अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥

भा० यथा शास्त्रान्तराणि स्त्रे स्त्रेऽधिकारे प्रत्यक्षतोविधा-
यकानि नार्थान्तराभावात्, एवमिदम् ब्राह्मणं गृहस्त-
शास्त्रं स्त्रे स्त्रेऽधिकारे प्रत्यक्षतोविधायकं नाश्रमान्तरा-
णामभावादिति । अग्न्याह्मणस्यापवर्गाभिधाय्यभिधी-
यते । अथ च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति ।
अथ च तावत्, कर्मभिर्गृह्यमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्र-
विणमिच्छमानाः, अथापरे अषयो मनीषिणः परं कर्म-
भ्योऽमृतत्वमानशुः, न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागे-
नैके अमृतत्वमानशुः । परेषु नाकं निहितं गुहायां

भा० विभ्राजते यद्यतयोविभ्रान्ति, वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
 मादित्यवर्णन्तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । अथ ब्राह्मणानि, त्रयो
 धर्मास्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तपएव,
 द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मा-
 नमाचार्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एवैते पुण्यलोका भवन्ति ।
 ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेति । एतमेव प्रब्राजिनो लोकमभी-
 ष्यन्तः प्रब्रजन्तीति अथो खन्वाहुः काममयएवायं पु-
 रुष इति स यथाकामो भवति तथा क्रतुर्भवति तथा
 तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति कर्मा-
 भिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति इति तु कामय-
 मानो योऽकामोनिष्काम आत्मकामोभवति न तस्य
 प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
 ष्येतीति । तत्र यदुक्तमृषानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतद्युक्त-
 मिति ये चत्वारः पथयोदेवयाना इति च चातुराश्रम-
 श्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः, फलार्थिनस्तेदं ब्राह्मणञ्चरामर्थ्यं
 वा एतत् सचं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति, कथम् ॥

सू० समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

भा० प्राणापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्ववेदसं ज्ञत्वा
 आत्मन्यग्निं समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेदिति श्रूयते, तेन

* पौर्वेति क्वचित् पाठः । † रोपादिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः ।

भा० विजानीमः प्रजाविन्नलोकैषणयाश्च व्युत्पायाथ भिन्नाचर्यं
 चरन्तीति, एषणाभ्यश्च व्युत्पितस्य पात्रचयान्तानि कर्माणि
 नोपपद्यन्त इति नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकफलं भवती-
 ति । चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेवैका-
 श्रम्यानुपपत्तिः । तदप्रमाणमिति चेत् न प्रमाणेन खलु ब्रा-
 ह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते, ते वा खल्वेते
 अथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभवदन् इतिहास-
 पुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति । तस्मादयुक्तमेतदप्रामा-
 ण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहार-
 लोपासोकोच्छेदप्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्या-
 नुपपत्तिः, य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते ख-
 ल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति । विषयव्यवस्थानाच्च
 यथाविषयं प्रामाण्यम् अन्योमन्त्रब्राह्मणस्य विषयोऽन्यच्चे-
 तिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य,
 लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थानं ध-
 र्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन सर्वं व्यवस्थाप्यत इति, यथा-
 विषयमेतानि प्रमाणानिन्द्रियादिवदिति । यत्पुनरेतत् क्ले-
 शानुबन्धस्याविच्छेदादिति ॥

सू० सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥

॥ ६३ ॥

भा० यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुख-

भा० दुःखानुबन्धस्य विच्छिद्यते तथा ऽपवर्गेऽपीति । एतच्च ब्रह्म-
विदोऽमुकस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनु-
बन्धादिति ॥

सू० न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

भा० प्रक्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय,
पूर्वसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितम्,
तस्यां प्रक्षीणार्थां पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिस-
न्धानमपवर्गः । कर्मवैकल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपा-
कप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म
न भवतीत्युच्यते न तु कर्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्या-
ख्यायते । सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते जन्मनि विपच्यन्त
इति ॥

सू० न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

भा० नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः, कस्मात् क्लेशसन्ततेः
स्वाभाविकत्वात् अनादिरियं क्लेशसन्ततिः नचानादिः
शक्यः उच्छेत्तुमिति । अत्र कश्चित् परीहारमाह ॥

सू० प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेऽप्यनित्य-
त्वम् ॥ ६६ ॥

भा० यथाऽनादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निव-
र्यते एवं स्वाभाविकी क्लेशसन्ततिरनित्येति ॥

सू० अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

भा० अपरञ्चाह यथाऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निर्ष-
योगादनित्या तथा क्लेशसन्ततिरपीति, सतः खलु धर्मोऽनि-
त्यत्वमनित्यत्वञ्च तत्त्वभावे भावे भाक्तमिति अनादिरणु-
श्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम्, अनुत्पत्तिधर्ममनित्यमिति
नाच हेतुरस्तीति । अयन्तु समाधिः ॥

सू० न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

भा० कर्षनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति समुच्चयः ।
मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेष-
मोहा उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्व्वर्त्तकं नैय-
मिकान् रागद्वेषमोहान् निर्व्वर्त्तयति नियमदर्शनात्,
दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायोरागवज्जलः कश्चिद्वेष-
वज्जलः कश्चिमोहवज्जल इति । इतरेतरनिमित्ता च
रागादीनागुत्पत्तिः, मूढोरव्यति, मूढः कुप्यति, रक्तो
मुद्यति, कुपितो मुद्यति । सर्व्वमिथ्यासङ्कल्पानां तत्त्व-
ज्ञानादनुत्पत्तिः । कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्तेरिति,

2 ६ ~~सङ्कल्पे~~

भा० रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति। अनादिंश्च क्लेशसन्त-
तिरित्युक्तम्। सर्व्वे इमे खष्पाध्यात्मिका भावा अनादि-
ना प्रवन्धेन प्रवर्त्तन्ते ऋरीरादयः, न जातञ्च कश्चिदनुत्प-
न्नपूर्व्वः प्रथमत उत्पद्यते अन्यत्र तत्त्वज्ञानात्, नचैवं सत्यनु-
त्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्ध्ययधर्मकं प्रतिज्ञायत इति। कर्म च
सत्त्वनिकायनिर्दत्तकम् तत्त्वज्ञानकृतात् मिथ्यासङ्कल्पविधा-
ताञ्च रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसन्निप्तिफ-
लन्तु भवतीति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याद्यमा-
ङ्गिकम् ॥ * ॥

भा० किन्तु खलु भो यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं ज्ञान-
मुत्पद्यते। अथ कश्चिदुत्पद्यत इति कस्याच विशेषः, न ता-
वदेकैकञ्च यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्यात्, नापि
कश्चिदुत्पद्यते, यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तोमोहइति
मोहश्लेषप्रसङ्गः। न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो-
मोहः प्रक्यः प्रतिषेद्धमिति। मिथ्याज्ञानं वै खलु मोहो-
न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं, तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये
प्रवर्त्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति,

भा० किं पुनस्तन्निव्याजानम् अनात्मन्यात्मघटः, अहमस्मीति मोहोऽहङ्कार इति । अनात्माहं खल्वहमस्मीति पश्यतो-
दृष्टिरहङ्कार इति, किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कारः
शरीरेन्द्रियमनोवेदनावुद्भयः, कथं तद्विषयोऽहङ्कारः
संसारबीजं भवति । अयं खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मी-
ति व्यवसितस्तदुच्छेदेनात्मोच्छेदं मर्त्यमानोऽनुच्छेददृ-
ष्ट्यापरिभ्रुतः पुनः पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्मम-
रणाय यतते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखादिमुच्यते इति ।
यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं सुखञ्च सर्वमिदं दुः-
खमिति पश्यति, स दुःखं परिजानाति परिज्ञातञ्च दुःखं
प्रहीणं भवत्यनुपादानात् सविषासवत्, एवं दोषान् कर्म च
दुःखहेतुरिति पश्यति, न वा प्रहीणेषु दोषेषु दुःखप्रबन्धो-
च्छेदेन प्रकृम्वितुमिति दोषान् जहाति, प्रहीणेषु च दो-
षेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानायेत्युक्तम्, प्रेत्यभावफलदुःखानि
च ज्ञेयानि व्यवस्थापयति कर्मा च दोषांश्च प्रहेयान् अत्र-
वर्गाऽधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपायस्तत्त्वज्ञानम्, एवं चतस्र-
भिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो भावयतः
सम्यग्दर्शनम् यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, एवं च ॥

सू० दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥

॥ १ ॥

भा० शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वा-

२ x २

भा० मिथ्याज्ञानस्य, तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमदृष्टारं
निवर्त्तयति, समानविषये तयोर्विरोधात्, एवं तत्त्वज्ञाना-
द्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तराभावादपवर्ग इति, स चायं शास्त्रार्थसङ्ग्रहोऽनूद्यते
भापूर्वाविधीयत इति । प्रसङ्गानानुपूर्व्या तु खलु ॥

सू० दौषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकताः ॥
॥ २ ॥

भा० कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते
मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागद्वेषमोहान् प्रवर्त्तयन्ति, तान् पूर्व-
म्प्रसञ्जचीत, तांश्च प्रसञ्जज्ञानस्य रूपादिविषयो मिथ्यास-
ङ्कल्पो निवर्त्तते, तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसञ्जचीत,
तत्प्रसङ्गानादध्यात्मविषयोऽदृष्टारो निवर्त्तते, सोऽयमध्यात्मं
बहिःस्य विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । अतः परं
काचित् संज्ञा हेया, काचिद्भावावहितव्येत्युपदिश्यते, नार्थ-
निराकरणमर्थोपादानं वा कथमिति ॥

सू० तन्निमित्तन्ववयवव्यभिमानः ॥ ३ ॥

भा० तेषां दोषाणां निमित्तन्ववयवव्यभिमानः सा च खलु
स्त्रीसंज्ञा सपरिस्कारा पुरुषस्य, पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः । प-

भा० रिस्कारस्य निमित्तसंज्ञा अनुव्यञ्जनसंज्ञा च, निमित्तसंज्ञा दन्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम्, अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्यं दन्तौ इत्यमो-
ष्ठाविति, सेयं संज्ञा कामं वर्द्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान्
विवर्जनीयान्, वर्ज्जनन्वस्थाः भेदेनावयवसंज्ञा केवल्लोम-
मांसशोषितास्थिस्नायुशिराकफपित्तोचारादिसंज्ञा, ताम-
श्रुभसंज्ञेत्याचक्षते, तामस्य भावयतः कामरागः प्रहोयते,
सत्येव च द्विविधे विषये काचित् संज्ञा भावनीया काचित्
परिवर्जनीयेत्युपदिश्यते यथा विषसम्पृक्तेऽन्नेऽन्नसंज्ञोपादा-
नाय विषसंज्ञा प्रहाणायेति । अथेदानोमर्थं गिराकरि-
ष्यताऽवयव्युपपाद्यते ॥

सू० विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

भा० सदसतोरुपलम्भादिद्या द्विविधा, सदसतोरनुपलम्भा-
दविद्यापि द्विविधा, उपलभ्यमानेऽवयविनि विद्याद्वैविध्यात्
संशयः, अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात् संशयः । सोऽय-
मवयवो यद्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कयञ्चन
संग्रयाम्बुच्यते इति ॥

सू० तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

भा० तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः, कस्मात् पूर्वोक्तहेतुनामप्रति-
षेधादस्ति द्रव्यान्तरारम्भा इति ॥

सू० वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥

भा० वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संग्रयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति
तदिभजते ॥

सू० छत्सैकदेशावृत्तित्वाद्द्वयवानामवयव्यभावः ॥
॥ ७ ॥

भा० एकैकोऽवयवो न तावत् छत्सेऽवयविनि वर्त्तते तयोः
परिमाणभेदाद्द्वयवान्तरसम्बन्धाभावप्रसङ्गाच्च, नाप्यवय-
वैकदेशेन, नञ्छान्येऽवयवाः एकदेशभृताः सन्तीति ।
अथावयवेभ्येवावयवी वर्त्तते ॥

सू० तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

भा० न तावत् प्रत्यवयवं वर्त्तते तयोः परिमाणभेदात्
द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशैः सर्वेषु अन्याव-
यवाभावात्, तदेवं युक्तः संग्रयो नास्त्यवयवीति ॥

सू० पृथक् चावयवेभ्योऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

भा० पृथक् चावयवेभ्यो धर्मिभ्यो धर्मसायव्यादिति स-
मानम् ॥

सू० नञ्चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

सू० एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेर-
प्रश्नः ॥ ११ ॥

भा० किं प्रत्यवयवं कृत्त्रोऽवयवी वर्त्तते अथैकदेशेनेति नो-
पपद्यते प्रश्नः, कस्मात् एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्र-
योगानुपपत्तेः । कृत्त्रमित्यनेकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश-
इति नामाले कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्त्रैकदेशशब्दो
भेदविषयो नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्यते भेदाभावादिति, अ-
न्यावयवाभावाच्चैकदेशेन वर्त्तते इत्युच्यते ॥

सू० अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

भा० अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशोऽवयवान्तरभू-
तः स्यात् तथाप्यवयवेऽवयवान्तरं वर्त्तते नावयवोति, अन्या-
वयवभावेऽप्यवृत्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवा-
भावादित्यहेतुः, वृत्तिः कथमिति चेत् एकस्मानेकचाश्र-
याश्रितसम्बन्धसङ्गता प्राप्तिः, आश्रयाश्रितभावः कथमिति
चेत् यस्य यतोऽन्यत्रात्मसाभानुपपत्तिः स आश्रयः, न
कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्यमात्मानं सभते, विपर्ययस्तु
कारणद्रव्येऽस्त्विति, नित्येषु कथमिति चेत् अनित्येषु दर्शनात्
षिद्धम् । नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इतीति चेत्

भा० अनित्येषु द्रव्यगुणेषु दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिषिद्धते निःश्रेयस-
कामस्य नावयवी यथा रूपादिषु मिथ्यासङ्घट्टो न रूपा-
दय इति । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति प्रत्यवस्थितोऽप्ये-
तदाह ॥

सू० केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥
॥ १३ ॥

भा० यथैकैकः केशस्तैमिरिकेण नोपलभ्यते, केशसमूहस्तुप-
लभ्यते, तथैकैकोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसङ्घस्यूपलभ्यते, तदि-
दमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ॥

सू० स्वविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावादि-
षयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥
॥ १४ ॥

भा० यथा विषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावादिषयग्रहणा-
नां पटुमन्दभावो भवति, चक्षुः खलु ग्रह्यमाणं नाविषय-
ज्ञानं गृह्णाति, निह्यमाणस्य न स्वविषयात् प्रच्यवते, सोऽयं
तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चित् गृह्णाति
केशसमूहम्, उभयं चतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते, परमाणव-
स्त्वतीन्द्रियाः इन्द्रियाविषयभूता न केनचिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते,

भा० समुदितास्तु गृह्यन्त इत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत, न जात्वर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यत इति, ते खल्विमे परमाणवः सन्विता गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति, वियुक्तास्तु गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति इति सोऽयं द्रव्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघातः, इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरम्, यत् ग्रहणस्य विषय इति, सञ्जयमात्रं विषय इति चेत् न सञ्जयस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम्, सञ्जयः स्वस्वनेकस्य संयोगः स च गृह्यमाणाश्रयो गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः । भवति हीदमनेन संयुक्तमिति, तस्मादयुक्तमेतदिति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावरणाद्यनुपलम्बिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदौर्बल्यादनुपलम्बिरणुनाम् । यथा नेन्द्रियदौर्बल्याच्चक्षुषाऽनुपलम्बिर्गन्धादीनामिति ॥

सू० अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रसज्यात् ॥ १५ ॥

भा० यः खल्ववयविनोऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधाद्भावः सोऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः, सर्वप्रसज्यात् वा कल्पेत, निरवयवाद्वा परमाणुत्वं निवर्त्तत, उभयथा चोपलम्बि-विषयस्याभावः, तदभावादुपलम्ब्यभावः । उपलम्ब्याश्रय-स्यायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याप्नन्नात्मघाताय कल्पत इति । अथापि ॥

२ • second

द्व० न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

भा० अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधाद्भावः प्रस-
व्यमानो निरवयवात् परमाणो निर्वर्तते न सर्वप्रलयाद्य
कल्प्यते । निरवयवत्वं तु खलु परमाणोर्विभागेरप्यतर-
प्रसङ्गस्य यतो नास्पीयस्तत्रावस्थानात् सोऽप्यस्य खलु प्रवि-
भक्त्यमानावयवस्याप्यतरमप्यतममुत्तरमुत्तरं भवति स
चाद्यमप्यतरप्रसङ्गः यस्मान्नाप्यतरमस्ति यः परमोऽप्यस्तत्र
निवर्तते, यतश्च नास्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे इति ॥

द्व० परं वा चुटेः ॥ १७ ॥

भा० अवयवविभागस्यानवस्थानाद्द्रव्याणामसङ्कोचत्वात् चु-
टिनिवृत्तिरिति । अयेदानोमानुपलम्बिकः सर्वं ना-
स्तीति मन्यमान आह ॥

द्व० आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

भा० तस्याणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः, कस्मात् आकाशव्य-
तिभेदात् । अन्तर्वर्द्धिस्याणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नः
व्यतिभेदात् सावयवः, सावयवत्वादित्य इति ॥

सू० आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

भा० अथैतन्नेव्यते परमाणोरन्तर्गास्याकाशमित्यसर्वगत-
त्वं प्रसज्यत इति ॥

सू० अन्तर्वहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनाद-
कार्ये तदभावः ॥ २० ॥

भा० अन्तरिति पिहितं कारणान्तरैः कारणमुच्यते, वहि-
रिति च व्यवधायकमव्यवहितं कारणमेवाच्यते, तदेतत्-
कार्यद्रव्यस्य संभवति नाणोरकार्यत्वात् अकार्ये हि पर-
माणावन्तर्वहिरित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावोऽणुकार्यं
तच्च परमाणुः, यतो हि नाण्यतरमस्ति स परमाणुरिति ॥

सू० सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

भा० यत्र कश्चिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया-
भवन्ति मनोभिः परमाणुभिस्तत्कार्येषु संयोगा विभ-
वन्त्याकाशे नासंयुक्ताकाशेन किञ्चिन्मूर्त्तद्रव्यमुपसभ्यते त-
स्मान्नासर्वगतमिति ॥

सू० अथ्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

भा० संयताप्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठे-
 नोदकम्, कस्मात् निरवयवत्वात् सर्पश्च प्रतिघाति द्रव्यं
 न विष्टभाति, नास्य क्रियाहेतुं गुणं प्रतिबध्नाति, कस्मात्
 अस्पर्शत्वात् विपर्यये हि विष्टमोदृष्ट इति । स भवान् स्पर्श-
 वति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति । अस्त्व-
 वयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेधः । सावयवत्वे चा-
 षोरस्त्ववयवोऽणुतरइतिप्रसज्यते, कस्मात् कार्यकारण-
 द्रव्ययोः परिमाणभेददर्शनात् । तस्मादस्त्ववयवस्याणुत-
 रत्वम्, यस्तु सावयवोऽणुकार्यं तदिति, तस्मादणुकार्य-
 मिदं प्रतिषिध्यत इति, कारणविभागाच्च कार्यस्थानित्यत्वं
 नाकाशव्यतिभेदात् लोष्टस्यावयवविभागादनित्यत्वं ना-
 काशसमावेत्नादिति ॥

सू० मूर्तिमताञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥

॥ २३ ॥

भा० परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं त्रिकोणं चतु-
 रङ्गं समं परिमण्डलमित्युपपद्यते, यत् तत्संस्थानं सोऽ-
 वयवसन्निदेशः, परिमण्डलाद्याणवस्तस्मात् सावयवा-
 इति ॥

सू० संयोगोपपत्तश्च ॥ २४ ॥

भा० मध्ये सञ्जणुः पूर्वापराभ्यामणुभ्यां संयुक्तस्योर्ध्ववधानं कुरुते व्यवधानेनानुमीयते, पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते, परभागेणापरेणाणुना संयुज्यते, यौ तौ पूर्वापरौ भागौ तावस्यावयवौ, एवं सर्वतः संयुज्यमानस्य सर्वतो-भागा अवयवा इति, यत् तावन्मूर्त्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसङ्गाव इति, अत्रोक्तं किमुक्तम् विभागात्पतरप्रसङ्गस्य यतो नात्पीयस्य च निवृत्तेरखवयवस्य चाणुतरत्नप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेरिति सर्ववत्त्वाद्भवधानमाश्रयस्य चाव्याप्त्या भागभक्तिः, उक्तञ्चात्र सर्ववानणुः सर्ववतोरखोः प्रतिघाताद्भवधायको न सावयवत्वात्, सर्ववत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगोनाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति । भागवानिवायमिति, उक्तञ्चात्र विभागेऽपतरप्रसङ्गस्य यतो नात्पीयस्यचावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्नप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । मूर्त्तिमताश्च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वाः ॥

सू० अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः
॥ २५ ॥

भा० यावन्मूर्त्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवत्वमित्यन-

भा० वस्त्राकारिणाविमौ हेतु, सा चानवस्त्रा नोपपद्यते सत्याम-
 वस्त्रार्था सत्यौ हेतु स्याताम् । तस्मादप्रतिषेधोऽयं निर-
 वयवत्वस्येति । विभागस्य च विभज्यमानहानेर्नोपपद्यते
 तस्मात् प्रलयात्मता नोपपद्यत इति । अनवस्त्राद्याश्च प्रत्य-
 धिकरणं द्रव्यावयवानामानग्यात् परिमाणभेदानां गुरु-
 त्वस्य चाग्रहणम्, समानपरिमाणत्वं चावयवावयविनोः पर-
 माण्वयवविभागादूर्द्धमिति । यदिदं भवान् बुद्धीराश्रित्य
 बुद्धिविषयाः सन्तीति मन्यते । मिथ्याबुद्ध्य एताः । यदि
 हि तत्त्वबुद्ध्यः स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे चाथात्म्यं बुद्धि-
 विषयाणामुपलभ्येत ॥

सू० बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धि-
 स्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनु-
 पलब्धिः ॥ २६ ॥

भा० यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्य-
 मानेषु नार्थान्तरं किञ्चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः
 स्यात् याथात्म्यानुपलम्भेरसति विषये पटबुद्धिर्भवतीति मि-
 थ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वचेति ॥

सू० व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

भा० यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, न सर्वभावानां या-
थात्थानुपलब्धिः । अथ सर्वभावानां याथात्थानुपलब्धि-
र्न बुद्ध्या विवेचनं भावानां याथात्थानुपलब्धिश्चेति व्याह-
न्यते, तदुक्तमवयवावयविप्रसङ्गस्यैवमाप्रसजयादिति ॥

सू० तदाश्रयत्वाद्पृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

भा० कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत् कारणेभ्यः पृथङ्-
नोपलभ्यते विपर्यये पृथग्ग्रहणात्, यत्राश्रयाश्रितभावो
नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां
पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु यदिन्द्रियेषु गृह्यन्ते तदेतया
बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ॥

सू० प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

भा० बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्थोपलब्धिः । यदस्ति
यथा च तत् सर्वम्प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यति । या च
प्रमाणत उपलब्धिसिद्ध्या बुद्ध्या विवेचनं भावानाम्, तेन सर्व-
त्रास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरीरिणां व्यवहाराः
व्याप्ताः । परीचमाणो हि बुद्ध्याध्यवस्यति इदमस्तीदं ना-
स्तीति तत्र न सर्वभावानुपपत्तिः ॥

सू० प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

भा० एवञ्च सति सर्व्वज्ञास्तीति नोपपद्यते, कस्मात् प्रमा-
णानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्, यदि सर्व्वज्ञास्तीति प्रमाणमुपप-
द्यते सर्व्वं नास्तीत्येतद्वाहन्यते । अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्व्वं
नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः, अथ प्रमाणमन्तरेण सिद्धिः,
सर्व्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ॥

सू० स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः
॥ ३१ ॥

भा० यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति,
एवं न प्रमाणानि प्रमेयाणि च सन्ति, अथ च प्रमाण-
प्रमेयाभिमानो भवति ॥

सू० मायागन्धर्व्वनगरमृगतृष्णिकावह्वा ॥ ३२ ॥

सू० हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

भा० स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत् प्रमाणप्रमेयाभिमानो न
पुनर्जागरितान्ते विषयोपलभिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति हेत्व-
भावादसिद्धिः । स्वप्नान्ते चासन्नो विषया उपलभ्यन्त इत्य-

भा० चापिहेत्वभावः । प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोध-
विषयोपलम्भादप्रतिषेधः, यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात् स्वप्ने
विषया न सन्तीति तर्हि य इमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते
उपलम्भात्सन्तीति विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यम्, उपलम्भाभा-
वे सत्यनुपलम्भादभावः सिद्ध्यति, उभयथा त्वभावे नानुप-
लम्भस्य सामर्थ्यमस्ति, यथा प्रदीपस्याभावाद्रूपस्यादर्शनमि-
ति, तत्र भावेनाभावः समर्थत इति, स्वप्नान्तविकल्पे च हे-
तुवचनम् स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तवि-
कल्पे हेतुर्वाच्यः, कश्चित् स्वप्नोभयोपसंहितः, कश्चित् प्र-
मोदोपसंहितः, कश्चिदुभयविपरीतः, कदाचित् स्वप्नमेव
न पश्यतीति, निमित्तवत्सु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमि-
त्तविकल्पादिकल्पोपपत्तिः ॥

सू० स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

भा० पूर्वोपलम्भाविषयो यथा स्मृतिस्य सङ्कल्पस्य पूर्वोपल-
म्भविषयो न तस्य प्रत्याख्यानार्थं कल्पते । तथा स्वप्ने विषय-
ग्रहणं पूर्वोपलम्भविषयं न तस्य प्रत्याख्यानार्थं कल्पते ।
एवं दृष्टविषयस्य स्वप्नान्तो जागरितान्तेन चः सुप्तः स्वप्नं
पश्यति स एव जायते स्वप्नदर्शनानि प्रतिबन्धन्ते इदम-
द्राक्षमिति । तत्र जायदुद्धिदृष्टिबन्धात् स्वप्नविषयाभि-
मानोमिथ्येतिद्यवसायः, सति च प्रतिबन्धाने या जायते

भा० बुद्धिवृत्तिसादृशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानोमि-
 शेति । उभयाविशेषेतु साधनानर्थक्यम्, यस्य स्वप्ना-
 न्नागरिताक्तयोरविशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदि-
 ति साधनमनर्थकम्, तदाश्रयप्रत्याख्यानात् । अतस्मिंस्त-
 दिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः, अपरुषे स्थाणौ पुरुष-
 इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयो न खलु पुरुषेऽनुपलभ्ये
 पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यव-
 सायो हस्तिमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो
 भवितुमर्हति । एवञ्च सति ॥

सू० मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविष-
 याभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

भा० स्थाणौ पुरुषोऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिरत-
 स्मिंस्तदिति ज्ञानम्, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञा-
 नम्, तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते नार्थः स्थाणु-
 पुरुषसामान्यलक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिसाया
 स्वप्नविषयाभिमानो निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः,
 तथा मायागन्धर्व्वनगरमृगदृष्णिकानामपि या बुद्धयो-
 ऽतस्मिंस्तदिति व्यवसायास्तथाप्यनेनैव कल्पेन मिथ्योप-
 लब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात्प्रतिबोधे इति । उपादान-

भा० वक्ष मायादिषु मिथ्याज्ञानम् । प्रज्ञापनीयस्वरूपस्य द्र-
व्यमुपादाय साधनवान् परस्य मिथ्याध्ववसायं करोति
सा माया । जीहारप्रसृतीनां नगरस्वरूपसन्निवेशे दू-
रान्नगरबुद्धिरुत्पद्यते, विपर्यय तदभावात्, सूर्यमरी-
चिषु भौमेनोन्नता संसृष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति,
सामान्यग्रहणात् अन्तिकस्यस्य, विपर्यये तदभावात्,
कश्चित् कदाचित्कस्यचिच्च भावान्नानिमित्तं मिथ्या-
ज्ञानम् । दृष्टञ्च बुद्धिर्द्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरा-
न्तिकस्ययोगन्धर्व्वनगरमृगदृष्टिणासु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च
स्वप्नविषये, तदेतत्सर्व्वस्याभावे निरूपाख्यतायां निरात्मक-
त्वेनोपपद्यत इति ॥

सू० बुद्धेश्चैवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

भा० मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः कस्मात् निमित्तोपल-
म्भात् सङ्गावोपलम्भाच्च, उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तम्,
मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्मगुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, तस्मात्
मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ॥

सू० तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्विविधोपपत्तिः ॥

॥ ३७ ॥

भा० तत्त्वं स्याणुरिति प्रधानं पुरुष इति । तत्त्वप्रधानयो-

भा० रसोपाग्नेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणात्, एवं पताकार्या वस्त्राकेति, लोष्ठे कपोत-इति, न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेज्ञः, सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्व्वं तस्य समावेज्ञः प्रसज्यते, गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्धयो मिथ्याभिमतस्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात् तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति । तस्माद्युक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति, दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ॥

सू० समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

भा० स तु प्रत्याहतस्तेन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रथमेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुद्ध्याविभिन्नः, सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते, तदभ्यासवशात् तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते, यदुक्तं सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्त इत्येतत् ॥

सू० नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ ३९ ॥

भा० अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तम्, कस्मात् अर्थविशेषे-

भा० वप्रावस्थात् अमुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा । यथा
स्नयित्नुशब्दप्रवृत्तिषु । तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते ॥

सू० *शुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

भा० क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिस्तानिच्छतो-
ऽपि बुद्ध्यः प्रवर्त्तन्ते । तस्मादैकाग्रानुपपत्तिरिति । अ-
स्वेतत् समाधिव्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यगीकञ्च सति
लेतस्मिन् ॥

सू० पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

भा० पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुधर्मप्रविवे-
कः फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यम्, निष्फले हि
अभ्यासेनाभ्यास आद्रिचेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु कर्म-
स्तत्त्वज्ञानसामर्थ्यम् प्रत्यगीकपरिहारार्थञ्च ॥

सू० अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥

॥ ४२ ॥

भा० योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽप्यनुवर्त्तते प्रचय-
काष्ठागते तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टार्था समाधिभावनायां

* शुधादिभिरिति ऋषित् पाठः ।

भा० तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति, दृष्टस्य समाधिर्नार्थविज्ञेयप्राव-
क्ष्याभिभवः । नाहमेतदशौचं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र
मे मनोऽभूदित्याह लौकिक इति । यद्यर्थविज्ञेयप्राव-
क्ष्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते ॥

सू० अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

भा० मुक्तस्यापि वाद्यार्थसामर्थ्याद्बुद्ध्य उत्पत्तेरिति ॥

सू० न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

भा० कर्मावशान्निष्यन्न शरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्त-
भावादवशम्भावी बुद्धीनामुत्पादः न च प्रवक्षोऽपि सन्
वाद्योऽर्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति । तस्येन्द्रियेण
संयोगाद्बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ॥

सू० तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

भा० तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्मा-
भावादभावोऽपवर्गे तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति तद-
युक्तम् । तस्मात् सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः यस्मात् सर्वदुः-
खबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते, तस्मात् सर्व-

भा० ण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गे न निर्वीजं निरायतनञ्च दुःख-
मुत्पद्यत इति ॥

सू० तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चा-
ध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

भा० तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्का-
रः । यमः समानमात्रमिणां धर्मासाधनम्, नियमस्तु
विशिष्टम्, आत्मसंस्कारः पुनरधर्माहानं धर्मापचयश्च,
योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपःप्रा-
णायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति इन्द्रियविषयेषु प्रस-
ङ्गानाभासो रागद्वेषप्रहाणार्थः । उपायस्तु योगाचार-
विधानमिति ॥

सू० ज्ञानग्रहणाभासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

भा० तदर्थमिति प्रकृतम्, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्या-
शास्त्रन्तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाध्ययन-
श्रवणचिन्तनानि तद्विद्यैश्च सह सम्वाद इति प्रज्ञाप-
रिपाकार्यम्, परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोऽ-
द्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति । समाय वादः सम्वादः । तद्विद्यैश्च
सह सम्वाद इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते ॥

सू० तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्यिभिरन-
सूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

भा० एतन्निगदेनैव नोतार्थमिति यदिदं मन्येत पक्षप्रतिप-
क्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्तेति ॥

सू० प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

भा० तमुपेयादिति वक्तंते परतः प्रज्ञामुपादित्यमानस्तत्त्व-
बुधुत्वाप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनम् परि-
शोधयेदिति । अन्योऽन्यप्रत्ययानि च प्रावादुकानां द-
र्शनानि स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवक्तंते तत्र ॥

सू० तत्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितरणे बीज-
प्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥
॥ ५० ॥

भा० अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घट-
मानानामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणाविज्ञाय-
मानस्य, ताभ्यां विगृह्य कथनम् । विगृह्येति विजिगीष-

भा० या न तच्चबुभुत्सयेति । तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभ-
पूजाख्यात्यर्थमिति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयमा-
ह्निकम् ॥ ० ॥

समाप्तस्यायं चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

भा० साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहु-
त्वमिति संचेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते, ताः खल्विमाः
जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ॥

सू० साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्प-
साध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-
प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपसंग्धनुपल-
ब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

भा० साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः
साधर्म्यसमः अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैध-
र्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः । लक्षणन्तु ॥

सू० साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्ण्यविपर्य-
योपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

२१

भा० साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्माविपर्ययोपपत्तेः साध-
 म्येणैव प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्य-
 समः प्रतिषेधः । निदर्शनम्, क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रि-
 याहेतुगुणयोगात्, द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रि-
 यावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति, एवमुपसंह-
 ते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विभुनो
 द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियञ्च तथा चा-
 त्मा तस्मान्निष्क्रिय इति, न चास्तिविशेषहेतुः । क्रिया-
 वत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम् न पुनरक्रियसाध-
 म्यानिष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो
 भवति, अथ वैधर्म्यसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तो लोष्टः परि-
 ष्क्रियो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रिया-
 वानिति । न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावत्साधर्म्यात् क्रि-
 यावता भवितव्यम् न पुनः क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति ।
 विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । वैधर्म्येण चोपसंहारे निष्क्रियः
 आत्मा विभुत्वात् क्रियावद्द्रव्यमविभु दृष्टम्, यथा लोष्टः न
 च तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति वैधर्म्येण प्रत्यवस्था-
 नम् निष्क्रियं द्रव्यमाकाशं क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टम्
 न तथात्मा तस्मान्न निष्क्रिय इति न चास्ति विशेष-
 हेतुः, क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैध-
 म्यात् क्रियावतेति । विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः, क्रियावान्
 लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टस्तथा चात्मा तस्मात् क्रि-

भा० यावानिति न चास्ति विशेषहेतुः । क्रियावद्वैधर्म्यान्नि-
 क्रियो न पुनः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति वि-
 शेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः अनयोरुत्तरम् ॥

सू० गोत्वाङ्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

भा० साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञा-
 यमाने स्यादव्यवस्था, सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते गोसाध-
 म्यात् गोत्वाङ्गातिविशेषाङ्गैः सिद्धति न तु साक्षा-
 दिसम्बन्धात्, अथादिवैधर्म्याङ्गोत्वादेव न गोः सिद्धति
 न गुणादिभेदात् तच्चैतत्कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणे प्रमा-
 णानामभिसम्बन्धाच्चैकार्यकारित्वं समानं वाक्य इति हेत्वा-
 भासाश्रया खल्वियमव्यवस्यति ॥

सू० साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चो-
 त्कर्षापकर्षवर्णयवर्णविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

भा० दृष्टान्तधर्मो साध्येन समासञ्चक्रुत्कर्षसमः । यदि क्रि-
 याहेतुगुणयोगासोऽवत् क्रियावानेवात्मा सोऽवदेव स्पर्श-
 वानपि प्राप्नोति, अथ न स्पर्शवान् सोऽवत् क्रिया-

भा० वानपि न प्राप्नोति विपर्यये वा विज्ञेषो वक्तव्य इति
 साध्ये धर्माभावं दृष्टान्तात् प्रसजतोऽपकर्षसमः, लोष्टः खलु
 क्रियावानविभुर्दृष्टः काममात्मापि क्रियावानविभुरसु
 विपर्यये वा विज्ञेषो वक्तव्य इति । ख्यापनीयो वर्षो
 विपर्ययादवर्षः । तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्मो विपर्ययस्य
 तौ वर्षावर्षसमौ भवतः, साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते
 धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्प-
 समः । क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुणं यथा लोष्टः
 किञ्चिन्नष्टं यथा वायुः, एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं कि-
 ञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः किञ्चिदक्रियम् यथा-
 त्मा विज्ञेषो वा वाच्य इति हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः
 साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा
 लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्ति यथात्मा तथा लोष्ट इति सा-
 ध्यस्यायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ
 नैवं न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा एतेषामुत्तरम् ॥

सू० किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धैर्वैधर्म्यादप्रति-
 षेधः ॥ ५ ॥

भा० अलभ्यः सिद्धस्य निःशब्दः सिद्धश्च किञ्चित्साध-
 र्म्यादुपमानं यथा गौस्तथा गवय इति । तत्र न लभ्यो गो-
 गवययोर्धर्मविकल्पस्योदयितुम् । एवं साधके धर्मे दृष्टा-

भा० न्नादिसामर्थ्ययुक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मात्रिकस्या-
द्वैधर्म्यात् प्रतिषेधो वक्तुमिति ॥

सू० साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

भा० यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतो-
ऽर्थोऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशाद्दृष्टान्त उप-
पद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति ॥

सू० प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्या अविशिष्ट-
त्वाद्प्राप्या असाधकत्वाच्च प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥
॥ ७ ॥

भा० हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेद्प्राप्य वा, न तावत्प्राप्य,
प्राप्यामविशिष्टत्वाद्साधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ
सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा । अप्राप्य साधकं न भवति
नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति प्राप्या प्रत्यवस्थानं
प्राप्तिसमः । अप्राप्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः । अनयो-
रुत्तरम् ॥

सू० घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचाराद्-
प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

भा० उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः, कर्तृकरणाधिकर-
णानि प्राप्य मृदं घटादिकार्यं निष्पादयन्ति अभिचा-
राश्चपीडने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति ॥

सू० दृष्टान्तस्य करणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्र-
तिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ६ ॥

भा० साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं
प्रसङ्गसमः प्रतिषेधः, क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट
इति हेतुर्नापदिश्यते न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति
प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावा-
नात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त
उपादीयते क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियमिति
कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुगुणो वायुना संयोगः संस्का-
रापेक्षः वायुवनस्पतिसंयोगवदिति, अनयोदत्तरम् ॥

सू० प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

भा० इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपा-

भा० ददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणदृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते, अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः, तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् अथ दृष्टान्तः किमर्थमुच्यत इति । अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति, अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः, किमर्थं दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातोदृष्टान्तः, स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति तत्रज्ञानार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् । अथ प्रतिदृष्टान्तसमस्योत्तरम् ॥

सू० प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

भा० प्रतिदृष्टान्तं भ्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रकारेण प्रतिदृष्टान्तः साधकः न दृष्टान्त इति एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्त इत्युपपद्यते स च कथमहेतुर्नसाद्यद्यप्रतिषिद्धः साधकः सादिति ॥

सू० प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

भा० अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदि-

भा० ल्युक्ते अपर आह प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीय-
कलमनित्यत्वकारणं नास्ति तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं नित्य-
स्य चोत्पत्तिर्नास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिषमः
अस्योत्तरम् ॥

सू० तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रति-
षेधः ॥ १३ ॥

भा० तथाभावादुत्पन्नस्येति उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति
भवति प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभा-
वात् शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकलमनित्यकारणमु-
पपद्यते कारणोपपत्तेरयुक्तोऽयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कार-
णाभावादिति ॥

सू० सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्या-
नित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

भा० अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्यु-
क्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे

भा० अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन । अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनित्यतः संशय-
इति । अस्योत्तरम् ॥

सू० साधर्म्यात्संशये न संशयोवैधर्म्यादुभयथा वा
संशयो ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गे *नित्यत्वान्नाभ्युपग-
माच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

भा० विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्या-
णुपुरुषसाधर्म्यात् संशयोऽवकाशं लभते । एवं वैधर्म्या-
द्विशेषात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादवधार्यमाणे शब्दस्थानित्यत्वे
नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयोऽवकाशं न लभते, यदि वै
लभेत ततः स्याणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः
स्यात् गृह्यमाणे च विशेषे नित्यसाधर्म्यं संशयहेतुरिति
नाभ्युपगम्यते न हि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्याणुपुरुष-
साधर्म्यं संशयहेतुर्भवति ॥

सू० उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥
॥ १६ ॥

भा० उभयेन नित्येन चानित्येन साधर्म्यात् पक्षप्रतिपक्षयोः
प्रवृत्तिः प्रक्रिया, अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्द-
टवदित्येकः पक्षं प्रवर्त्तयति । द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात्

* नित्यत्वान्नाभ्युपगमादिति क्वचित् पाठः ।

भा० एवञ्च सति प्रयत्नान्तरोचकत्वादिति हेतुरनित्यसाधर्म्य-
णोच्यमानेन हेतौ तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यव-
स्थानं प्रकरणसमः, समानश्चेतद्वैधर्म्येऽपि उभयवैधर्म्यात्
प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति । अस्योत्तरम् ॥

सू० प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्र-
तिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

भा० उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं भ्रुवता प्रतिपक्षात्
प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति यद्युभयसाधर्म्यं तत्रैकतरः प्रति-
पक्ष इत्येवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति प्रतिपक्षोपपत्तेरनु-
पपन्नः प्रतिषेधो यतः प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधोपपत्ति-
श्चेति विप्रतिषिद्धमिति तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धि-
विपर्यये प्रकरणावसानात् तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रक-
रणं भवतीति ॥

सू० चैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

भा० हेतुः साधनं तस्माद्धात् पूर्वम् पश्चात् सह वा भवेत्
यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनम् । अथ पश्चात्
असति साधने कस्येदं साध्यम् । अथ युगपत्साध्यसाधने द्वयो-
र्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हे-

भा० तु ना न विशिष्यते अहेतुना साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानम-
हेतुसमः । अस्योत्तरम् ॥

सू० न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

भा० न त्रैकाल्यासिद्धिः कस्मात् हेतुतः साध्यसिद्धेः ।
निर्वर्त्तनीयस्य निर्वृत्तिः विज्ञेयस्य विज्ञानम् उभयं कार-
णतोद्गम्यते सोऽयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति ।
यत्तु खलूक्तमसति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्त्यते
यच्च विज्ञाप्यते तस्येति ॥

सू० प्रतिषेधानुपपत्तेः* प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

भा० पूर्वं पश्चाद्युगपद्वा प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषे-
धानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति ॥

सू० अर्थापत्तितः प्रतिपक्षंसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

भा० अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्दृष्टवदिति स्था-
पिते पक्षे अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः,
यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्दः

* पक्षेति क्वचित् पाठः ।

भा० इत्यर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति अस्ति त्वस्य
नित्येन साधर्म्यमस्य शंत्वमिति । अस्योत्तरम् ॥

सू० अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वा-
दनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

भा० अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ब्रुवतः
पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नम-
नित्यपक्षस्य हानिरिति, अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः उ-
भयपक्षसमा चेत्यमर्थापत्तिः, यदि नित्यसाधर्म्यादस्य-
शंत्वादाकाश्रवश्च नित्यः शब्दः अर्थादापन्नमनित्यसाध-
र्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयत्वादनित्य इति, न चेयं विपर्यय-
माचादेकान्तेनार्थापत्तिः, न खलु वै घनस्य घाब्जः पतन-
मित्यर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति ॥

सू० एकधर्मीपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् स-
ङ्गावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

भा० एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत-
इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते
कथम् सङ्गावोपपत्तेः एको धर्मः सङ्गावः सर्वस्योपपद्यते

भा० सङ्गावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः ।
अस्योत्तरम् ॥

सू० क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधा-
भावः ॥ २४ ॥

भा० यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मास्य प्रयत्नानन्तरी-
यकत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वधर्मान्तरमविशेषेण, एवं सर्वभा-
वानां सङ्गावोपपत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति येनाविशेषः
स्यात् अथ मतमनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सङ्गावोपपत्तिनि-
मित्तं भावानां सर्वत्र स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनि-
त्याः सर्वे भावाः सङ्गावोपपत्तेरितिपक्षः प्राप्नोति तत्र प्रति-
ज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति अनुदाहरणस्य हेतु-
र्नास्तीति प्रतिज्ञैकदेशस्य च उदाहरणत्वमनुपपन्नं न हि
साध्यमुदाहरणं भवति ततश्च नित्यानित्यभावादनित्य-
त्वानुपपत्तिः तस्मात् सङ्गावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति
निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति सर्वभावानां सङ्गावोपपत्तेर-
नित्यत्वमिति भ्रुवताऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नः
प्रतिषेध इति ॥

सू० उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

भा० यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दे-

भा० नित्यत्वकारणमप्युपपद्यते ऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युप-
पद्यते उभयस्थानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या
प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः । अस्योत्तरम् ॥

सू० उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

भा० उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोप-
पत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते यदि प्रतिषिध्यते नोभय-
कारणोपपत्तिः स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्य-
त्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रति-
षेधः, व्याघातात् प्रतिषेध इति चेत् समानोव्याघातः
एकस्य नित्यत्वानित्यत्वप्रसङ्गं व्याहृतम् ब्रुवतोक्तः प्रतिषेध
इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो व्याघातः स च नैक-
तरस्य साधक इति ॥

सू० निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥
॥ २७ ॥

भा० निर्दिष्टप्रयत्नानन्तरीयकत्वस्थानित्यत्वकारणस्याभावेऽ-
पि वायुनोदनाद्वृक्षशाखाभङ्गजस्य शब्दस्थानित्यत्वमुप-
लभ्यते निर्दिष्टस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या-
प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः । अस्योत्तरम् ॥

सू० कारणान्तरादपि तद्धर्मीपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

भा० प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति भ्रुवता कारणत उत्पत्ति-
रभिधीयते न कार्यस्य कारणनियमः यदि च कार-
णान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्वमुपपद्यते कि-
मत्र प्रतिषिध्यत इति न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्द-
स्यानुपलब्धिः कस्मात् आवरणाद्यनुपलब्धेः, यथा विद्य-
मानस्योदकादेरर्धस्यावरणादेरनुपलब्धिः नैवं शब्दस्या-
द्यदृष्टकारणेनावरणादिनानुपलब्धिः गृह्येत चैतदस्याद्य-
दृष्टकारणमुदकादिवन्न गृह्यते, तस्मादुदकादिविपरीतः
शब्दोऽनुपलभ्यमान इति ॥

सू० तदनुपलब्धेरनुपलम्भाद्भावसिद्धौ तद्विपरीतो-
पपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

भा० तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलम्भा-
न्नास्तीत्यभावोऽस्याः सिद्ध्यति, अभावसिद्धौ हेत्वभावात्त-
द्विपरीतमस्तित्वावरणादीनामवधार्यते तद्विपरीतो-
पपत्तेर्यत् प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्द-
स्यानुपलब्धिरित्येतन्न सिद्ध्यति सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुप-
लब्धेरित्यावरणादिषु चावरणाद्यनुपलब्धौ च समया-

भा० अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितो ऽनुपलब्धिषमो भवति । अस्यो-
त्तरम् ॥

सू० अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

भा० आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्त्यनुपलम्भादित्यहेतुः कस्मात्
अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेः, उपलम्भाभावमात्रत्वादनू-
पलब्धेः, यदस्ति तदुपलब्धेर्विषयः उपलब्ध्या तदस्तीति
प्रतिज्ञायते, यन्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः अनुपलब्धमानं
नास्तीति प्रतिज्ञायते । मोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुप-
लम्भाभावो ऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयं
प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा आवरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय
कल्प्यते, आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुपलब्धेर्विषया-
स्तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम्, यत्तानि नोपलब्धन्ते तदुप-
लब्धेः स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावादनूपलम्भादनूप-
लब्धेर्विषयो गम्यते न सन्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहण-
कारणानीति अनुपलम्भादनूपलब्धिः सिद्ध्यति, विषयः
स तस्येति ॥

सू० ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्या-
त्मम् ॥ ३१ ॥

भा० अदेतुरिति वर्त्तते । शारीरे शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां
भावाभावौ संवेदनीयौ, अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे
संशयज्ञानमिति, एवं प्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिज्ञानेषु सेय-
मावरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्धभावः स्वसम्बन्धो नास्ति मे ब्र-
ह्मस्यावरणाद्यनुपलब्धिरिति नोपलभ्यन्ते ब्रह्मस्याग्रहण-
कारणान्यावरणादीनीति, तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुप-
लब्धादभावसिद्धिरिति एतन्नोपपद्यते ॥

सू० साधर्म्यात्तुल्यधर्मीपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गा-
दनित्यसमः ॥ ३२ ॥

भा० अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः ब्रह्म इति भ्रुव-
तोऽस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्व-
स्थानित्यत्वमनिष्टं सम्पद्यते, सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्था-
नादनित्यसम इति । अस्योत्तरम् ॥

सू० साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसा-
धर्म्याच्च ॥ ३३ ॥

भा० प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पचनिर्वर्त्तकं प्रतिपक्षसत्त्वं
प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेधेन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः
तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्वस्यासिद्धिः साधर्म्यादसिद्धिः
प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेधेन साधर्म्यादिति ॥

सू० दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

भा० दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स हेतुत्वेनाभिधीयते स चोभयथा भवति, केनचित् समानः कुतश्चिद्विनिष्टः, सामान्यात् साधर्म्यम् विशेषाच्च वैधर्म्यम् एवं साधर्म्यविशेषो हेतुः नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा, साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाश्रित्य भवानाह । साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ॥

सू० नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

भा० अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमनित्यम, यदि तावत् सदा भवति धर्मस्य सदाभावाद्भ्रंशोऽपि सदाभाव इति नित्यः शब्द इति । अथ न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्दः । एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः । असौत्तरम् ॥

सू० प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

भा० प्रतिषेधे शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातं शब्दस्थानित्यत्वम्, अनित्यत्वोपपत्तेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधो नोपपद्यते, अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति, उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्थानित्यत्वं तत्र परिप्रश्नानुपपत्तिः, सोऽयं प्रश्नः तदा नित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा भवति अथ नेत्यनुपपन्नः, कस्मात् उत्पन्नस्य योनिरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वम्, एवञ्च सत्यधिकरणाधेयविभागो व्याघातात्मास्तीति नित्यानित्यविरोधाच्च नित्यत्वमनित्यत्वं चैकस्य धर्मिणो धर्मो विदुष्येते न सम्भवतः, तत्र यदुक्तम् नित्यमनित्यत्वस्य भावाश्रित्य एव तदवर्त्तमानार्थमुक्तमिति ॥

सू० प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥

भा० प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यः शब्द इति, यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभस्तत् खल्वभूत्वा भवति यथा घटादिकार्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवतीत्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रयत्नानन्तरमात्मलाभस्य दृष्टो घटादीनाम् व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानाम्, तत् किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य आहोऽभिव्यक्तिरिति विशेषोनाशि, कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः । अस्योत्तरम् ॥

सू० कार्यान्वत्ये प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोप-
पत्तेः ॥ ३८ ॥

भा० सति कार्यान्वत्ये अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नस्या-
हेतुत्वं शब्दस्याभिव्यक्तौ, यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रा-
नुपलब्धिः कारणं व्यवधानमुपपद्यते । व्यवधानापोहाच्च
प्रयत्नानन्तरभाविनोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति
नतु शब्दानुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यते, यस्य प्र-
यत्नानन्तरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति
तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभिव्यजत इति हेतोस्तेदनेकान्ति-
कत्वमुपपाद्यते अनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यात् इति, यदि
चानैकान्तिकत्वादसाधकम् ॥

सू० प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

भा० प्रतिषेधाऽप्यनैकान्तिकः किञ्चित् प्रतिषेधति कि-
ञ्चिद्वेति अनैकान्तिकत्वादसाधक इति, अथ वा शब्दस्या-
नित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादोनाभिव्यक्तिरिति विशेष-
हेत्वभावः, नित्यत्वपक्षेऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्नोत्पाद-
इति विशेषहेत्वभावः, सोऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव-
इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति ॥

सू० सर्व्वचैवम् ॥ ४० ॥

भा० सर्वेषु साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र विशेषो
दृश्यते तत्रोभयोः पक्षयोः समः प्रसज्यत इति ॥

सू० प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

भा० योऽयं प्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनैकान्तिकत्वमा-
पाद्यते सोऽयं प्रतिषेधश्च प्रतिषेधेऽपि समानः, तत्रानित्यः
शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति साधनवादिनः स्था-
पना प्रथमः पक्षः, प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसम इति
दूषणवादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः, स च प्रतिषेध
इत्युच्यते, तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधेऽपि समानो दोषोऽनै-
कान्तिकत्वम् चतुर्थः पक्षः ॥

सू० प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे
*समानो दोषप्रसङ्गोमतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

भा० प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुज्ञा
अनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे द्वितीये पक्षे समानमनेकान्ति-
कत्वमिति समानं दूषणं प्रसजतोदूषणवादिनो मतानु-
ज्ञा प्रसज्यत इति पक्षमः पक्षः ॥

सू० स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे
परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानोदोष इति ॥ ४३ ॥

* समानदोषप्रसङ्ग इति क्वचित् पाठः ।

भा० स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति दोषः स्थाप-
 नाहेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति, कस्मात् स्वपक्षसमु-
 त्यक्त्वात्, सोऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञाय
 प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष-
 पक्षसंहरति इत्थं वानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं
 निर्दिशति तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसं-
 हारे हेतुनिर्देशे च सत्यनेन परपक्षोऽभ्युपगतो भवति,
 कथं क्त्वा यः परेण प्रयत्नकार्यानेकत्वादित्यादिनाऽनै-
 कान्तिकदोष उक्तस्तमनुद्धृत्य प्रतिषेधेऽपि समानो दोषो
 भवति यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि
 समानं दोषं प्रसजतः परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो
 भवति, यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधेऽपि
 समानं दोषं प्रसजतो मतानुज्ञा प्रसज्यत इति, स स्वव्ययं
 षष्ठः पक्षः, तत्र स्वसु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमद्वितीयपक्ष-
 मपक्षाः, प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षाः, तेषां
 साध्यसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठयोरविशेषात्
 पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । चतुर्थपक्षे समानदोषत्वं परस्योच्यते
 प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोष इति, षष्ठेऽपि पर-
 पक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवो-
 च्यते, नार्थविशेषः कश्चिदस्ति समानस्तृतीयपक्षमयोः
 पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः, द्वितीयपक्षेऽपि प्रतिषेधेऽपि समानो दोष-
 इति समानत्वमभ्युपगम्यते, पञ्चमपक्षेऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे

भा० समानो दोषप्रसङ्गोऽभ्युपगम्यते मार्थविशेषः कश्चिद्दुच्यत-
इति, तत्र पञ्चमषष्ठपक्षयोरर्थाविशेषात् पुनरुक्तदोषः,
द्वितीयश्चतुर्थयोर्मतानुज्ञा, प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव-
इति, षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिः, कदा षट्पक्षी यदा
प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्तते तदोभयोः पक्ष-
योरसिद्धिः, यदा तु कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलम्भि-
कारणोपपत्तेरित्यनेन द्वितीयपक्षो युज्यते तदा विशेष-
हेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मसाभः शब्दस्य नाभिव्यक्ति-
रिति सिद्धिः प्रथमपक्षो न षट्पक्षी प्रवर्तत इति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्यासमाह्नि-
कम् ॥ • ॥

भा० विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानवच्छलमिति
सङ्क्षेपेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयम् निग्रहस्थानानि खलु
पराजयवस्त्रन्यपराधाधिकरणानि प्रायेण प्रतिज्ञासव-
थवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनश्चाभिसंभवन्ते तेषां
विभागः ॥

सू० प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रति-
ज्ञासव्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञा-

सू० तार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तम-
ननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा
पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसि-
द्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

भा० तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ॥

सू० प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहा-
निः ॥ २ ॥

भा० साध्यधर्मप्रत्यगीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्त-
धर्मे स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुज्ञानम् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञा-
हानिः, निदर्शनम् ऐन्द्रियकत्वादित्यः शब्दो घटवदिति
कृते अपर आह दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये नित्ये कस्मान्न
तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्यैन्द्रियकं सा-
मान्यं नित्यं कामं घटो नित्योऽस्त्विति स खल्वयं साधकस्य
दृष्टान्तस्य नित्यत्वं प्रसञ्जयन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति
पक्षं जहत् प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रतिज्ञाश्रयत्वात् पक्ष-
स्येति ॥

सू० प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः
प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

भा० प्रतिज्ञातार्थोऽनित्यः ब्रह्म ऐन्द्रियकत्वात् घटवदि-
त्युक्ते चोऽस्य प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः
सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्र-
तिषेधे धर्माविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साध-
न्ययोगे धर्माभेदात् सामान्यमैन्द्रियकं सर्वगतम् ऐन्द्रि-
यकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्माविकल्पात् तदर्थं नि-
र्द्वैत इति साध्यसिद्ध्यर्थम्, कथम् यथा घटोऽसर्वगत एवं
ब्रह्मोऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति, तचानित्यः ब्रह्म
इति पूर्वा प्रतिज्ञा, असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञान्तरम्, तत्कथं नियहस्त्वानमिति, न प्रतिज्ञायाः
साधनं प्रतिज्ञान्तरं, किन्तु हेतुदृष्टान्तौ साधनं प्रतिज्ञा-
याः, तदेतदसाधनोपादानमनर्थकमिति आनर्थक्यान्नि-
यहस्त्वानमिति ॥

सू० प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

भा० गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा, रूपादितोऽर्थान्तर-
रस्यानुपलभेरिति हेतुः, सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः,
कथम् यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्या-
नुपलभिर्नोपपद्यते, अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपल-
भिः, गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते, गुणव्यतिरिक्तञ्च
द्रव्यं रूपादिभ्यस्वार्थान्तरस्यानुपलभिरिति विरुध्यते व्या-
ह्रियते न सम्भवतीति ॥

सू० पक्षप्रतिषेधे *प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञास-
ध्यासः ॥ ५ ॥

भा० अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परोब्रूयात् सा-
मान्यमैन्द्रियकं न च अनित्यमेवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चा-
नित्य इति, एवम्यतिषिद्धे पक्षे यदि ब्रूयात् कः पुनराह
अनित्यः शब्द इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिष्ठवः प्रतिज्ञा-
सध्यास इति ॥

सू० अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतोहे-
त्वन्तरम् ॥ ६ ॥

भा० निदर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा, कस्मा-
द्धेतोः, एकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्, मृत्पू-
र्षकाणां शरावादीनां दृष्टं परिमाणम्, यावान् प्रकृते-
र्बुद्धौ भवति तावान् विकार इति, दृष्टञ्च प्रतिवि-
कारं परिमाणम्, अस्ति चेदपरिमाणं प्रतिव्यक्तम्, त-
देकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्पश्यामो व्यक्तमि-
दमेकप्रकृतीति । अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानम्, नाना-
प्रकृतीनामेकप्रकृतोनाञ्च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति,
एवं प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादि-
विकाराणां परिमाणदर्शनात् सुखदुःखमोहसमन्वितं
हीदं व्यक्तं परिमितं गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्व-

* प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमिति क्वचित् पाठः ।

भा० याभावे सत्येकप्रकृतित्वमिति, तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्र-
तिषिद्धे विशेषं भूवतो हेतुन्तरम्भवति, सति च हेतुन्तर-
भावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्निग्रहस्थानम्, हेतुन्तरव-
चने सति यदि हेतुर्थनिदर्शनो दृष्टान्त उपादीयते तदं-
यक्रमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरोपादानात्, अथ नो-
पादीयते दृष्टान्ते हेतुर्थस्यानिदर्शितस्य साधकभावानुप-
पत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति ॥

सू० प्रकृतादर्थ्यादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

भा० ययोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यषि-
द्धौ प्रकृतायां भूयात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति हेतुः,
हेतुर्नाम हिनोतेर्घातोस्तुनिप्रत्यये कृदन्तपदम्, पदञ्च
नामाख्यातोपसर्गनिपाताः, अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगादि-
श्लिष्टमाणरूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः, कारक-
सङ्ख्याविशिष्टक्रियाकास्रयोगाभिधाय्याख्यातम्, धातुर्थमा-
त्रञ्च कासाभिधानविशिष्टम्, योगेष्वर्थादभिधमानरूपा-
निपाताः, उपसृज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गा इत्येव-
मादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति ॥

सू० वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

भा० यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः अवगडदशत्वात्

भा० स्रभञ्घटधध्वदिति एवम्प्रकारं निरर्थकम्, अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावादर्थाएव क्रमेष निर्दिश्यन्त इति ॥

सू० परिषत्प्रतिवादिभ्यां चिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

भा० यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च चिरभिहितमपि न विज्ञायते स्रष्टृशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसम्बन्धाय प्रयुक्तमिति नियच्छस्त्वानमिति ॥

सू० पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बन्धार्थमपार्थकम् ॥ १० ॥

भा० यच्चेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगानास्तीत्यसम्बन्धार्थत्वम् गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थकम् । यथा दद्रु दाडिमानि षड्रूपः कुण्डमजाजिनम्लस्रपिण्डः । अथ रौक्कमेतत्कुमार्याः पाथ्यम् तस्याः पिता अप्रतिश्रीन इति ॥

सू० अवयवविपर्ययासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

भा० प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथास्यचणमर्थवशात् क्रमः,

भा० तत्रावयवविपर्ययात्मेन वचनमप्राप्तकालमसम्बन्धार्थकान्तं
निगद्यस्थानमिति ॥

सू० हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

भा० प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं
निगद्यस्थानम्, साधनाभावे साध्याभिद्धिरिति ॥

सू० हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

भा० एकेन कृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्यु-
पगमे वेदितव्यमिति ॥

सू० शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यचानुवादा-
त् ॥ १४ ॥

भा० अन्यचानुवादात् शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा, नित्यः
शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्, अर्थपुनरुक्तमनित्यः
शब्दो निरोधधर्मकोध्यान इति ॥

सू० अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपप-
त्तेः ॥ १५ ॥

भा० यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ॥

सू० अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन *पुनर्वचनम् ॥ १६ ॥

भा० पुनरुक्तमिति प्रकृतम्, निदर्शनम् उत्पत्तिधर्माक-
त्वादित्यमित्युक्त्वा अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्द-
स्तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिधर्माकं नित्यमिति । तच्च-
पुनरुक्तमेदित्यम्, अर्थसम्प्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः
सोऽर्थोऽर्थापत्तेति ॥

सू० विज्ञातस्य परिषदा चिरभिहितस्याप्यनुच्चारण-
मननुभाषणम् ॥ १७ ॥

भा० विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना चिर-
भिहितस्य यदप्रत्युच्चारणन्तदननुभाषणं नाम नियहस्या-
नमिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ॥

सू० अविज्ञातश्चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

भा० विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना चिरभिहितस्य
यदविज्ञानान्तदज्ञानं नियहस्यानमिति । अयं खल्व-
विज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति ॥

सू० उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

* पुनरभिधानमिति क्वचित् पाठः ।

भा० परपक्षप्रतिषेधः उत्तरम् तद्यदा न प्रतिपद्यते तदा
' निगृहीतो भवति ॥

सू० कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

भा० यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति इदं मे कर-
णीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामीति विक्षेपो नाम
निगृहस्थानम् । एकनिगृह्यावसानार्थां कथायां स्वयमेव
कथान्तरं प्रतिपद्यत इति ॥

सू० * स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो म-
तानुज्ञा ॥ २१ ॥

भा० यः परेषु चोदितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य
वदति भवत्यप्येव समानोदोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमा-
त्परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा
नाम निगृहस्थानमापद्यत इति ॥

सू० निगृहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्ष-
णम् ॥ २२ ॥

भा० पर्यनुयोज्यो नाम निदोषापपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्ष-
णम् निगृहस्थानं प्राप्तोऽधीत्यनुयोगः, एतच्च कस्य पराजय-

* स्वपक्षे दोषाभ्युपगमादिति क्वचित् पाठः ।

भा० इत्यनुयुक्त्या परिषदा वचनीयम्, न खलु नियहं प्राप्तः
स्वकौपीनं विवृणुयादिति ॥

सू० अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योऽज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

भा० नियहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसायादनिग्रहस्थाने
निग्रहीतोऽसीति परं ब्रुवन् निरनुयोऽज्यानुयोगास्निग्र-
हीतो वेदितव्य इति ॥

सू० सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ २४ ॥

भा० कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थवि-
पर्ययादनियमात् कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः
यथा न सदात्मानञ्चहाति न मतो विनाशो नासदात्मानं
सभते नासदुत्पद्यत इति, सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यव-
स्थापयति एकप्रकृतीदं व्यक्तं विकाराणामन्वयदर्शनात्
मृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम् तथा
चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते तस्मात्
समन्वयदर्शनात् सुखादिभिरेकप्रकृतीदं शरीरमिति
एवमुक्तवाननुयुज्यते । अथ प्रकृतिविकार इति कथं
सञ्चितव्यमिति । यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मा-

297

...

भा० न्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः । यच्च धर्मान्तरं प्रव-
 र्त्तते स विकार इति, सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्यासाद्-
 नियमात् कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातं खल्वनेन नासदा-
 विर्भवति न सत् तिरोभवतीति । सदसतोश्च तिरोभावा-
 विर्भावमन्तरेण न कस्यचित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति,
 मृदि खल्वर्वास्थितायाम्भविष्यति शरावादिलक्षणं धर्मा-
 न्तरमिति प्रवृत्तिर्भवति, अभूदिति च प्रवृत्त्युपरमः, तदे-
 तन्मृदुर्धर्माणामपि न स्यात् एवं प्रत्यवस्थितो यदि सत-
 स्यात्प्रहानमसतस्यात्प्रसाभमभ्युपैति, तदस्यापिसिद्धान्तो-
 नियहस्यानभवति । अथ नाभ्युपैति पक्षोऽस्य न सिद्ध्यति ॥

दू० हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

भा० हेत्वाभासाश्च नियहस्यानानि किं पुनर्लक्षणात्तर-
 योगात् हेत्वाभासाः नियहस्यानत्वमापन्नाः यथा प्र-
 माणानि प्रमेयत्वमित्यत आह । यथोक्ता इति । हेत्वा-
 भासलक्षणेनैव नियहस्यानभाव इति । त, इमे प्रमाणाद-
 यः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमा-
 ह्निकं समाप्तस्यायं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥॥ समाप्तश्चेदं शास्त्रम् ॥॥

शुभमस्तु । समत् १६११ । प्रकाश्याः १७८३ । २५ फाल्गुनः ॥

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996**